

ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 3–4 (38–39)

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Безлюдний О.І., доктор педагогічних наук, професор, ректор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
Гетьман А.П., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (заступник Голови Редакційної ради);
Горбань А.В., Голова Вченої ради Державного університету інфраструктури і технологій, кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Державного університету інфраструктури і технологій (І заступник Голови Редакційної ради);
Гриценко І.С., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Карольчак Казимир, доктор наук, професор, ректор педагогічного університету імені Комісії народної освіти в Кракові (Польща);
Костицький В.В., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, президент Асоціації українських правників, голова Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (головний редактор);
Онщенко Н.М., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, І віце-президент Асоціації українських правників;
Фоменко А.Є., кандидат юридичних наук, ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;
Сопільник Л.І., доктор юридичних наук, доктор технічних наук, професор;
Шемшученко Ю.С., академік Національної академії наук України та Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, директор Інституту держави і права Національної академії правових наук України імені Володимира Корецького (Голова Редакційної ради)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, віце-президент Асоціації українських правників (*головний редактор*);
Костицький В.В., академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор (*відповідальний редактор*);
Новицька Н.Б., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник (*заступник головного редактора*).

Члени редколегії:

Бернгард Шлоер, доктор юридичних наук (ФРН-Україна); **Белов Д.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Бобровник С.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Бондар О.Г.**, доктор юридичних наук, доцент; **Вереша Р.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Волошин Ю.О.**, доктор юридичних наук, професор; **Гжегож Кравець**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Дідич Т.О.**, доктор юридичних наук, доцент; **Зайчук О.В.**, доктор юридичних наук, професор; **Єрмоленко В.М.**, доктор юридичних наук, професор; **Костицька І.О.**, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник; **Кушнір С.М.**, доктор юридичних наук, доцент; **Піскорський Юстин**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Сидор В.Д.**, доктор юридичних наук, професор; **Стефанчук М.О.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Тильчик В.В.**, кандидат юридичних наук, доцент; **Тусінський Пьотр**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Харитонова Т.Є.**, доктор юридичних наук, доцент; **Юшка Казіміра**, доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща).

Редакція англomовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 4 від 24 вересня 2021 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право»).

Журнал зареєстрований Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 20487-10287 ПР від 24.12.2013).

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2021
© Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2021
© Формування «Видавничий дім «Гельветика», 2021

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE
INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 3–4 (38–39)

Publishing House
"Helvetica"
2021

EDITORIAL COUNCIL:

Bezliudnyi O.I., Doctor of Pedagogy, Professor, Rector of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University;
Hetman A.P., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, Vice Rector for Scientific Affairs of the Yaroslav Mudryi National Law University (Deputy Head of the Editorial Council);
Horban A.V., Head of the Academic Council of the State University of Infrastructure and Technologies, PhD in History, Associate Professor, First Vice Rector of the State University of Infrastructure and Technologies (I Deputy Head of the Editorial Council);
Hrytsenko I.S., Doctor of Law, Professor, Dean of the Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv;
Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Rector of Pedagogical University of Cracow (Poland);
Kostytsky V., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Theory of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, President of Ukrainian Bar Association, Head of the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Editor-in-Chief);
Onishchenko N.M., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, I Vice President of Ukrainian Bar Association;
Fomenko A.Ie., PhD in Law, Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs;
Sopilnyk L.I., Doctor of Law, Doctor of Engineering, Professor;
Shemshuchenko Yu.S., Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, Director of Volodymyr Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council)

EDITORIAL BOARD:

Nalyvaiko L.R., Doctor of Law, Professor, Vice Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Vice President of Ukrainian Bar Association (Editor-in-Chief);
Kostytsky V.V., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor (Executive Editor);
Novytska N.B., Doctor of Law, Senior Scientific Associate (Deputy Editor-in-Chief).

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Bernhard Schloer, Doctor of Law (FRG-Ukraine); **Bielov D.M.**, Doctor of Law, Professor; **Bobrovnyk S.V.**, Doctor of Law, Professor; **Bondar O.H.**, Doctor of Law, Associate Professor; **Veresha R.V.**, Doctor of Law, Professor; **Voloshyn Yu.O.**, Doctor of Law, Professor; **Grzegorz Krawiec**, Doctor of Law, Professor (Poland); **Didych T.O.**, Doctor of Law, Associate Professor; **Zaichuk O.V.**, Doctor of Law, Professor; **Yermolenko V.M.**, Doctor of Law, Professor; **Kostytska I.O.**, PhD in Law, Senior Research Fellow; **Kushnir S.M.**, Doctor of Law, Associate Professor; **Justyn Piskorski**, Doctor of Law, Professor (Poland); **Sydor V.D.**, Doctor of Law, Professor; **Stefanchuk M.O.**, PhD in Law, Associate Professor; **Tylchuk V.V.**, PhD in Law, Associate Professor; **Piotr Tusinski**, Doctor of Law, Professor (Poland); **Kharytonova T.Ie.**, Doctor of Law, Associate Professor; **Juszka Kazimira**, Doctor of Law, Professor (Poland).

Proofreading of English manuscripts – S. Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 4 dated September 24, 2021).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (081 "Law").

The journal is registered by the Ministry of Justice of Ukraine (Certificate of state registration of the KV series № 20487-10287 PR dated 24.12.2013).

**Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12**

ЗМІСТ**СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОРОЗУМІННЯ
І ДЕРЖАВОЗНАВСТВА**

Костицький В.В. ОЗНАКИ ТА ВЛАСТИВОСТІ ДЕРЖАВИ ЯК ВИРАЖЕННЯ ЇЇ СУТНОСТІ І ПРИЗНАЧЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ.....	9
Донченко О.І. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ У XVI–XVII СТ.....	16
Смерницький Д.В. ТЕХНІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ – ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ ПРАВА.....	23
Якимчук М.Ю. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	27

СОЦІОЛОГІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Мельник В.М. КУЛЬТУРНА ГЕНЕЗА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ДЕФІНІЦІЇ СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНИХ ВІДНОСИН.....	31
Суходольська А.А. ГЕНЕЗА ПРАВА НА СВОБОДУ ПЕРЕМІЩЕННЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ (ВАДІ СТАТУТУ ООН ДО ЛІСАБОНСЬКОГО ПРОТОКОЛУ).....	42

ПРАВА ЛЮДИНИ У СОЦІОЛОГО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

Арабаджи Н.Б. ПОВАГА ДО ПРАВА ЯК ОДИН ІЗ КРИТЕРІВ ВИСОКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА.....	47
Білорницький Г.О. СУТНІСТЬ І ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ГАРАНТІЙ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН.....	51
Тищенко О.І. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ОСІБ, ЯКІ СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ: РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	57
Фулей Т.І. ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ РІШЕНЬ ЄСПЛ ЗА ЗАЯВАМИ ЖІНОК ЛІТНЬОГО ВІКУ).....	63

**СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
ГАЛУЗЕВОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ**

Борисов Є.М. ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ФЛОТУ У РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧчі.....	74
Боровик А.В. НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ.....	81
Пузанова Г.Й. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	87
Шабалін А.В. РІШЕННЯ СУДУ У СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ РЕЧОВИХ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ, ЯКІ ВИРІШУЮТЬСЯ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	93

Трибуна молодого вченого**Максименко Т.В.**

ВИБОРЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ.....99

CONTENTS**SOCIOLOGICAL AND LEGAL PROBLEMS
OF LEGAL UNDERSTANDING AND CONSTITUTIONAL LAW**

Kostytskyi V.V. SIGNS AND PROPERTIES OF THE STATE AS AN EXPRESSION OF ITS ESSENCE AND PURPOSE IN SOCIETY.....	9
Donchenko O.I. FEATURES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL IDEAS IN UKRAINE IN THE XVI–XVII CENTURIES.....	16
Smernytskyi D.V. TECHNICAL REGULATION IS A PRIORITY AREA OF SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF LAW.....	23
Yakymchuk M.Yu. LEGISLATIVE REGULATION OF COMMUNICATIVE POLICY IN UKRAINE.....	27

THE SOCIOLOGY OF INTERNATIONAL LAW

Melnyk V.M. CULTURAL GENESIS OF INTERNATIONAL LAW IN THE CONTEXT OF SUBJECT-OBJECT RELATIONS DEFINITION.....	31
Sukhodolska A.A. GENESIS OF THE RIGHT TO FREEDOM OF MOVEMENT IN INTERNATIONAL LAW (WAID OF THE UN CHARTER TO THE LISBON PROTOCOL).....	42

**HUMAN RIGHTS IN THE SOCIOLOGICAL
AND LEGAL DIMENSION**

Arabadzhy N.B. RESPECT FOR LAW AS ONE OF THE CRITERIA HIGH LEGAL CONSCIOUSNESS OF SUBJECTS OF LAW.....	47
Bilorytskyi H.O. ESSENCE AND LEGAL NATURE OF GUARANTEES OF CITIZENS' ELECTORAL RIGHTS.....	51
Tyschenko O.I. PROCEDURAL STATUS OF PERSONS SUFFERING FROM MENTAL DISORDERS: THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THOUGHT AND RESEARCH PROSPECTS.....	57
Fulei T.I. PROBLEMS OF ACCESS TO JUSTICE IN UKRAINE (BASED ON THE ANALYSIS OF THE ECTHR JUDGMENTS ON APPLICATIONS OF OLDER WOMEN).....	63

**SOCIOLOGICAL AND LEGAL PROBLEMS
OF SECTORAL LEGAL SCIENCE**

Borysov Ye.M. LEGAL REGULATION THE NAVAL ACTIVITIES IN THE EARLY MIDDLE AGES.....	74
Borovyk A.V. NATIONAL STANDARDS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR CRIMINAL CORRUPTION OFFENSES AND THEIR PREVENTION.....	81
Puzanova H.Y. METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL BASES OF FORMATION AND REALIZATION OF THE STATE POLICY OF FOREIGN INVESTMENT IN UKRAINE.....	87

Shabalin A.V.

COURT DECISION IN COURT CASES ON PROTECTION OF LAND OWNERSHIP RIGHTS

RESOLVED IN THE CIVIL JUDGE PROCEDURE..... 93

YOUNG SCIENTIST'S TRIBUNE

Maksymenko T.V.

ELECTORAL CODE OF UKRAINE: CONCEPTUAL PRINCIPLES..... 99

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОРОЗУМІННЯ І ДЕРЖАВОЗНАВСТВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.1>

Костицький В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ОЗНАКИ ТА ВЛАСТИВОСТІ ДЕРЖАВИ ЯК ВИРАЖЕННЯ ЇЇ СУТНОСТІ І ПРИЗНАЧЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ

SIGNS AND PROPERTIES OF THE STATE AS AN EXPRESSION OF ITS ESSENCE AND PURPOSE IN SOCIETY

Анотована стаття – чергова публікація автора, присвячена проблемам сутності сучасної держави – розпочинається із історичної довідки, у якій аналізується розуміння терміна «держава» у різні періоди розвитку цивілізації. Така багатогранність і навіть поліструктурність як у розумінні сутності і призначення держави та її функціонування й розвитку, на думку автора, зумовлюють потребу у постійному поглибленні знань про державу та дослідження феномену держави як суспільного явища, появу у юридичній науці ідеї про присутність держави одночасно на різних рівнях суспільства, що приводить до утворення кількох «модусів державності», можливість розглядати державу з різних ракурсів дослідження. У статті звертається увага на класичне, релігійне, класове розуміння держави, позначаються доктринальні підходи до визначення сутності і призначення держави, зокрема юридичний (Г. Єллінек, Г. Кельзен), плюралістичний (Г. Дж. Ласкі, М. Дюверже, Р. Даль, Р. Дарендорф), соціологічний (Ж.Ж. Руссо, Т. Гоббс, І. Кант), інформаційно-кібернетичний (К. Дойч), технократичний (Дж. Бернхейм, Дж.К. Гелбрейт, О. Богданов, Д. Белл, Т. Веблен), елітарний (Г. Моска, В. Парето, Дж. Сарторі, Х. Ортега-і-Гассет), підхід з позиції загального добробуту (Дж. Кейнс, Дж.К. Гелбрейт, А. Пігу), теорія конвергенції (Дж.К. Гелбрейт, Р. Арон, П.О. Сорокін), теорія правової держави, теорія соціальної держави (Дж. Кейнс, Г. Ріттер), теорія соціальної правової держави (В. Костицький). Автор стверджує, що наявність у держави багатьох граней не спростовує наявності у держави певної сутності, в якій відображаються найбільш істотні риси, властивості її природи а позбавлення держави сутності перетворює її на асоціальне явище. З урахуванням наявних визначень у статті надано таке поняття держави: держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади у суспільстві, яка здійснюється спеціальним апаратом управління відповідно до правових приписів з метою узгодження особистих, корпоративних (групових) та загальносуспільних інтересів. На думку автора, сутність і призначення держави у суспільстві розкриваються через її ознаки та властивості, які розглядаються у статті. Завершується стаття висновками, за якими основне у з'ясуванні сутності держави – її соціальне призначення, котре є віддзеркаленням функцій держави та виразом сучасного розуміння держави і її сучасності.

Ключові слова: держава, сутність держави, поняття держави, ознаки держави, властивості держави, соціальне призначення держави.

Annotated article – another publication of the author, devoted to the problems of the essence of the modern state – begins with a historical reference, which analyzes the understanding of the term “state” in different periods of civilization. Such versatility and even polystructurality in understanding the essence and purpose of the state and its functioning and development, according to the author, necessitate constant deepening of knowledge about the state and research of the state phenomenon as a social phenomenon, the emergence of the idea of the state society, which leads to the formation of several “modes of statehood”, the ability to view the state from different perspectives. The article draws attention to the classical, religious understanding of the state, indicates doctrinal approaches to defining the nature and purpose of the state, in particular, juridical (G. Jellinek, G. Kelzen), pluralistic (G. J. Lasky, M. Duverger, R. Dahl, R. Darendorf), sociological (J. J. Rousseau, T. Hobbes, I. Kant), information and cybernetics (K. Deutsch), technocratic (J. Bernheim, J. K. Galbraith, O. Bogdanov, D. Bell, T. Veblen), elitist (G. Mosca, W. Pareto, J. Sartori, X. Ortega y Gasset), approach from the standpoint of general welfare (J. Keynes, J. K. Galbraith, A. Pigou)), the theory

of convergence (J.K Galbraith, R. Aron, P.A Sorokin), the theory of the rule of law and welfare state (J. Keynes, G. Ritter), the theory of the welfare state (V. Kostytsky). The author argues that the presence of many facets in the state does not deny the existence of the state of a certain essence, which reflects the most important features, properties of its nature and deprivation of the state of essence turns it into an antisocial phenomenon. Taking into account the existing definitions, the article provides the following concept of the state: the state is a sovereign political and territorial organization of public power in society, which is carried out by a special administration in accordance with legal requirements to reconcile personal, corporate (group) and public interests. According to the author, the essence and purpose of the state in society are revealed through its features and properties, which are considered in the article. The article concludes with the conclusion that the main thing in clarifying the essence of the state is its social purpose, which is a reflection of the functions of the state and an expression of its modern understanding of the state and its modernity.

Key words: *state, essence of state, concept of state, signs of state, properties of state, social purpose of state.*

«Труднощі у визначенні поняття «держава» поглиблюються тим, що даним терміном здебільшого позначаються різноманітні предмети і явища»
Г. Кельзен

В умовах сучасних глобальних викликів перед державою постають проблеми, вирішення яких обумовлює переосмислення суті, призначення і ролі держави у суспільному житті. Термін «держава» з'являється в науковому, філософському й політичному лексиконі доволі пізно – а саме у Новий час в Західній Європі. Спершу цей термін набуває широкого використання в Іспанії («estado»), Франції («etat») та Німеччині («Staat»). До того для позначення держави використовувалися слова «res publica», «civitas», «regimen», «imperium» тощо [6, с. 149–154; 9, с. 95]. Цікаво, що в європейських мовах термін «держава» першопочатково пішов від латинського слова «status» («стан») й поступово набув трьох основних значень: спершу цей термін використовувався для ідентифікації прихильників влади, надалі – для позначення людей, що володіють владою або самого володіння владою, згодом уже відображав систему організації влади у суспільстві, а з XVII ст. термін «держава» використовують для позначення державних органів як системи політико-територіальної організації влади.

Зрештою, досі поняття держави залишається складним для розуміння й тлумачення. Це зумовлено неоднозначністю самої держави як суспільного феномену, багатогранністю її проявів та тривалістю еволюції протягом історії людства, так і різноманітним сприйняттям вченими одних і тих самих державно-правових явищ [2, с. 181].

Багатогранність, поліструктурність, різноманітність буття, поєднання статичності й динаміки функціонування й розвитку держави зумовлюють постійне поглиблення знань про неї, вихід до нових граней і зрізів осмислення і сприйняття цього феномену. Так, у сучасній юридичній науці було висунуто ідею про присутність держави одночасно на різних рівнях суспільства, що приводить до утворення кількох «модусів державності». Останнє дозволяє розглядати дер-

жаву різноаспектно, з різних позицій та ракурсів дослідження. Тому, наприклад, при аналізі співвідношення держави і громадянського суспільства зазначається, що вони являють собою різні типи агрегування однієї і тієї ж людської колективності, що досягла стадії цивілізації [18, с. 98].

Поняття і сутність держави по-різному відображалось дослідниками галузей науки, в тому числі філософії, соціальної філософії та філософії права, політології, соціології та соціології права, правознавстві та державознавстві. Так, Аристотель акцентував на управлінській та комунікативній сутності держави, яка для нього була об'єднання вільних громадян, що дозволяє реалізувати природну потребу людей у комунікації. У розумінні І. Канта сутністю держави як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам, якраз і є підпорядкування її праву, яке досягається відповідністю державного устрою і режиму принципам права. Г.Ф.В. Гегель розглядав державу як втілення ідей розуму, свободи і права. Марксистки акцентували увагу на класовій сутності державної влади як виразника інтересів багатих.

Множинність розуміння сутності держави, тим не менш, не виключає можливість визначення її як внутрішнього змісту функціонування держави, яке виражає єдність (спільність, солідарність) загально-соціальних і вузько-класових (соціально-групових) інтересів громадян [26, с. 64]. Також у науковій літературі сутністю держави вважається система найбільш істотних зв'язків, відносин, властивостей та тенденцій розвитку.

Поряд із наведеними вище існує й багато інших підходів до розуміння сутності держави, зокрема: 1) юридичний (Г. Єллінек, Г. Кельзен), в якому сутність держави визначається фікцією юридичної особи; 2) плюралістичний (Г. Дж. Ласкі, М. Дюверже, Р. Даль, Р. Дарендорф), за яким сутність держави – в її залежності від різних угруповань людей (страт); 3) соціологічний (Ж.Ж. Руссо, Т. Гоббс, І. Кант), відповідно до якого сутність держави полягає в юридичній персоніфікації народу, детермінованій необхідністю централізації економічних відносин; роль держави – в організації загальнонаціональних завдань і арбітражі соціальних груп; 4) інфор-

маційно-кібернетичний (К. Дойч), з позиції якого сутність держави розуміється як кібернетична система введення, обробки і виведення управлінської інформації з наявністю прямих і зворотних зв'язків; 5) технократичний (Дж. Бернхейм, Дж.К. Гелбрейт, О. Богданов, Д. Белл, Т. Веблен), за яким сутність держави полягає у професійній управлінській діяльності менеджерів, які володіють знаннями та інформацією; 6) елітарний (Г. Моска, В. Парето, Дж. Сарторі, Х. Ортега-і-Гассет), за яким сутність держави вбачається у здійсненні управління суспільством елітарними прошарками, які ведуть боротьбу за оволодіння державною владою; 7) підхід з позиції загального добробуту (Дж. Кейнс, Дж.К. Гелбрейт, А. Пігу), який вбачає сутність держави у вираженні інтересів усього народу і в забезпеченні за державної підтримки високого рівня життя всіх верств суспільства; 8) теорія конвергенції (Дж.К. Гелбрейт, Р. Арон, П.О. Сорокін), за якою має місце зближення сутності держав різних типів; 9) теорія правової держави, за якою сутність держави полягає в забезпеченні соціальної справедливості за допомогою права, захисту прав і свобод людини і громадянина; 10) теорія соціальної держави (Дж. Кейнс, Г. Ріттер), за якою сутність держави полягає в забезпеченні певного консенсусу вищих соціальних цінностей (права людини, свобода, власність, демократія, соціальна рівність тощо); 11) теорія соціальної правової держави, яка поєднує людиноцентризм ліберальної держави та соціоцентризм, необхідний в епоху глобальних викликів, що постали перед людством (В. Костицький).

Слід зауважити, що в сучасній літературі трапляються спірні позиції, автори, яких, наприклад, вважають, що «сутність держави – це своєрідна міфологема, що є наслідком диктату однієї дослідницької програми. Саме тому в держави немає сутності. Вона складається з нескінченної кількості іпостасей і проявів і постає, передовсім, способом комунікації між людьми з приводу вирішення певних спільних проблем, тобто її виникнення є наслідком раціоналізації політичного простору» [5]. Наявність у держави багатьох граней, проявів тощо не спростовує наявності у держави певної сутності, в якій відображаються найбільш істотні риси, властивості її природи. Натомість позбавлення держави сутності перетворює її на асоціальне явище, украй абстрактне (довільно сконструйований результат певної «дослідницької програми»), відділене від суспільства, що не відповідає провідним як попереднім, так і сучасним історичним, соціологічним, політологічним та юридичним підходам до тлумачення феномену держави.

Таким чином, питання сутності держави було і залишається одним із ключових у розумінні цього суспільного явища. Домінуючим при її вивченні нині є загальносоціальний підхід. Інші підходи, зокрема такі як національний, релі-

гійний, юридичний, конфліктологічний тощо, є компліментарними до загальносоціального підходу.

Сутність і призначення держави також обумовлені особливостями її заснування. Зрозуміло, що заснування держави докорінно відрізняється від її проголошення. Можемо цю тезу проілюструвати на прикладі відновлення державності в Україні, яке стало можливим завдяки ухваленню Верховною Радою України 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України. Однак заснування сучасної Української держави, на нашу думку, не може бути обмежено тільки таким визначальним та історичним юридичним фактом її проголошення, а має охоплювати певний історичний відрізок часу, від ухвалення у Верховній Раді України Декларації про державний суверенітет України та згаданого вище Акта проголошення незалежності України, рішень референдуму 1 грудня 1991 року аж до прийняття 28 червня 1996 року Конституції України – Суспільного договору, підготовка котрого була розпочата ще у I скликанні Верховної Ради України і зайняла кілька років і котрим і було визначено остаточно, якою ж є держава Україна. Тобто тільки в наступному, другому скликанні Верховної Ради України після подолання тривалого політичного протистояння, що обумовлювалось і зовнішнім чинником, за участі автора статті було досягнуто компромісу і 28 червня 1996 року ухвалено Конституцію України. Саме ухвалення Конституції України 1996 року завершує процес заснування сучасної Української держави, оскільки у цьому Суспільному договорі якраз і визначено, що Україна має бути не тільки незалежною, але й демократичною, соціальною, правовою державою, побудованою, як і сучасні демократичні держави, на принципах відповідальності держави перед людиною, гарантуванні прав і свобод людини і громадянина, які визначають зміст і спрямованість держави, поділу влади між гілками влади з відповідним механізмом стримувань і балансів. Конституція України 1996 року визначила правовий статус людини і громадянина, встановила модель влади та процедуру її формування, основи побудови механізму держави, її адміністративно-територіальну структуру. За Конституцією України 1996 року Український народ є не тільки носієм суверенітету та джерелом влади, але й суб'єктом влади, що підтверджує аналіз ряду статей цього Суспільного договору: народ здійснює владу через органи державної влади і місцевого самоврядування, які сам створює через вибори (статті 5, 7, 69-71); має право законодавчої ініціативи та вирішення найважливіших питань суспільного і державного життя на референдумі (статті 72-73). Український народ є суб'єктом права власності на землю та інші природні ресурси (статті 13, 14); народ відповідальний за

захист територіальної цілісності і суверенітету України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (стаття 17). Отже, реалізуючи свою установчу владу, Український народ засновує сучасну українську державу як безпосередньо, так і через Верховну Раду України.

Сутність держави не є незмінною. На неї продовжують впливати чимала кількість умов і факторів, які здатні певним чином модифікувати соціальну сутність тієї чи іншої держави. Проте принципово важливим є наголос на тісному зв'язку сутності держави з правом. Адже мета в держави та права спільна – «регламентація та організація суспільних відносин, а напрямки, за якими вони реалізують своє призначення, – різні. Якщо право регламентує ці відносини для встановлення передбачуваного та стабільного порядку, то держава за своєю суттю є продовженням цієї ідеї, яка виявляється інституціоналізованою формою такого складного порядку» [24, с. 73].

У сучасній науці державу визначають у зв'язку з її різним розумінням: у субстанціональному розумінні вона визначається як організоване населення, що живе на певній території; в атрибутивному – як офіційний устрій суспільства; в інституціональному – як апарат публічного управління, адміністративний «правлячий механізм» [3, с. 99–102; 27, с. 50]. В юридичному позитивізмі держава часто інтерпретується як корпорація (юридична особа), що, конституційована нормативним порядком, функціонує відповідно до ідеї розподілу праці, запроваджуючи органи, безпосередньо чи опосередковано причетні до її функціонування, а порядком, що конститує цю спільноту, є правовий порядок, який, на відміну від міжнародного правопорядку, означається як національний або державний правопорядок [8, с. 315]. На теперішній час поширеним є визначення держави як універсальної політичної організації, що діє на основі адміністративно-територіального розподілу і громадянства, використовує спеціальний апарат для здійснення управління, арбітрування і легалізованого примусу [20, с. 271].

Узагальнюючи, можна визначити, що держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади у суспільстві, яка здійснюється спеціальним апаратом управління відповідно до правових приписів з метою узгодження особистих, корпоративних (групових) та загальносуспільних інтересів. Водночас це така організація суспільства, що була створена з метою врегулювання суспільних відносин, забезпечення найважливіших суспільних потреб і для цього наділена публічною владою, що закріплюється у правових нормах та поширюється на чітко визначеній території; є самостійним і незалежним учасником міжнародних відносин та має стійкий правовий зв'язок із населенням [14, с. 31].

Її основними ознаками є такі:

1) суверенітет (юридична властивість, що характеризує верховенство, єдність та неподільність державної влади всередині країни та її незалежність на міжнародній арені, правову, політичну, економічну, соціальну самостійність [21, с. 114]);

2) наявність населення в межах кордонів держави, яке перебуває з державою в особливих правових зв'язках на підставі громадянства або підданства, має права і обов'язки;

3) система оподаткування, яке спрямовується на утримання держави та реалізацію нею своїх зобов'язань перед суспільством і людиною;

4) територія держави відповідно з внутрішньою організацією – територіальний устрій, що передбачає поділ держави на адміністративно-територіальні одиниці;

5) постійно чинна публічна влада – влади певної групи людей (еліти) над усім суспільством, що характеризується використанням у випадку непокорення насильницьких примусових засобів; оскільки це влада над суспільством (його частиною), вона є публічною [11, с. 271; 15, с. 55];

6) зумовленість або навіть обмеження влади правом, яке дедалі більшою мірою продукується (створюється), реалізується й удосконалюється самою державою;

7) монополія на застосування примусу (насильства), яка означає, що лише держава від імені суспільства має право на застосування лімітованого правом (легального) примусу (насильства) задля захисту прав громадян, правопорядку, безпеки й оборони держави, збереження інших правових цінностей. Монополія держави щодо застосування державного примусу, з одного боку, пояснюється сутністю держави, завданнями та функціями, які покладені суспільством на дану політичну форму організації, з другого боку, монопольне право держави застосовувати щодо всіх членів суспільства державно-примусові заходи впливає із змісту ідеї Суспільного договору, яка лежить в основі виникнення держави [24, с. 73].

Сукупність наведених ознак об'єктивно засвідчує неможливість виокремлення якоїсь однієї, генеральної чи визначальної, ознаки держави. Без наявної сукупності інших лише однієї ознаки явно не вистачатиме, щоб твердити про наявність держави як такої. У цьому сенсі варто погодитися із видатним французьким соціологом П. Бурдьє, який зауважував, що держава являє собою ніщо інше, як «завершення процесу концентрації різноманітних видів капіталу: фізичного примусу або засобів насильства (армія, поліція), економічного, культурного або, точніше, інформаційного, символічного – концентрації, яка сама по собі робить із держави власника певного роду метакapіталу, що дає

владу над іншими видами капіталу і над їх володільцями» [3, с. 127].

Утім, з другого боку, не слід вдаватися і до перебільшення названих вище ознак держави, оскільки вони можуть з часом трансформуватися, їх питома вага може змінюватися як убик збільшення, так і в бік зменшення. Зокрема, ознака суверенітету держави дедалі більше розмивається в сучасному світі, з'являються несuverенні або частково суверенні держави [22, с. 55–81]. Приклади таких держав – у феномені так званих напівколоній (Іран, Китай, Османська імперія наприкінці XIX – на початку XX ст.) – існували і в попередні історичні епохи. Від частки свого суверенітету деякі держави схильні відмовлятися на користь певних впливових наддержавних організацій і в сучасних умовах (таких, як Європейський Союз тощо). Наявність сталої системи оподаткування як конститутивну (визначальну) ознаку держави так само можна поставити під сумнів, адже в багатьох ранніх державах розвинута система оподаткування була або відсутньою, або ж її заміняла система нерегулярних зборів із завойованих народів чи навіть прямих грабунок під час загарбницьких воєн, що й давав змогу «утримувати» таку державу. Територіальна організація влади в межах чітко окреслених кордонів не є універсальною ознакою держави в тому сенсі, що вона не була властивою для так званих кочових держав, які взагалі не відрізнялися сталістю кордонів (держави скіфів і сунну, готів і гуннів, тюркські каганати, держава киданів (каракіданів) у Центральній Азії, Монгольська імперія за перших ханів) [10, с. 115–125; 16, с. 100–114]. Крім того, і в сучасних умовах деякі держави подекуди характеризуються тимчасовою або постійною втратою контролю за значною частиною своєю території (Ангола, Грузія, Демократична Республіка Конго, Ліберія, Молдова, Судан, Сомалі, Україна). Публічна влада, особливо в деяких ранніх державах (держави Германаріха, Аттілі тощо), могла й не бути постійно діючою, а зводитися у певний час до додержавних (родоплемінних) форм володарювання. Особливий зв'язок держави із правом, хоч і простежується протягом практично усієї писемної історії, проте не виключено існування так званих докласових і дописемних держав, в яких право фактично існувало у вигляді мононорм і ще не мало чіткого виокремлення із єдиної системи соціальної регуляції соціального життя. Монополія на застосування насильства так само в сучасних умовах поступово втрачається державою [13]. Найперше йдеться про так звані недієздатні держави, до яких відомий американський політолог Ф. Фукуяма відніс Сомалі, Боснію, Руанду, Ліберію, Конго, Сьєрра-Леоне, Східний Тимор, Афганістан [30, с. 158]. Проте ними втрата монополії на застосування насильства не вичерпується: частково вона (монополія) добровільно (більш

або менш) та активно делегується наддержавним організаціям, частково ж застосування легітимного насильства уможливорюється всередині самого суспільства – знов-таки, у разі делегування відповідних функцій державою. Усі ці застереження слід враховувати під час аналізу специфіки кожної держави, її устрою, взаємодії із суспільством та з іншими державами тощо.

Характерно, що всі названі вище ознаки держави так чи інакше переплітаються й перебувають між собою в тісному взаємозв'язку. Крім того, всі ці ознаки пов'язані з правом конкретної держави, оскільки і встановлення її суверенітету та податкової системи, і відносини з населенням, і функціонування апарату публічної влади тощо опосередковуються здебільшого й насамперед саме нормами права. Відповідно, можна стверджувати, що право пронизує всі суттєві ознаки держави і перетворює всю її діяльність (звісно, в ідеалі) на правову. Зрештою, важко заперечити проти того, що загалом будь-яка «держава не має іншого, крім права, засобу, щоб визначити статус своїх органів, посадових осіб, закріплювати організацію діяльності останніх, встановлювати їх систему, оформляти територіальну організацію населення, успішно здійснювати свої функції. Саме наявність права спричиняє правотворчу, правовиконавчу і правоохоронну діяльність держави, а також поділ влади у ній» [28, с. 66].

Сутність держави також часто розглядається через її властивості, які полягають у тому, що це:

- універсальна офіційна територіальна організація, що дозволяє об'єднати усіх членів суспільства у народ, громадян, а далі і в громадянське суспільство, якого не має без держави, надає можливість поєднати загальносуспільні та особисті інтереси, цінності і потреби;

- централізована організація спеціального загально суспільного апарату публічної влади, в якій всі державні органи мають ієрархічну структурну побудову, тобто нижчестоящі організаційні структури (регіональні (місцеві) органи державної влади, державні підприємства і установи) підпорядковані вищестоящим – загальнодержавним органам державної влади (парламенту, президенту, уряду тощо);

- пов'язана з правом, що виявляється в тому, що вона організовує життя на правових засадах; право юридично оформлює державу та державну владу та тим самим робить їх легітимними, тобто законними; держава здійснює свої функції в правових формах і здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер, що забезпечуються можливістю застосування державного примусу;

- встановлює та збирає податки і збори, тобто періодичні обов'язкові платежі грошима, які стягуються державою та формують фінансову основу як функціонування держави, так і виконання нею своїх зобов'язань перед суспільством і людиною [29, с. 38].

Поряд із сутністю юридична наука розглядає також і соціальне призначення держави, що акумулює телеологічну спрямованість і покликана «виправдовувати» її існування в суспільстві. Багато хто з мислителів намагалися охарактеризувати значення держави для існування і розвитку суспільства. Так, Платон стверджував, що призначення держави полягає у підтримці моралі, Г. Гроцій – в утвердженні загального блага [4, с. 74], а Ж.-Ж. Руссо – в забезпеченні загальної свободи [23, с. 209].

Пріоритетним на сьогодні природно вважається соціальне призначення держави, тобто виконання нею комплексу завдань, що відображають довготривалі об'єктивні інтереси та потреби всього суспільства або принаймні його більшості. Дійсно, держава часто здійснює заходи, які відповідають інтересам усього суспільства, усіх соціальних груп та верств населення (організація будівництва доріг, боротьба із пандеміями та стихійними лихами, охорона довкілля, підтримка громадського порядку, боротьба із злочинністю, підтримка науки, культури, мистецтва, охорони здоров'я тощо). Утім, неможливо стверджувати, що держава має таке саме соціальне призначення, як і кілька століть тому. Швидше навпаки, таке призначення поступово змінюється. При цьому соціальна складова частина у процесі розвитку держави, в силу різних причин, постійно зростає, особ-

ливо в добу науково-технічного прогресу, формування інформаційного суспільства, глобалізації та міждержавної інтеграції.

Таким чином, погоджуючись із тим, що соціальне призначення є важливою характеристикою держави, слід зауважити, що соціальне призначення сучасної держави полягає в її різноманітній та різноспрямованій діяльності, скерованій на вирішення завдань, які випливають з необхідності прогресивного розвитку суспільства в цілому. Йдеться передусім про те, що вона є ключовим соціальним арбітром, органом з вирішення загальних справ, без чого неможливе життя суспільства і людини. У цьому сенсі саме держава повинна встановлювати в суспільстві певний правопорядок і підтримувати його, використовуючи свою монополію на офіційний примус, аж до насилля; забезпечувати соціальний мир і стабільність у суспільстві, зменшувати зіткнення між політичними силами суспільства, створювати умови для реалізації конституційних прав і свобод громадян, а також для підвищення якості життя населення країни [25, с. 37]. Водночас соціальне призначення держави зазвичай є віддзеркаленням її функцій, їх своєрідності та співвідношення, а також повноти, якості та ефективності їх реалізації [17, с. 119], тобто виразом сучасного розуміння держави і її сучасності [1, с. 47–50; 12, с. 3–14].

Список використаних джерел:

1. Kostytsky V. Scientific ideas, legal progress, scientific legal doctrine: searching for the optimal power model in the modern state *European science. Európska Veda. Scientific journal. Vedecký časopis, Podhájska*, Vol. 4., 2019, pp. 47–50.
2. Алексеев, Н.Н. Идея государства : учеб. пособ. для студентов вузов, обучающихся по юрид. спец. / отв. ред. Сальников В.П., Сандулов Ю.А. ; Санкт-Петербург. ун-т, Акад. права, экономики и безопасности жизнедеятельности. (2-е изд.), Санкт-Петербург : Лань: Фонд «Университет», 2001. 359 с.
3. Бурдые П. О государстве : курс лекций в Коллеж де Франс (1989–1992). Москва : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016. 720 с.
4. Гроций Г. О праве войны и мира: три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / пер. А. Л. Саккетти. Москва : Ладомир, 1994. 868 с.
5. Дзевелюк М.В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 20 с.
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве / отв. ред. И.Ю. Козлихин ; Ассоциация Юридический центр. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 750 с.
7. Каленіченко Л.І. Державно-правовий примус та система його форм. *Правоохоронна функція держави : теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Тези доп. круглого столу (м. Харків, 27 жовтня 2017 р.)*. Харків, 2017. С. 90.
8. Кельзен Г. Чисте Правознавство: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольський. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
9. Клімова Г.П. Держава в політичній системі суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2006. № 3. С. 94–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2006_3_15.
10. Кляшторный С.Г. Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии. Проблемы политогенеза кыргызстанской государственности. Документы, исследования, материалы. Бишкек : Национальная Академия наук Республики Кыргызстан, издательство «Наука», 2003. С. 115–125.
11. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть : учеб. для вузов / рук. авт. кол. и отв. ред. Б.А. Страшун. 4-е изд., дораб. Москва : НОРМА, 2005. 895 с.
12. Костицький В.В. До питання про сучасну державу. *Соціологія права*. 2016. № 4(19). С. 3–14.
13. Кравченко В.Ю. Трансформація феномену політичного насилля : чинники, механізми та тенденції : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 ; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2015. С. 4, 10, 76–77, 109, 126–128, 147.

14. Кухтик С.В. Трансформація держави під впливом глобалізації (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2015. С. 31.
15. Куян І. До питання про публічність і суверенність державної влади. *Право України*. 2009. № 11. С. 55.
16. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров Москва : Вост. лит., 1997. 321 с.
17. Лощикін О. Соціальне призначення держави як проблема функціональної теорії сучасної державності: деякі методологічні питання. *Development of Jurisprudence Problems and Prospects*. 2017. Рр. 119.
18. Мамут Л.С. Гражданское общество и государство: проблемы соотношения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 98.
19. Массон В.М. Политогенез степных обществ и кочевые империи. Проблемы политогенеза кыргызской государственности: Документы, исследования, материалы / под ред. Д. Джунушалиева, А. Какеева, В. Плоских. Бишкек : НАН Республики Кыргызстан, 2003. С. 100-114.
20. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). Одеса : Юридична література. 2002. 280 с.
21. Пархоменко Н.М. Суверенітет держави: соціально-політична сутність та юридичний зміст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2011. Вип. 14. С. 113–124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2011_14_20.
22. Поняття та категорії юридичної науки : зб. наук. праць. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 лист. 2014 р.) / за заг. ред. Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила. Київ : Ніка-Центр, 2014. 492 с.
23. Руссо Ж. Ж. P89 Об общественном договоре. Трактаты / пер. с фр. Москва : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. 416 с.
24. Серебро М.В. Сучасна держава як цінність : загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2017. С. 73.
25. Сиренко В.Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). Київ : Інститут государства и права им. В.М. Корецького НАН України, 2013. 340 с.
26. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник / Вид. 4-е, допов. і переробл. Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.
27. Сурілов О.В. Теорія держави і права : учбовий посібник. Одеса, Астропринт, 1998. 223 с.
28. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко ; 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 66.
29. Теорія держави та права : навч. посіб / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова та ін. ; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
30. Фукуяма, Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220 с.

Донченко О.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID: 0000-0001-9809-6319

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ У XVI–XVII СТ.

FEATURES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL IDEAS IN UKRAINE IN THE XVI–XVII CENTURIES

Статтю присвячено здійсненню аналізу політико-правових ідей в Україні у XVI–XVII ст. у творчості таких видатних постатей вітчизняної культури, як С. Оріховський, І. Вишенський, В. Суразький, Г. Скворода, П. Могила.

Дослідження політико-правових ідей в Україні у зазначений період пов'язано з питанням взаємозв'язку та співвідношення між теоретичним надбаннями західноєвропейського Відродження та потужним пластом духовної культури України, а також між подіями західноєвропейської Реформації та реформаційним рухом на українських землях.

Метою дослідження є визначення характерних особливостей трансформації європейських ідей Відродження та Реформації в українських реаліях.

За допомогою системного підходу досліджено українські політико-правові ідеї у контексті західноєвропейських культурних, релігійних і політичних подій. Доведено, що формування власної політико-правової думки відбувається під культурним, релігійним і політичним впливом західноєвропейських подій, пов'язаних із Відродженням і Реформацією. Підкреслено взаємозв'язок богословської риторики з формуванням політико-правової думки в Україні у XVI–XVII ст.

Виявлено специфіку формування політико-правових ідей в Україні, яка виявляється в тому, що загальнодержавні, суспільні та політичні проблеми були напряму пов'язані з церквою; від церковної політики залежав варіант суспільно-політичного розвитку українського суспільства; трансформація ідей західноєвропейської Реформації в умовах тогочасної України вплинула на розгортання політичної боротьби за незалежність серед різних верств населення, на розвиток культури і релігійного життя українського суспільства.

Обґрунтовано необхідність подальшого поглибленого історико-правового дослідження формування вчень про державу і право в Україні.

Запропоновано нові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. Звернено увагу на важливу роль у пізнавальному процесі державно-правової реальності філософсько-правової рефлексії, котра дозволяє досліджувати державу і право у різноманітних зв'язках із політичними, релігійними, культурними явищами та процесами у суспільстві. Поєднуючи доступні принципи та засоби пізнання, метод філософсько-правової рефлексії дозволяє суб'єкту правосвідомості здійснювати філософський самоаналіз, теоретичний аналіз (рефлексію) правової реальності у контексті інших сфер суспільного життя.

Ключові слова: політико-правові ідеї, історико-правове дослідження.

The article is devoted to the analysis of political and legal ideas in Ukraine in the XVI–XVII centuries in the works of such prominent figures of national culture as S. Orikhovsky, I. Vyshensky, V. Surazky, G. Skovoroda, P. Mohyla.

The study of political and legal ideas in Ukraine during this period is related to the question of the relationship and correlation between the theoretical achievements of the Western European Renaissance and a significant layer of the spiritual culture of Ukraine, as well as between the events of the Western European Reformation and the reformation movement in the Ukrainian lands.

The aim of the study is to determine the characteristic features of the transformation of the European ideas of the Renaissance and Reformation in the Ukrainian realities.

Author uses the systematic approach to study Ukrainian political and legal ideas in the context of Western European cultural, religious and political events. It has been proved that the formation of political and legal knowledge takes place under the cultural, religious and political influence of Western European events associated with the Renaissance and Reformation. The author highlights the interrelation of theological rhetoric with the formation of political and legal thought in Ukraine in the XVI–XVII centuries.

This article emphasizes the features of the formation of political and legal ideas in Ukraine. The main feature is that national, social, and political problems were directly related to the church; the version of the socio-political development of Ukrainian society depended on church policy; the transformation of the ideas of the Western European Reformation in the conditions of the then Ukraine influenced the deployment of the political struggle for independence among various strata of the population, the development of the culture and religious life of Ukrainian society.

The necessity of further in-depth historical and legal research of the formation of doctrines about state and law in Ukraine has been substantiated.

The author proposes new approaches to the methodology of cognition of the Ukrainian historical and legal reality. Attention is drawn to the important role in the cognitive process of the legal reality of philosophical and legal reflection, which allows studying the state and law in various connections with political, religious, cultural phenomena and processes in society. Combining the available principles and means of cognition, the method of philosophical and legal reflection allows the subject of legal consciousness to carry out philosophical introspection, theoretical analysis (reflection) of legal reality in the context of other spheres of public life.

Key words: *political legal ideas, historical legal research.*

Постановка проблеми. Передумовою національного відродження є звернення до національної історико-правової традиції, теоретичне осмислення державно-правових явищ у нашій історії, розуміння політико-правових ідей і доктрин, виявлення особливостей національного державотворення.

Історико-правове дослідження ґрунтується не тільки на знанні минулого, а і на розумінні сучасного і передбаченні майбутнього. Розуміння суті політико-правових ідей, доктрин і теорій необхідне для подальшого об'єктивного аналізу сучасних державно-правових інституцій, що вимагається реаліями сучасного розвитку суспільства, об'єктивністю подальшого зміцнення правових основ державного і суспільного життя, підвищення рівня політичної та правової свідомості українського народу.

У цьому контексті можлива розробка нових підходів до методології пізнання української історико-правової дійсності на підставі розкриття, розуміння і теоретичного осмислення політико-правових ідей в Україні.

Дослідження присвячене розгляду змісту поглядів, ідей, основних концепцій тих вітчизняних мислителів і державних діячів, котрі визнані класиками української політико-правової думки XVI–XVII ст.

Історично так склалося, що із середини XVI ст. значна частина українських земель опинилася під владою сусідніх держав, кожна з яких «перетворювала захоплені землі у свої провінції, насаджувала там свій спосіб господарювання, культуру, мову, а згодом і віру» [1, с. 20]. Політичні погляди зазначеного періоду склалися в умовах змагання українського народу за возз'єднання своїх земель і за відновлення державності та стали панівними у суспільно-політичній думці України. Вони започатковують той загальнодемократичний напрям політичної думки, який упродовж кількох століть, аж до кінця XVIII ст., разом із боротьбою за національну свободу покликаний був протистояти як теократії, так і автократії.

Постановка завдання. 1. Провести історико-правовий аналіз процесу становлення політи-

ко-правових ідей в Україні у XVI–XVII ст. 2. Визначити характерні особливості трансформації європейських ідей Відродження та Реформації в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу. Відродження і Реформація – це найбільші та найзнаменніші події пізнього західноєвропейського середньовіччя, які сприяли тому, що у XV–XVI ст. на українських землях зародилася національна політико-правова ідеологія.

Термін «Відродження», введений приблизно у середині XVI ст., спершу означав факт відновлення у духовній культурі тих видатних досягнень античної цивілізації, що були втрачені в епоху середньовіччя, але пізніше трактується вже ширше. Не втративши свого первісного сенсу, термін «Відродження» вживається для цілісної характеристики комплексу таких суттєвих історичних змін, як різке загострення соціальних суперечностей, формування національної державності й абсолютних монархій, криза римо-католицької церкви та релігії, формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичної культури, мистецтва і світогляду.

Головною передумовою й основою Відродження був гуманізм, що природно зумовив різке підвищення інтересу до античної спадщини. Провідні ідеологи Відродження не просто черпали потрібні їм уявлення про державу, право, політику та закони з античної цивілізації, це було ще і своєрідною реакцією на чинний лад, запереченням політико-правових порядків і доктрин феодального суспільства.

Слово «Реформація» у провідних європейських ідеологів асоціювалося з необхідністю реформувати, удосконалювати, покращувати церкву, світські порядки тощо. Реформації, як і Відродженню, були властиві злам феодальних і виникнення капіталістичних відносин, посилення авторитету буржуазних прошарків суспільства, критика офіційної церкви, серйозного зрушення в бік секуляризації суспільної свідомості, тобто звільнення від релігійних пут.

Дослідження політико-правових ідей в Україні у XVI–XVII ст. пов'язане з питанням щодо

співвідношення та взаємозв'язку між надбаннями, з одного боку, західноєвропейського Відродження та потужним пластом духовної культури України, а з іншого – західноєвропейської Реформації та реформаційного руху на українських землях.

Як зазначено у науковому дослідженні Л.Ю. Куренного, тоді багато реформаційних течій поширилося особливо на Волині, а з часів Люблінської унії їх кількість тільки збільшилася. Верхівка суспільства, незадоволена духовенством, легко переходила у кальвінізм. Так, «коли кальвіністом став і литовський канцлер – князь Микола Радзивілл, то він потягнув за собою до нової віри багато знатних православних родів, таких, наприклад, як Вишневецькі, Кишки, Фирлеї, Ласоцькі, Морштини, Воловичі, Гойські, Сапіги, Ходкевичі й багато інших» [2, с. 100], але все ж таки важливо розуміти, що такі реформаційні течії певною мірою «активізували православну шляхту, міщанство, козацтво і духовенство, для яких під загрозою католицького наступу (особливо після Берестейської унії 1596 р.), “руська” віра стала ознакою національної ідентичності» [2, с. 100].

В українських землях поширення реформаційних ідей було пов'язане з антифеодальною національно-визвольною боротьбою проти польських магнатів. Реформаційні ідеї підтримували основи церковної влади, сприяли утвердженню нової політико-правової ідеології. Головними ідеологами та носіями тогочасних реформаційних і гуманістичних поглядів були переважно світські феодала та нижчі прошарки духовенства.

Яскравішою постаттю українського Відродження XVI ст. був Станіслав Оріховський-Роксолан (1515–1567), який один із перших представників філософської думки став заперечувати божественне походження влади та надавав перевагу договірній теорії походження держави. Це український релігійний діяч, видатний мислитель, український і польський публіцист, письменник, політолог. В одному з наукових досліджень Д. Вирський називає С. Оріховського учнем М. Лютера, а також істориком і політичним мислителем, що стояв біля витоків новочасної української інтелектуальної традиції [3].

В іншому дослідженні автор звертає увагу, що «доля Роксолана серед релігійно-політичних завірюх свого часу у чомусь нагадує боріння його старшого сучасника, культурного діяча європейського масштабу, вождя «республіки гуманістів» – Еразма Роттердамського» [4, с. 160]. Вони обидва не стали на бік протестантів, як це робили тогочасні інтелектуали, і прагнули зберегти цілісність християнського світу, але, на відміну від Еразма Роттердамського, котрий не став на шлях активної боротьби, С. Оріховський «весь віддався цій боротьбі і спромігся накреслити шлях до оновлення, яке мало врятувати і звеличити християнський світ» [4, с. 161].

Як зазначає П.М. Сас: «Світогляд цієї непересічної особистості формувався під впливом української, а також польської культур, західноєвропейської гуманістичної освіченості, традиційних католицьких цінностей і реформаційних вчень» [5, с. 89]. Його твори досить «органічно впліталися у контекст української культури XVI – першої половини XVII ст. не лише як бібліографічний факт, а й передусім як джерело реального впливу на суспільну свідомість православного населення Речі Посполитої, а також як матеріал для створення українськими письменниками-полемістами суспільно-політичних концепцій» [5, с. 89].

С. Оріховський зазначав, що держава є зібранням, об'єднанням людей, метою держави є гарантія прав і користь кожного індивіда, а вищим правом є щастя народу, проте у такому союзі, як держава існує система взаємних прав і обов'язків, тобто обов'язок держави – це турбота про підданих і їх захист, а обов'язок індивіда – піклуватися про інтереси суспільства і держави. Громадяни рівноправні та мають проявляти політичну активність в інтересах держави. Цікаво, що С. Оріховський говорив про рівноправність не тільки в політичному сенсі, а й у релігійному, у рамках християнського віровчення. Він вважав, що «примас польської католицької церкви має рівно опікуватися усім християнським населенням Речі Посполитої» [4, с. 168].

Не менш важливою є думка щодо співвідношення церкви та держави. Відхиляючи теологічну теорію походження влади, вважав неприпустимим підпорядкування світської влади духовній. Виступав за поділ влади між церквою, королем і представницькими органами. Церкві він залишав «вищий арбітраж у державних справах, причому тяжів до визнання значної автономності “національних” (державних) церков від влади римських пап і вищим духовним авторитетом вважав церковний собор» [4, с. 167].

Нарешті його вимоги щодо значення закону в суспільстві та державі, а також важливості для ефективного функціонування держави принципу поділу влади. Закон у державі – це душа і розум держави. Закони мають обов'язково відповідати принципам природного права і змінюватися виключно у разі невідповідності їм, а чіткий поділ влади у державі – це необхідний засіб забезпечення верховенства закону, заснованого на правах людини. Дійсно, погляди С. Оріховського у питаннях закону, сутності та походження держави, принципу поділу влади виявилися новаторськими у тодішній українській політико-правовій думці. Він став попередником таких європейських мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Боден. Пізніше ці ідеї будуть розвивати діячі Києво-Могилянської академії. Добре обізнаний з античною і сучасною літературою, він сформулював систему своїх суспільно-по-

літичних поглядів, які сприяли впровадженню в українську політико-правову думку найсміливіших вимог європейського Відродження.

Особа і творчість гуманіста С. Оріховського викликала велику зацікавленість вже у сучасників, оскільки він вмів бути помітним і неодноразово потрапляв в епіцентри значущих для тогочасного суспільства подій. Як зазначено у дослідженні Д. Вирського: «На оцінки сучасників, безперечно, впливали соціальний статус Роксолана, його шляхетське походження, конфесійна належність та постава до релігійно-політичної дискусії, теренами якої була як безпосередньо Корона Польська, так і весь християнський світ» [6, с. 165]. Автором було досліджено численне листування С. Оріховського з його сучасниками, державними та культурними діячами, з якого видно, що діяльність С. Оріховського була досить відома у європейських культурних колах. Його порівнювали із Цицероном, Демосфеном, Ксенофонтом. Така популярність пов'язана з його друкованими працями «Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона», «Турчики», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу».

Погоджуємося з думкою Д. Вирського щодо засадничих принципів світогляду С. Оріховського, зокрема це антропоцентризм, прагматизм та ідеалізм. Дослідником зазначено, що антропоцентризм повертав античний погляд на людину «як міру всіх речей», прагматизм вимагав шукати способів покращення реального «земного» світу, а ідеалізм передбачав шлях людського самовдосконалення [3].

Вважаємо, що по-перше, С. Оріховський поділяв так званий дуалізм, коли Бог визнається творцем світу, а людина своєю діяльністю за принципом свободи волі детермінувала історичний процес; і по-друге, С. Оріховський був прихильником не абстрактного гуманізму, а ренесансного гуманізму, суть якого зводилася до того, що кожна людина своїм обов'язком вважала працю на користь суспільства.

Отже, С. Оріховський як політичний мислитель зробив суттєвий внесок в українську політико-правову думку розробкою теорії правової держави, за якою влада у державі побудована за принципом її поділу і функціонує заради загального блага; заперечується вплив церковної влади на світську; передбачена система взаємних прав і обов'язків держави і громадянина; акцентовано на значенні у суспільстві закону і приматі природного права.

Подальший розвиток політико-правової думки пов'язаний із політичною і релігійною подією – підписанням Брестської унії, яка викликала в Україні активний спротив католицизму з боку православного духовництва і населення України. Крім того, ця «подія спонукала тогочасну політичну думку до гострополемічної (В. Суразький, І. Вишенський, Герасим і Меле-

тій Смотрицькі) та культурно-освітньої (Ю. Рогатинець, К. Ставровецький, Стефан і Лаврентій Зизанії та ін.) дій» [1, с. 25]. З'являється полемічна література, особливе місце у політичній антиуніатській літературі зайняли твори українського релігійного і літературного діяча І. Вишенського (1550–1620). Його називають письменником-полемістом консервативного, ультра-ортодоксального напрямку.

Дійсно, у світогляді І. Вишенського зіткнулися дві епохи: Середньовіччя та Ренесанс, але Ренесанс як звернення не до Античності, а до основ раннього християнства. Обстоювання суспільного ідеалу базувалося на критиці Папи Римського і гаслах повернення до демократичних основ раннього християнства. Відстоюючи православну церкву, він вимагає її демократизації і виступає за вільне об'єднання віруючих, не підлеглих церковній ієрархії (до речі, як і ідеологи західноєвропейської Реформації). Складовою частиною політичного і національного відродження є самовдосконалення та моральне очищення людини через Біблію, виховання народу та відродження освіти і науки в Україні.

У науковому дослідженні творчості І. Вишенського українського автора П. Білоуса зазначено, що поема І. Франка «Іван Вишенський» зробила свого часу з І. Вишенського особу, зацікавлену у суспільно-політичному житті, але він майже сорок років жив на Афоні та дбав про своє душевне спасіння, був аскетом, а не суспільно-політичним діячем. Автором звернено увагу на те, що «свіжі хвилі західноєвропейського реформаційного духу і гуманізму, які вривалися в Україну, розхитували консервативні традиції, спонукали до нового мислення у світлі ідей Ренесансу» [7, с. 16], а І. Франко у поемі створює такий художній образ І. Вишенського, бо із самих текстів І. Вишенського стає відомо, «що він критично ставився до “латинських хитрощів”, під якими розумів учення Аристотеля і Платона, різноманітні “машкари”, тобто тогочасне театральне мистецтво, різко засуджував національні звичаї та обряди, які за своєю суттю були життєрадісними, по-ренесансному відвертими» [7, с. 16].

Отже, його ренесансні пропозиції щодо відновлення освіти, науки та відродження української мови пов'язані насамперед із релігійним відродженням, тобто відмовою від схоластичної католицької науки як духовного засобу зміцнення абсолютної влади Папи Римського, відмежуванням від проявів нової західноєвропейської культури, а також відмови від накинutoї католицькою церквою латини. Як вже зазначалося в наших попередніх дослідженнях, коли йдеться про І. Вишенського як письменника-полеміста, слід враховувати, що він особливий, нетрадиційний полеміст у загальноприйнятій сенсі цього слова. Виступаючи проти античних авторів, він закликає вивчати тільки християнську літературу, а не Платона й Аристотеля [8, с. 16].

Слід додати, що для творчості І. Вишенського характерним є «крайній консерватизм творів у поєднанні із християнським егалітаризмом» [9, с. 53]. Він переконаний, що Папа Римський узурпував право абсолютної влади і зневажає природні права людей, закріплені у Святому Писанні, адже всі люди від природи рівні – і пани, і «хлопи прості». І саме християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні начала рівності, свободи і справедливості.

Ще однією цікавою постановкою можна назвати сучасника І. Вишенського, творчість якого також була відома поза межами України, а саме В. Суразького (1550–1608), котрий був одним із перших представників українського традиціоналізму.

У монографії «Василь Суразький: апологія православної традиції» автори П.М. Кралюк і М.М. Якубович звертають увагу на те, що український православний традиціоналізм варто розглядати «як один із можливих підходів до розуміння православного християнства, який конкурував із іншими, ренесансними тенденціями» [10, с. 10]. Далі авторами зазначено, що у багатьох тогочасних працях вітчизняних православних традиціоналістів помітним був своєрідний і самобутній синтез філософії, теології та національних культурних елементів, який «мав незавершений, несистемний характер; особливо у полемічній (передусім антикатолицькій) літературі, котра водночас вирішувала чимало політичних, культурних, богословських і національних завдань» [10, с. 10].

Його головна праця «Книжиця в 6-ти розділах» стала першою спробою звернути увагу на богословські спірні питання між католиками та протестантами, зокрема категорично заперечувалася першість Римського Папи серед ієрархів християнства. У літературі часто цей твір іменується «Про єдину істинну православну віру», від назви першого представленого в ній трактату. Отже, головна роль цієї праці у тому, що вона зберегла українську православну ідентичність у складних геополітичних умовах, і це підтверджує взаємозв'язок богословської риторики з формуванням політичної думки в Україні.

Одним із видатних українських філософів XVIII ст., котрі збагатили національну політико-правову думку новими ідеями та поглядами, був український «Сократ», «філософ за покликанням душі» – Г. Сковорода (1722–1794), який, не створивши власної філософської системи, ввів в українську політико-правову думку світоглядні поняття, що стали елементами теоретичних конструктів української національної ідеї у майбутньому. Це демократія, право, права, свободи, громадянське суспільство, гуманізм і справедливий правопорядок. У наших попередніх дослідженнях було проведено теоретико-правовий аналіз його суспільно-політичних поглядів. Звернемо увагу тільки на те, що

демонструючи негативне ставлення до панівної верстви населення, він обстоює свободу і права кожної людини, що у перекладі тогочасною політичною мовою передбачає демократичну тенденцію.

Відомо, що однією із характерних риси філософсько-правової думки епохи Просвітництва в Україні є поширення і подальший розвиток «філософії серця», або кардіоцентризм. Він становить методологічну основу класичної національної філософії права. Цей філософський напрям припускає, що сутність людини визначається не тільки і не стільки свідомими психічними переживаннями (розумністю), а «серцем», яке є джерелом думок і пізнання. З позиції «філософії серця» акцент в обґрунтуванні права робиться на внутрішній духовній сутності права. Ідея права з позиції кардіоцентризму полягає не у формально зовнішньому примусі, а у регулюванні життя з урахуванням внутрішнього світу і свободи людини. Право розглядається як умова, можливість творчої самореалізації особистості, її індивідуального розвитку.

Як зазначає Т.В. Роза: «Кордоцентризм зародився як своєрідний протест проти намагання новоєвропейської філософії вичерпати все духовне багатство людини за допомогою раціонального пізнання, а це не можливо» [11, с. 131] і тому, зазначає автор, для світогляду української спільноти характерне висунення на перший план підвалин морального життя, тобто серця як метафори глибин душі.

Погоджуємося, що український кордоцентризм як одна зі світоглядних настанов і переконань виступає провідною рисою української ментальності, що включає у себе правовий менталітет, котрий «як частина правової системи українського суспільства відображає сприйняття цим суспільством державно-правових реалій, процесів реформування і функціонування держави та права» [12, с. 18].

У свою чергу, «Сковородинський кордоцентризм виступає очевидною формою гуманізму на вітчизняних теренах, він є виявом загальнолюдських цінностей в українській ментальності, демонструє важливість присутності людини у складі буття і через людяність впливає на розбудову гуманного суспільства» [8, с. 18].

Воля людини пов'язується з боротьбою за національне і соціальне визволення, що закладає основу для традиційних цінностей українського національного світогляду, й основним завданням суспільства є підготовка вільної людини, гармонійно розвиненої, щасливої, корисної для суспільства, людини, здатної жити й боротися. Із цим пов'язана ще одна ідея Г. Сковороди – це ідея «спорідненої праці» як «основа суспільного ладу, запорука громадського порядку, душевного комфорту, соціального й індивідуального благополуччя, а також умова реалізації рівності та рівноправ'я» [8, с. 18].

У першій половині XVII ст. зростає політична активність і національна свідомість козацтва, котре, демонструючи ще «більший опір польському пануванню в Україні й активно підтримуючи православну церкву проти наступу католицизму» [2, с. 101], шукає союзників проти Польщі серед протестантських держав.

Новий етап у розвитку української політичної думки пов'язаний із діяльністю церковного й освітнього діяча П. Могили (1596–1647). Проблеми політичного і духовного розвитку України він вирішував трохи інакше. У своїх полемічних, філософських, церковно-теологічних творах відстоював ідею верховенства у суспільстві духовної влади, а саме православної церкви. В умовах, коли Україна не мала своєї державності, не звертати увагу на вирішення цього питання означало б визнати легітимність влади польської корони на українських землях, і П. Могила, усвідомлюючи силу і впливовість католицької церкви, поставив собі за мету піднести серед населення авторитет православної віри, досягти її рівноправності з католицькою, виступав за примирення православних із католиками й уніатами.

У запропонованому П. Могилою образі ідеального правителя відчувається вплив античних ідей, зокрема платонівської концепції «філософа на троні». Так, правитель має бути православним носієм політичних і морально-духовних функцій, що уособлює чесність, справедливість, піклування про благо свого народу, а головне, сила правителя має ґрунтуватися не на насильстві, а на розумі, освіченості та законі. Ідеальний правитель, одержавши владу від Бога, стає відповідальним перед ним за свої дії, має піклуватися про благо людей. «Однією з головних функцій держави П. Могила вважав дипломатію та міжнародні відносини» [13, с. 280], адже православний правитель для забезпечення загального блага і законності має вжити всі легальні методи. Тут також відчувається вплив європейських гуманістів. Як зазначено у дослідженні політичних ідей П. Могили автора В. Гоцуляк, у його бібліотеці було багато творів античних і ренесансних авторів. Так, П. Могилою сприйнято такі ідеї, як ідея освіченого правителя, природного права, верховенства права і закону, спільного блага, взаємозв'язок права і моралі. Велика увага приділялася ідеї законності та справедливого суду, рівності всіх і кожного перед судом, які у поєднанні між собою створювали проект ідеальної організації людського життя. Погоджуємося, що все ж таки його державно-правові погляди були нечіткими і недостатньо завершеними.

Державно-правові та політичні погляди П. Могили формувалися релігійною мовою, що було тоді цілком звичним. Його думки щодо держави, правителя, правового порядку «були сво-

єчасними й актуальними для української спільноти, перед якою у недалекому майбутньому вже стояли завдання формування власної національної держави» [13, с. 282].

Слід зазначити, що П. Могила називають реформатором, який орієнтувався на західну культуру й освіту, але є багато дослідників, які вважають його контрреформатором і вкрай різко засуджують «могилянську добу». Одним із аргументів такої позиції є новели П. Могили у системі освіти. Тоді як увесь світ розвивався новим шляхом, коли Європа вже перекладала Біблію національними мовами і весь світ виходив із релігійної схоластики, визволявся з-під впливу церкви, П. Могила вводить систему, за якою навчання відбувається польською, латиною, грецькою, церковнослов'янською, а от староукраїнську мову не вчили. У своїй праці «Літос» він викладає мовну концепцію і пише, що для віри треба вивчати грецьку і слов'янську мову; для міжнародних відносин важливо вивчати польську, латинь, церковнослов'янську. Саме тому його вважають контрреформатором, що у мовному питанні робить крок назад, але, з іншого боку, завдяки досягненням П. Могили Київ перетворюється на справжній центр політичного і культурного життя в XVII ст., а Київський колегіум тоді відповідав структурі західноєвропейських навчальних закладів, що відображало дух ренесансної епохи.

У дослідженні В. Гоцуляк зазначено, що саме тому, що П. Могила був людиною церкви, а не політиком, його суспільно-політичні погляди пов'язані з перетворенням і зміцненням православної церкви, а «глибина і важливість проблем, які осмислювалися П. Могилою, вписувалися у загальну цивілізаційну модель розвитку ранньомодерної України, органічними елементами якої були церква, освіта, культура, держава» [13, с. 277].

Напередодні Визвольної війни українського народу саме богословська державно-правова думка, що пропагувала ідеї політичної свободи, природних прав людини та нації, активно протистояла католицькій експансії в Україні. З іншого боку, така риторика сприяла становленню і розвитку політичної, філософської і правової думки та визначила політичний вектор розвитку українського суспільства. Як зазначено Л.Ю. Куренним, оскільки вплив реформаційних ідей був не тривалим, вони сприяли формуванню національної ідентичності українського народу, постановці політичної боротьби за незалежність серед різних верств населення та значному розвитку культури і поживаленню релігійного життя [2, с. 103].

Висновки. Таким чином, проведений історико-правовий аналіз процесу становлення політико-правових ідей в Україні у XVI–XVII ст., а також вивчення наукових досліджень різних вітчизняних авторів дозволяє зробити певні висновки й узагальнення.

1. В орбіті культурного, релігійного і політичного впливу західноєвропейських подій, пов'язаних із Відродженням і Реформацією, в українському суспільстві у XVI–XVII ст. формується власна політико-правова думка. Становлення українського етносу залежало від зміцнення авторитету та сили православної церкви, особливо після Берестейської унії. Питання релігійної єдності для українців було політичною проблемою.

2. Специфіка формування політико-правових ідей в Україні виявляється у тому, що загальнодержавні, суспільні та політичні проблеми були напряму пов'язані з церквою; від церковної політики залежав варіант суспільно-політичного розвитку українського суспільства; трансформація ідей західноєвропейської Реформації в умовах тогочасної України вплинула на розгортання політичної боротьби за незалежність серед різних верств населення, на розвиток культури і релігійного життя українського суспільства.

3. Саме богословська державно-правова думка, котра пропагувала ідеї політичної свободи, природних прав людини і нації, активно

протистояла католицькій експансії в Україні та сприяла становленню і розвитку політичної, філософської та правової думки та визначила політичний вектор розвитку українського суспільства.

4. Слід звернути увагу на необхідність розробки нових підходів до методології пізнання української історико-правової дійсності, що нерозривно пов'язана з теоретичним осмисленням політико-правових ідей і поглядів про наявні та бажані державно-правові інституції, політичний порядок тощо. Звісно, найбільш результативним може стати поєднання різних методів і підходів, проте, на нашу думку, важлива роль у пізнавальному процесі державно-правової реальності належить філософсько-правовій рефлексії, яка дозволяє досліджувати державу і право у різноманітних зв'язках із політичними, релігійними, культурними явищами та процесами у суспільстві. Поєднуючи доступні принципи та засоби пізнання, метод філософсько-правової рефлексії дозволяє суб'єкту правосвідомості здійснювати філософський самоаналіз, теоретичний аналіз (рефлексію) правової реальності у контексті інших сфер суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Горбатенко В.П., Остапенко М.А., Горбатенко І.А. Історія політичної думки в Україні : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2007. 128 с.
2. Куренний Л.Ю. Загальноєвропейський зміст реформаційних рухів в Україні в XVI–XVII століттях. Наука. Релігія. Суспільство. 2013. № 4. С. 99–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2013_4_18 (дата звернення 15.07.2021).
3. Вирський Д. Український учень Лютера: Станіслав Оріховський-Роксолан. Українське онлайн-суспільно-історичне, науково-популярне видання Історична правда. Спецпроект 500 років Реформації. Від 5 серпня 2017. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/5/150135/> (дата звернення 17.07.2021).
4. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 215 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vyrskyi_Dmytro/Stanislaw_Orikhovskiy-Roksolan_zhyttia_i_pamiat.pdf?PHPSESSID=n43impdtgjm987a2kunbp8das4 (дата звернення 15.07.2021).
5. Сас П.М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу. Український історичний журнал. 1991. № 1. С. 87–98. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1991/1/12.pdf> (дата звернення 10.07.2021).
6. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: зиви пам'яті (рецепція постаті гуманіста за ранньомодерної доби). Переяславські Сковородинські студії. 2013. Вип. 2. С. 164–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/grske_2013_2_30 (дата звернення 15.07.2021).
7. Білоус П. Іван Вишенський: проблема символічної біографії. Волинь філологічна: текст і контекст. 2015. Вип. 19. С. 12–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vftk_2015_19_4 (дата звернення 18.07.2021).
8. Донченко О.І. Система суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 3. С. 15–19. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/4.pdf (дата звернення 15.07.2021).
9. Кралюк П. Василь Суразький та Іван Вишенський як діячі українського православного традиціоналізму: історико-філософський контекст. Релігія та соціум. 2011. № 1. С. 50–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2011_1_10 (дата звернення 15.07.2021).
10. Кралюк П.М., Якубович М.М. Василь Суразький: апологія православної традиції : монографія. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 212 с. URL: https://eprints.oa.edu.ua/3710/1/book_Surazsky.pdf (дата звернення 15.07.2021).
11. Розова Т.В. Український кордоцентризм: історія та сучасність. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 148 (2). С. 124–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2019_148%282%29_26 (дата звернення 12.07.2021).
12. Донченко О.І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. Правова держава. 2017. № 28. С. 13–20.
13. Гоцуляк В. Петро Могила й могилянська доба в політичній думці України першої половини XVII ст. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 18. С. 277–283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2018_18_41 (дата звернення 15.07.2021).

УДК 342.95:001.89

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.3>

Смерницький Д.В.,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
заступник директора
Державного науково-дослідного інституту
Міністерства внутрішніх справ України
ORCID: 0000-0001-6066-0324

ТЕХНІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ – ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ ПРАВА

TECHNICAL REGULATION IS A PRIORITY AREA OF SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF LAW

У статті розглянуто пріоритетні напрямки фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі права, такі як: удосконалення національної правової системи та її адаптації до європейського права, правове забезпечення сфери господарювання, правове регулювання інноваційного розвитку України в умовах глобальних викликів. Зазначено, що до реалізації наведених пріоритетних напрямів безпосередньо належить розвиток сфери технічного регулювання безпечності та якості промислової продукції. Прагнення України до членства в Європейському Союзі ставить на меті приведення вітчизняної нормативно-правової бази у відповідність до європейського законодавства. З метою розвитку сфери спільних науково-технічних розробок сучасних зразків техніки, торгівлі промисловою продукцією між країнами необхідно усунути відповідні технічні бар'єри та забезпечити спільні підходи до безпечності та якості промислової продукції. Встановлено, що безпека продукції це – відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища за звичайних умов використання, зберігання, транспортування, виготовлення і утилізації продукції. Встановлення вимог щодо безпечності та якості продукції забезпечується технічним регулюванням, яке розуміють як правове регулювання відносин у сфері визначення та виконання обов'язкових вимог до характеристик продукції або пов'язаних із ними процесів і методів виробництва, а також перевірки їх додержання шляхом оцінки відповідності та/або державного ринкового нагляду і контролю нехарчової продукції чи інших видів державного нагляду (контролю). Доведено, що технічне регулювання впливає на розвиток науково-технічної та інноваційної сфери країни, її економіки, а також ставить дослідникам низку питань стосовно технічних норм, які набувають юридичної сили та забезпечують правове регулювання безпечності та якості продукції сприяючи захисту життя чи здоров'я людей, тварин або рослин, та навколишнього середовища, тому можна віднести зазначену сферу суспільних відносин до пріоритетних напрямів дослідження юридичної науки.

Ключові слова: *технічне регулювання, пріоритетні напрямки наукових досліджень у галузі права, законодавство Європейського Союзу, безпечність продукції, технічний регламент, стандарт.*

The article considers the priority areas of basic and applied research in the field of law such as: improvement of the national legal system and its adaptation to European law, legal support of business, legal regulation of innovative development of Ukraine in the face of global challenges. It is noted that the implementation of the above priorities is directly related to the development of technical regulation of safety and quality of industrial products. Ukraine's aspiration for membership in the European Union aims to bring the domestic legal framework in line with European legislation. In order to develop the field of joint scientific and technical development of modern models of technology, trade in industrial products between countries, it is necessary to eliminate the relevant technical barriers and ensure common approaches to safety and quality of industrial products. It is established that product safety is the absence of any risk to life, health, consumer property and the environment under normal conditions of use, storage, transportation, manufacture and disposal of products. Establishing requirements for product safety and quality is provided by technical regulation, which is understood as legal regulation of relations in the field of defining and fulfilling mandatory requirements for product characteristics or related processes and production methods, as well as verifying their compliance by conformity assessment and / or state market supervision and control of non-food products or other types of state supervision (control). It is proved that technical regulation affects the development of scientific, technical and innovative sphere of the country, its economy, and also asks researchers a number of questions about technical standards that acquire legal force and provide legal regulation of product safety and quality. animals or plants, and the environment, so we can attribute this area of public relations to the priority areas of legal science.

Key words: *technical regulation, priority directions of scientific researches in the field of law, legislation of the European Union, product safety, technical regulations, standard.*

У проєкті Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2021 роки [1, с. 2], розробленій на заміну Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки [2], визначено, що Стратегія визначає пріоритетні напрями, основні завдання та принципи подальшого розвитку академії, наукового забезпечення модернізації державно-правових відносин в Україні, сприяння зростанню рівня правової культури населення.

За сучасних умов державно-правового розвитку головною місією Національної академії правових наук України має стати наукове забезпечення модернізації державно-правових відносин в Україні, основних напрямів правової політики у сфері організації та діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних і судових органів, правового супроводження євроінтеграційного розвитку України, розбудови громадянського суспільства, утвердження та розвитку інституту основних прав і свобод людини, сприяння зростанню інтелектуального потенціалу українського народу [1, с. 2].

До пріоритетних напрямків фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі права віднесені:

Удосконалення національної правової системи та її адаптації до європейського права: удосконалення інституційного механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; європейська інтеграція як чинник еволюції правової системи України; проблеми наближення законодавства України до права ЄС відповідно до Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом; європейська традиція права як чинник модернізації правової системи України; проблеми та шляхи приведення вітчизняного законодавства у відповідність із положеннями європейських договорів за участю України [1, с. 4–5];

Правове забезпечення сфери господарювання: правове забезпечення міжнародної торгівлі; заходи захисту національного товаровиробника та Світова організація торгівлі; приватні стандарти та захист національного товаровиробника; врегулювання господарських спорів з іноземним елементом; міжнародні санкції у сфері зовнішньоекономічної діяльності; правове забезпечення саморегулювання господарської діяльності; правове регулювання співрегулювання господарської діяльності; правовий статус саморегулювальних організацій господарської діяльності; сталий розвиток та саморегулювання господарської діяльності [1, с. 8];

Правове регулювання інноваційного розвитку України в умовах глобальних викликів: правове забезпечення ринкових відносин в умовах сучасних глобальних викликів і сталого розвитку України; правові засади державного сприяння впровадженню інновацій і зростанню

технологічного рівня регіональної економіки, підтримки інноваційних підприємств і стартапів; нормативно-правове забезпечення форм і засобів організації інноваційного процесу; нормативно-правове забезпечення стандартизації інноваційної діяльності, засобів і методів управління, питань універсалізації приватного та публічного обігу інновацій; оновлення правової парадигми організації та здійснення господарської (економічної) діяльності в Україні для забезпечення конструктивного поєднання, взаємоузгодження публічних і приватних інтересів у регулюванні господарської (економічної) діяльності, суттєве покращення правових умов для розвитку української економіки та підвищення рівня життя населення; правове забезпечення функціонування України у межах єдиного європейського наукового й інноваційного простору; сприяння перегляду пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки з метою їх наближення до напрямів, визначених у розвинутих державах світу, на основі сучасних світових технологічних трендів; правове забезпечення формування стратегії інтенсивності впровадження результатів інноваційної діяльності, економіко-правових механізмів реалізації наукових ідей, технічних рішень і трансферу технологій в інноваційних виробничих системах різного рівня правової організації; правові засади розвитку добросовісної конкуренції та забезпечення конкурентоздатності суб'єктів господарювання; правові засади захисту ринків від глобальних викликів [1, с. 9–11].

Отже, до реалізації наведених пріоритетних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі права безпосередньо належить розвиток сфери технічного регулювання безпечності та якості промислової продукції.

Розглянемо сферу технічного регулювання як пріоритетний напрям дослідження юридичної науки.

Прагнення України до членства у Європейському Союзі ставить на меті приведення вітчизняної нормативно-правової бази у відповідність до європейського законодавства. З метою розвитку сфери спільних науково-технічних розробок сучасних зразків техніки, торгівлі промисловою продукцією між країнами необхідно усунути відповідні технічні бар'єри і забезпечити спільні підходи до безпечності та якості промислової продукції.

Законодавство Європейського Союзу щодо гармонізації – це будь-які акти законодавства Європейського Союзу, що гармонізують умови впровадження продукції на ринок [3]. І ми повинні вживати відповідних заходів щодо гармонізації технічних регламентів, національних стандартів і кодексів усталеної практики з відповідними міжнародними нормативно-правовими актами та стандартами.

В Угоді про технічні бар'єри в торгівлі Світової організації торгівлі зазначено, що в жодній країні не повинно бути створено перешкод для вжиття заходів, необхідних для забезпечення якості її експорту, або для захисту життя чи здоров'я людей, тварин або рослин, захисту навколишнього середовища, або для запобігання шахрайській практиці на такому рівні, який така країна вважає доцільним, за умови дотримання вимоги про те, що вони не застосовуються в спосіб, який був би засобом свавільної або невідповідної дискримінації між країнами, де переважають такі самі умови, або прихованим обмеженням міжнародної торгівлі [4].

Безпека продукції це – відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища за звичайних умов використання, зберігання, транспортування, виготовлення й утилізації продукції [5].

Згідно зі ст. 14 Закону України «Про захист прав споживачів» споживач має право на те, щоб продукція за звичайних умов її використання, зберігання і транспортування була безпечною для його життя, здоров'я, навколишнього природного середовища, а також не завдавала шкоди його майну. Продукція, щодо якої нормативно-правовими актами, у тому числі технічними регламентами, встановлені вимоги стосовно безпеки для життя, здоров'я та майна споживачів і навколишнього природного середовища, повинна вводитися в обіг і реалізовуватися з додержанням зазначених вимог [5].

Встановлення вимог щодо безпечності та якості продукції забезпечується технічним регулюванням.

Технічне регулювання відповідно до ст. 1 Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» визначено як правове регулювання відносин у сфері визначення та виконання обов'язкових вимог до характеристик продукції або пов'язаних із ними процесів і методів виробництва, а також перевірки їх додержання шляхом оцінки відповідності та/або державного ринкового нагляду і контролю нехарчової продукції чи інших видів державного нагляду (контролю) [6].

Норми щодо безпечності та якості продукції встановлюються у нормативно-правових актах – технічних регламентах.

Технічний регламент – нормативно-правовий акт, у якому визначаються характеристики продукції або пов'язані з ними процеси та методи виробництва, включаючи відповідні адміністративні положення, додержання яких є обов'язковим. Він може також включати або виключно стосуватися вимог до термінології, позначень, пакування, маркування чи етикетування тією мірою, якою вони застосовуються до продукції, процесу або методу виробництва. Технічні регламенти затверджуються законами чи актами

Кабінету Міністрів України [6], але встановити всі необхідні норми до безпечності та якості продукції певного виду лише у одному технічному регламенті неможливо. Отже, зазначені норми встановлюються у відповідних нормативних документах, до яких належать, за ст. 6 Закону України «Про стандартизацію», національні стандарти та кодекси усталеної практики, прийняті національним органом стандартизації та стандарти, кодекси усталеної практики та технічні умови, прийняті підприємствами, установами та організаціями, що здійснюють стандартизацію [3].

Стандарт – це нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості у певній сфері.

Кодекс усталеної практики – нормативний документ, що містить рекомендації щодо практик чи процедур проектування, виготовлення, монтажу, технічного обслуговування або експлуатації обладнання, конструкцій чи виробів.

Технічні умови це – нормативний документ, що встановлює технічні вимоги, яким повинна відповідати продукція, процес або послуга, та визначає процедури, за допомогою яких може бути встановлено, чи дотримані такі вимоги [3].

У разі, коли у технічному регламенті чи іншому нормативно-правовому акті робиться посилання на стандарти чи кодекси усталеної практики, вони стають обов'язковими до виконання, адже, як визначає ст. 23 Закону [3], національні стандарти та кодекси усталеної практики застосовуються на добровільній основі, крім випадків, якщо обов'язковість їх застосування встановлена нормативно-правовими актами.

Метою стандартизації відповідно до ст. 4 Закону [3] в Україні є: забезпечення відповідності об'єктів стандартизації своєму призначенню; керування різноманітністю, застосовність, сумісність, взаємозамінність об'єктів стандартизації; забезпечення раціонального виробництва шляхом застосування визнаних правил, настанов і процедур; забезпечення охорони життя та здоров'я; забезпечення прав та інтересів споживачів; забезпечення безпечності праці; збереження навколишнього природного середовища і економія всіх видів ресурсів; усунення технічних бар'єрів у торгівлі та запобігання їх виникненню, підтримка розвитку і міжнародної конкурентоспроможності продукції.

Відповідно до Угоди про технічні бар'єри в торгівлі Світової організації торгівлі [4] для гармонізації технічних регламентів на якомога ширшій основі члени в межах своїх можливостей беруть повноцінну участь у розробці відповідними міжнародними органами з питань стандартизації міжнародних стандартів на про-

дукцію, для якої вони прийняли або мають намір прийняти технічні регламенти.

Таким чином створюється система технічного регулювання до якої можна віднести нормативно-правові акти та нормативні документи у сфері безпечності та якості продукції – технічні регламенти, стандарти, кодекси усталеної практики та технічні умови.

Відповідно до Словника української мови техніка – це сукупність засобів і знарядь праці, що застосовуються в суспільному виробництві та призначені для створення матеріальних цінностей; галузь людської діяльності, пов'язана з вивченням, застосуванням і вдосконаленням засобів і знарядь праці; галузь застосування засобів і знарядь праці того чи іншого виду [7, с. 104]. Отже, зі встановленого в Законі України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [6] терміна «технічне регулювання» логічно не можна зробити висновок, що це є правове регулювання у сфері обов'язкових вимог до технічних засобів та їх виробництва, на це вказує лише наведене визначення зазначеного терміна.

А.І. Черемнова зазначає, що «поряд з нормами права існують і технічні норми. Серед технічних норм є такі, які, закріплюючись у нормативних актах, набувають юридичної сили, їх можна назвати техніко-юридичними. До технічних норм належать ті, які входять до змісту технічних регламентів, стандартів, технічних умов, кодексів усталеної практики, нормативів тощо. Ці норми, не втрачаючи організаційно-технічного

характеру, набувають водночас ознак правової норми, оскільки виходять від держави (її компетентного органу), виражають волю нормотворця, забезпечуються можливістю державного примусу, закріплюються в спеціальних нормативних актах, регулюють хоча і специфічні, але досить важливі відносини. Свою регламентуючу функцію вони здійснюють у сукупності з іншими правовими нормами» [8, с. 200].

На нашу думку, більш логічно розуміти «технічне регулювання» як вплив технічними засобами та способами на розвиток відповідної сфери суспільного життя. Варто було б уточнити цей термін і визначити його як «технічно-правове регулювання». Запропонований термін дає чітке уявлення щодо відношення його до правової сфери, а також, що цей термін має технічну складову частину, яка впливає на регулювання встановлених характеристик продукції та процесу її виробництва [9, с. 102; 10, с. 376–377].

Враховуючи той факт, що технічне регулювання впливає на розвиток науково-технічної та інноваційної сфери країни, її економіки, а також ставить дослідникам низку питань стосовно технічних норм, які набувають юридичної сили та забезпечують правове регулювання безпечності та якості продукції сприяючи захисту життя чи здоров'я людей, тварин або рослин, та навколишнього середовища, на наш погляд, можна віднести зазначену сферу суспільних відносин до пріоритетних напрямів дослідження юридичної науки.

Список використаних джерел:

1. Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2021 роки (проект). URL: http://www.aprnu.kharkiv.org/doc/strategiya_2021.pdf (дата звернення: 27.07.2021).
2. Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки. URL: <http://www.aprnu.kharkiv.org/doc/strategiya.pdf> (дата звернення: 27.07.2021).
3. Про стандартизацію : Закон України від 5 червня 2014 року № 1315-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 31. Ст. 1058.
4. Угода Про технічні бар'єри в торгівлі Світової організації торгівлі: Угода ТБТ СОТ від 15 квітня 1994 року. Документ 981_008.
5. Про захист прав споживачів: Закону України від 12 травня 1991 року № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379.
6. Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України від 15 січня 2015 року № 124-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 14. Ст. 96.
7. Академічний глумачний словник (1970–1980). Словник української мови : в 11 т. Т. 10, 1979. С. 104. URL: <http://sum.in.ua/s/tekhnika> (дата звернення: 27.04.2021).
8. Черемнова А.І. Технічні норми в системі регулювання суспільних відносин у сфері охорони довкілля. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 200–204.
9. Смерницький Д.В. Обов'язкові вимоги до науково-технічної продукції: адміністративно-правове регулювання. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (volume 2). С. 100–104.
10. Смерницький Д.В. Адміністративно-правове регулювання науково-технічної діяльності в Україні : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 636 с.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.4>

Якимчук М.Ю.,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0002-2371-7341

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

LEGISLATIVE REGULATION OF COMMUNICATIVE POLICY IN UKRAINE

Дослідження присвячено особливостям комунікативної політики в Україні. Особливу увагу приділено законодавчому врегулюванню такого виду політики, його недолікам. У роботі проаналізовано дефініції понять «комунікативна політика», «політична комунікація», «комунікація», що дало можливість уточнити визначення «державна комунікативна політика», яке ми будемо розуміти як політику, яка являє собою систему комунікативних дій органів публічної влади, урядовців, політиків, державних службовців із метою інформаційного впливу на формування сприятливої громадської думки та забезпечення необхідного рівня суспільної довіри й підтримки рішень і дій влади. Аналіз наукових студій дав можливість виокремити основні критерії, за якими формують комунікативну політику, як-от: нагальні суспільні проблеми, особистості, організації та громадські рухи; участь громадськості у підготовці проектів управлінських рішень, прийнятих суб'єктами владних повноважень; зворотній контроль за виконанням зазначених управлінських рішень. У статті проаналізовано два різновиди моделі комунікативної політики О. Сунгурова й О. Белокурова, зокрема зазначено, що моделі, запропоновані О. Сунгуровим, варто застосовувати у подальшому дослідження цього питання, адже вони в повній мірі характеризують розвиток комунікативної політики між державою та громадянським суспільством. Аналіз законодавства України дав можливість виокремити закони, які частково регулюють політику комунікації: Закон України «Про інформацію», Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про звернення громадян», «Про місцеве самоврядування в Україні», а також Концепцію проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики», яка повинна забезпечити вільний доступ громадськості до рішень органів влади, залучити громадськість до формування державної політики, розробити механізми участі громадськості в управлінні державними справами та ін. Зокрема, у роботі запропоновано шляхи удосконалення комунікації між органами державної влади та громадськістю. Зазначено, що комунікативна політика допомагає населенню у реалізації свого права на участь у державному управлінні.

Ключові слова: *комунікативна політика, громадянське суспільство, орган державної влади, законодавство, політична комунікація.*

The research is devoted to the peculiarities of communication policy in Ukraine. Particular attention is paid to the legislative regulation of this type of policy, its shortcomings. The paper analyzes the definitions of “communicative policy”, “political communication”, “communication”, which made it possible to clarify the definition of “state communication policy”, which we will understand as a policy that is a system of communicative actions of public authorities, government officials, politicians, civil servants in order to influence the formation of favorable public opinion and ensure the necessary level of public confidence and support for decisions and actions of the government. The analysis of scientific studies made it possible to identify the main criteria by which they form a communication policy, such as: urgent social problems, individuals, organizations and social movements; public participation in the preparation of draft management decisions adopted by the subjects of power; reverse control over the implementation of these management decisions. The article analyzes two types of communication policy model of O. Sungurov and O. Belokurov, in particular, it is noted that the models proposed by O. Sungurov should be used in further research on this issue, because they fully characterize the development of communication policy between state and civil society. The analysis of the legislation of Ukraine made it possible to single out the laws that partially regulate the communication policy: the Law of Ukraine “On Information”, “On the procedure for covering the activities of public authorities and local governments in Ukraine by mass media”, “On citizens’ appeals”, “On local self-government in Ukraine”, as well as the Concept of the draft Law of Ukraine “On Basic Principles of State Communication Policy”, which should ensure free public access to government decisions, involve the public in the formation of public policy, develop mechanisms for public participation in public administration, etc. In particular, the paper suggests ways to improve communication between public authorities and the public. It is noted that the communication policy helps the population to exercise its right to participate in public administration.

Key words: *communication policy, civil society, public authority, legislation, political communication.*

Демократичний розвиток країни проявляється в ефективній комунікації між органами державної влади та суспільством. За допомогою комунікації уряд може підтримувати і налагоджувати зв'язок із своїм народом, краще його інформувати про свою діяльність і дізнаватися як оцінюються дії саме населення. Відповідно до **Концепції проекту Закону України «Про Основні засади державної комунікативної політики»** комунікації між органами державної влади та громадськістю є однією з умов демократичного розвитку держави, становлення громадянського суспільства в Україні [3], проте на практиці це право реалізується не повністю, адже комунікативна політика України знаходиться на низькому рівні, що і зумовлює актуальність обраної теми.

Мета полягає у дослідженні основних засад комунікативної політики в Україні, визначенні головних проблем і перспектив розвитку законодавчого закріплення комунікативної політики у нашій державі.

Проблеми політичної комунікації стали предметом дослідження таких вітчизняних і зарубіжних науковців: В. Бебика, Е. Бенрайз, О. Гриценка, С. Денисюк, О. Дубаса, О. Картунова, Б. Кретон, В. Недбая, Л. Перлінг, Г. Почепцова, К. Санне, О. Шахтемірової, Ж.-Р. Шварценберг та ін.

Політичний аспект комунікації досліджують О. Бабкіна, А. Боднарченко, Г. Зеленько С. Була, В. Климончук, А. Кохан, О. Радченко, В. Пісоцький, С. Штурхецький, С. Чукут та ін.

Г. Почепцов зазначив, що «державна – це комунікація. І суспільство – це теж комунікація. Тому будь-які комунікаційні зміни в свою чергу змінюють і державу, і суспільство. Деякі держави не витримують цих змін, але ... комунікація все одно буде тягнути держави і суспільство в новий стан» [2, с. 462]. Лише за умови доступу до інформації та можливості комунікувати, люди можуть формувати свою особисту думку та обґрунтовувати її.

У політичному енциклопедичному словнику зазначено, що політична комунікація – це процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів [1, с. 162].

Цікавим для нашого дослідження є дисертація «Комунікативна політика органів місцевого самоврядування (на прикладі України та Республіки Польща)» Н. Шотурма, де науковець визначає дефініцію поняття «комунікативна політика» як політика, основана на взаємодії між органами влади та громадськістю, спрямована на формування довіри до влади і підтримки реформаційних перетворень у державі [6, с. 8].

Зауважимо, що українське законодавство не встановлює визначення поняття «державна

комунікативна політика», однак проаналізувавши праці науковців, ми можемо стверджувати, що *державна комунікативна політика являє собою систему комунікативних дій органів публічної влади, урядовців, політиків, державних службовців з метою інформаційного впливу на формування сприятливої громадської думки та забезпечення необхідного рівня суспільної довіри й підтримки рішень та дій влади.*

Аналіз наукової літератури дає нам підстави констатувати, що центральну увагу у формуванні комунікативної політики приділяють:

- нагальним суспільним проблемам, особистостям, організаціям і громадським рухам;
- участі громадськості у підготовці проектів управлінських рішень, прийнятих суб'єктами владних повноважень;
- зворотному контролю за виконанням зазначених управлінських рішень.

Зазначимо, що думки науковців щодо моделей комунікативної політики держави різняться. О. Сунгуров, досліджуючи комунікативну політику, відстоював думку щодо існування семи моделей формування такого виду політики, як-от:

- 1) модель підтримки розвитку інститутів громадянського суспільства або модель садівника (впровадження нормативно-правових актів, які регулюють розвиток комунікативної політики);
- 2) партнерська модель (співпраця із громадянським суспільством у формі діалогу, створивши для цього ніби переговірні майданчики);
- 3) модель архітектора (громадськість займає активну позицію у створенні нових інститутів державної влади);
- 4) патерналістська модель (певна автономія для громадських організацій);
- 5) модель приводних ременів (інтереси влади домінують над інтересами громадянського суспільства);
- 6) модель ігнорування (можлива лише відсутності будь-якої взаємодії органів державної влади та суспільства);
- 7) моделі боротьби із противником і громадської непокори (характеризується суперечками між органами влади та народом) [4].

Зовсім інші моделі комунікативної політики пропонує вчений О. Белокуров, котрий виділяє три моделі:

- 1) нормативна модель, яка повинна характеризуватись ліберальними формами взаємодії;
- 2) легітиміаційна модель, за якої функціональна роль у розвитку політичної системи виконує громадськість;
- 3) інструментальна модель, коли громадянське суспільство здійснює функціональний вплив на вирішення соціально-економічних і політичних проблем [5].

Ми вважаємо, що саме моделі, запропоновані О. Сунгуровим, варто застосовувати у подаль-

шому дослідження цього питання, адже вони в повній мірі характеризують розвиток комунікативної політики між державою та громадянським суспільством.

Проаналізувавши законодавство України, можна виділити такі Закони, які частково регулюють політику щодо комунікації: Закон України «Про інформацію», Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про звернення громадян», «Про місцеве самоврядування в Україні».

Для того, щоб розвивати ідею про важливість комунікативної політики як двостороннього зв'язку між органами влади та громадянами, державою було ухвалено Концепцію проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики». Цей документ повинен був стати початковою точкою для розробки спеціального Закону України [3]. Зазначимо, що цей закон повинен був забезпечити вільний доступ громадськості до рішень органів влади, залучити громадськість до формування державної політики, розробити механізми участі громадянської в управлінні державними справами, налагодити систему моніторингу органами влади запитів громадськості на певні державні рішення, впровадити єдині стандарти взаємодії між органами влади та громадськістю для усіх владних інститутів.

На нашу думку, зазначені закони є доказом того, що законодавче врегулювання питання налагодження комунікації між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової комунікації та громадянським суспільством знаходяться на низькому рівні та не цілком відповідають рівню розвитку нашого суспільства й тенденціям, які склалися у світі.

Аналіз наукових студій дає можливість виокремити низку проблем щодо розвитку комунікативної політики в Україні. Головною проблемою українського законодавства щодо комунікації між органами державної влади та громадськістю є те, що, хоч і у 2010 році було прийнято Концепцію проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики», досі спеціальний закон не був запроваджений Верховною Радою України, жоден нормативно-правовий акт не містить визначення поняття «державна комунікативна політика».

Для вирішення цієї проблеми варто прийняти Закон України «Про державну комунікативну політику», у якому було б визначено поняття «державної комунікативної політики», основні засади її функціонування, коло суб'єктів та інші важливі умови реалізації такого виду політики.

Ще одним мінусом реалізації комунікативної політики в Україні є те, що не у всіх органах державної влади створено спеціальні підрозділи, які б відповідали не лише за комунікативну політику, а й за інформаційну. Переконайтесь у цьому ми можемо, перейшовши на сторінки у соціальних мережах чи офіційні сторінки відповідних органів влади.

Зазначимо, що не все населення є готовим до такого виду політики, адже не вміє ще користуватися уже існуючим елементами так званої комунікативної політики. Наприклад, такий сервіс як електронна петиція, не цілком використовується, бо деякі люди не мають електронної пошти, а це є обов'язковою умовою для реєстрації на сайті, інші – через постійне «зависання» сайту не можуть навіть зареєструватися чи через хаотичний порядок розташування петицій не знаходять потрібної. Тому ми вважаємо, що варто було б створити на кожному сайті інформаційне офіційне відео, на якому б роз'яснювався порядок користування такими сервісами.

На нашу думку, потрібним є проведення навчання для спеціальних підрозділів, які повинні бути створені для комунікації з населенням. Це може бути чи єдиний курс онлайн-лекцій чи хоча б розроблені єдині правила комунікації. Ще у перспективі можна було б створити орган, який буде контролювати діяльність підрозділів із комунікації, наприклад за допомогою звітів за визначені періоди часу.

Отже, запровадження комунікативної політики України на сьогодні є не лише потребою для населення України, а й уже необхідністю. Комунікативна політика допомагає населенню у реалізації свого права на участь у державному управлінні. Законодавче врегулювання такого виду політики у нашій державі є на дуже низькому рівні і потребує не те що вдосконалення, а й взагалі запровадження.

Проведене дослідження не претендує на остаточне вирішення усіх аспектів обраної проблеми. Перспектива подальшого дослідження полягає у порівняльному аналізі законодавчого регулювання комунікативної політики в Україні та європейських державах.

Список використаних джерел:

1. Політологічний енциклопедичний словник : навчальний посібник. Київ : Генеза. 1997. 395 с.
2. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа комунікації. Київ : Спадщина, 2012. 464 с.
3. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 13.01.2010 № 85-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80#Text>

4. Сунгуров А.Ю. Модели взаимодействия органов государственной власти и структур гражданского общества: российский опыт. *RELGA*, 2008. № 9 (172). URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=2204&level1=%20main&level2=articles>.

5. Яргомская Н., Белокурова Е., Ноженко М. Почему НКО и власти нужны друг другу. Модели взаимодействия в регионах Северо-Запада. *Публичная политика: вопросы мягкой безопасности в Балтийском регионе*. Санкт-Петербург : Норма, 2004. С. 52–147.

6. Шотурма Н. Комунікативна політика органів місцевого самоврядування (на прикладі України та Республіки Польща) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Івано-Франківськ, 2016. 225 с.

СОЦІОЛОГІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 341.211.3+341.211.7+341.218.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.5>

Мельник В.М.,
кандидат політичних наук, юрист,
головний редактор журналу «Аннали юридичної історії»,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
викладач кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету
імені М.І. Пирогова,
член Американського товариства юридичної історії
ORCID: 0000-0001-5640-0351

**КУЛЬТУРНА ГЕНЕЗА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
В КОНТЕКСТІ ДЕФІНІЦІЇ СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНИХ ВІДНОСИН****CULTURAL GENESIS OF INTERNATIONAL LAW
IN THE CONTEXT OF SUBJECT-OBJECT RELATIONS DEFINITION**

Статтю присвячено важливому соціологічно-юридичному питанню – культурно-детермінованому підходу до пояснення зародження й історії міжнародного права. Автор пропонує визначити взаємодію різних типів соціальної самоорганізації предметом міжнародного права. Для цього нарис фокусується навколо дефініції держави та висвітлює відмінності в політологічному та юридичному розумінні суб'єктно-об'єктних суспільних відносин. Стверджується, що пояснення генези та змісту міжнародного права потребує рівнозначного пояснення генези та змісту державотворчих процесів. Відповідно, обстоюється висновок: міжнародне право регулює суспільні відносини, що виникають у сфері взаємодії окремих систем соціальної самоорганізації; воно має процесуальний характер, оскільки характеризується безперервним розвитком і постійним оновленням відповідно до інтелектуальних викликів і політичних вимог конкретної епохи. Для авторського погляду важливо, що відносини між державами можуть бути охарактеризовані як відносини між різними соціальними самоорганізаціями, як відносини між різними суспільними культурами. Якщо міжнародні відносини можливо визначити дослідницьким предметом всієї галузі міжнародного права, то і міжкультурні відносини також мають визнаватися сферою міжнародного юридичного регулювання. Це правило слід застосувати до історичного контексту становлення міжнародного права, оскільки стародавні та середньовічні держави не мали ознак централізованої політичної єдності (унітарності), конститууючись в якості федеративних об'єднань культурно-політичних просторів – народів і територій. Інший наслідок прийняття науковим співтовариством культурної генези міжнародного права – усвідомлення історичної незмінності сюзеренно-васальної системи міжнародних правовідносин. У світі завжди були, є та будуть держави-гегемони. Як суб'єктні утворення, такі держави впливають на оточуючі їх країни (об'єкти політики). Будь-яке «союзне» чи «блокове» об'єднання народів, територій і т. зв «держав», як показує всесвітня історія, призводить до утворення культурних «клієнтел». Патрон-клієнтські відносини, як це було визначено ще в ранньому римському праві, характеризуються непорушною логікою. По-перше, завжди існує певний «союзний центр» («патрон»), який продукує генеральну лінію політичного і економічного розвитку. По-друге, завжди існують певні «країни-клієнти», що розвиваються за планом союзного центру («патрона»), просячи заступництва «старшого партнера» для реалізації власних локальних інтересів. Не припущенням, а фактом, відтак, виступить твердження: своїм походженням ідея блоків держав або союзних держав зобов'язана практиці імперій. У цьому контексті доцільно згадати цікаву політико-ідеологічну тезу про римсько-імперські витоки сучасного Європейського Союзу.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, соціальна самоорганізація, міжкультурні відносини, сюзеренітет, васалітет, суб'єкти міжнародних відносин, об'єкти міжнародних відносин, римське право, імперії.

The article is devoted to the culturally determined approach to explaining the origin and evolution of international law. The author proposes to define the interaction of different types of social self-organization as the main subject of international law. In this case, the essay focuses on the Definition of the State and highlights the differences between the political science and legal science understanding of subject-object

social relations. It is argued that the explanation of the genesis and content of international law requires an equivalent explanation of the genesis and content of state-building processes. The author writes that international law regulates social relations that arise in the field of interaction of individual systems of social self-organization; it is procedural, as it's characterized by continuous development and constant renewal by the intellectual challenges and political demands of each era. From the author's view, relations between states can be characterized as relations between different types of social self-organizations, as relations between different social cultures. If international relations can be defined as a research subject of the whole field of international law, then intercultural relations should also be recognized as a sphere of international legal regulation. This rule can be applied to the historical context of international law, as ancient and medieval states didn't show signs of centralized political unity (unitarity). All these countries were constituted as federal associations of cultural and political spaces – federations of peoples and territories. Another consequence of the cultural genesis of international law is the realization of the historical immutability of the Suzerain-Vassal System of international legal relations. Hegemonic states have always been, are and will be in the world history. As entities, such states influences the surrounding countries (objects of policy). Any "union" or "bloc" union of peoples, territories, and so-called "states" leads to the formation of cultural "clienteles". Patron-client relations, as defined in early Roman Law, are characterized by inviolable logic. Firstly, there is always a certain "union centre" ("patron"), which determines the nature of political and economic development. Secondly, there are always certain "client countries" that develop according to the plan of the union centre ("patron"), asking for the patronage of the "senior partner" to realize their local interests. It is not an assumption, but a fact, that the idea of states blocs or allied states owes its origin to the practice of Empires. In this context, in particular, it is worth mentioning an interesting political and ideological thesis about the Roman-Imperial Origins of the contemporary European Union.

Key words: *International Legal Personality, Social Self-Organization, Intercultural Relations, Suzerainty, Vassalage, Subjects of International Relations, Objects of International Relations, Roman Law, Empires.*

Вступ. Не секрет, що наука міжнародного права вже тривалий час страждає на відсутність узагальнюючої *соціологічно-історичної схеми*, покликаної пояснити зародження та змістовні функції її галузі. Правильний підхід до розробки такої схеми повинен враховувати потребу тісної кореляції між соціологією права, філософією права і теорією та історією держави і права.

У центрі уваги міжнародно-правового регулювання знаходиться комунікація між державами. Відтак *пояснення генези та змісту міжнародного права потребує рівнозначного пояснення генези та змісту державотворчих процесів*. З огляду на зростання кількості ліберальних та формально-позитивістських спекуляцій на тему «пояснення» міжнародного права ми пропонуємо власний шлях – *культурно-орієнтовану дефініцію міжнародного права*. У контексті логічної послідовності розробленого авторського визначення звертаємо увагу на специфічний акцент «культурного підходу»: всі політичні утворення (зокрема, держави) можуть бути суб'єктами впливу чи об'єктами впливу; відповідно, всі політичні утворення (зокрема, держави), як і культури, впливають чи піддаються впливу, поділяючись на впливовіші (важливі) та менш впливові (неважливі).

Усвідомлюючи суб'єктно-об'єктне наповнення міждержавних відносин у межах обстоюваного нами культурного підходу, пропонуємо визначення: *міжнародне право регулює суспільні відносини, що виникають у сфері взаємодії окремих систем соціальної самоорганізації; воно має процесуальний характер, оскільки характеризується безперервним розвитком і постійним оновленням відповідно до інтелектуальних викликів і політичних вимог конкрет-*

ної епохи. Під поняттям «системи соціальної самоорганізації» розуміємо політичні утворення, які звично називаються «державами».

Дискурс держави як соціальної самоорганізації. Визначень держави, звісно, існує безліч. Зупинимось на синтетичному: «Держава (the state) – основний інститут політичної системи, наділений вищою законодавчою владою, тобто правом встановлювати та регламентувати соціальні норми і правила суспільного життя в межах певної територіальної цілісності і використовувати легітимні методи примусу для їх дотримання по відношенню до всіх членів суспільства. Є основним джерелом політичної влади» [1, с. 182]. Н. Рогович вказує на дві найважливіші ознаки держави – наявність політичної влади і наявність адміністративного апарату управління (публічного адміністрування) [1, с. 182]. Вона зауважує: «Уряд, органи державного управління, правоохоронні та судові установи, армія, місцеві органи влади, депутати різних рівнів у своїй сукупності представляють державу. Традиційно найважливішими функціями державної влади є функції охорони суспільно-політичного ладу» [1, с. 182-183]. Разом із тим, якщо ми врахуємо *факт залежності суспільно-політичного ладу від процесу соціальної самоорганізації*, то зв'язок самоорганізації з державністю стане очевидним. Ніяке поняття про т. зв. «громадянське суспільство» чи інші модернізаційні політологічні категорії¹, не в змозі нівелювати *взаємозв'язок між соціальною само-*

¹ На жаль, ми мусимо констатувати, що політологія, на відміну від юриспруденції, страждає на модернізацію історичних процесів, застосовуючи некоректні поняття сучасних суспільних відносин для характеристики соціального світогляду минувшини.

організацією та державою². Цей взаємозв'язок посідає перше місце в історичному розвитку соціальних, правових і політичних інститутів, відображаючи специфічний різновид строкатої культурної еволюції людства [16, с. 348–360].

Методологічну схему для обґрунтування взаємозв'язку запропонував В.О. Ключевський [17, с. 34]. Спочатку була природа і географічні умови «людського співжиття», потім була культурна потреба «людських спілок» в соціальній самоорганізації, що призвела, врешті-решт, до створення перших юридичних інститутів³, об'єднання яких завершився процес формування держав. Соціальна самоорганізація різних народів знайшла свою політико-правову експлікацію (зовнішнє вираження) в створенні різних державностей [20, с. 24–40].

Найголовнішими ознаками держави з найдавніших часів вважаються: територія, населення, влада (уряд) і незалежність. Поєднання зазначених понять перетворює просту общинно-групову форму соціально-політичної організації в складний *державний організм*, грамотне управління та керівництво яким базується на *аудиті, контролі й обліку* різноманітних людських інтересів, забезпеченні реалізації нормативно підтверджених людських прав та обов'язків⁴.

Міжнародне право зародилось тоді, коли з'явилися перші держави [22]. Зрозуміло, поява вищих форм соціальної самоорганізації вимагала негайної розробки вищих форм взаємодії між новими соціально-політичними утвореннями. Міжродові контакти та міжплеменна комунікація перетворювалися в міждержавні відносини [23]. Правова регламентація даного типу відносин відразу ж стала найважливішою формою забезпечення миру і стабільного перебігу соціального й економічного життя людства. Почалася історія міжнародного права [24, с. 13].

Дискурс культури як соціальної самоорганізації. Оскільки вплив культури на всі сторони «людського співжиття», «людських спілок» та соціальної самоорганізації завжди був і буде визначальним [17, с. 33–35], то і міжнародне право необхідно визнати продуктом людської

культури [25, с. 9]. І, зауважимо, в цьому контексті не потрібно створювати жодних зайвих наукоподібних конструкцій (в т. ч. соціологічних схем). Культура прямо впливала на формування системи міжнародних відносин, детермінувала історичні форми розвитку соціальних спільнот⁵, приводила народи до перемог і до поразок. Недарма ж Е. Тейлор у своєму фундаментальному дослідженні «Первісна культура» (1871) визначив її так: культура – це «*всі можливості і якості, набуті людиною в якості учасника суспільства*» [1, с. 329]. Якщо розуміти твердження Тейлора культурологічно, то система суспільного життя базується на індивідуальних культурах⁶. Сукупність індивідуальних культур створює єдину культуру суспільства, котру вчені називають «соціально-культурною сферою», або «соціально-культурним життям» [27]. Це визначення насправді дуже широке та охоплює геть усі види, типи, області життєдіяльності людини.

Соціально-культурне життя людини – це все її життя, без залишку. Будь-який індивід є дітищем соціуму й культури одночасно, залежить від культурного розвитку навколишнього середовища, отримує певне культурно зумовлене виховання (безкультур'я, згідно з такою логікою, також є різновидом культурного виховання, хіба тільки з негативною спрямованістю, відпочатковим негативізмом мислення). Відтак індивід «окультурюється» незалежно від того здоровий і соціалізований він чи нездоровий, соціопатичний, проживаючий на безлюдному острові. У кожній людині прихована культура, в тому числі спадкова культура предків. Але не кожна людина здатна на *культивацію культури*. Остання – надто складний вид діяльності, що вимагає інтелектуально затратної праці. Зрештою, культивація культури демонструє прогресистську сутність. *Її творять одиниці, але ефект експлікується в масі, перебуває в перервній дифузії*.

Меж у культури не існує. А якщо їх і намагаються нав'язати, то вони надмірно ілюзорні. Не може для культури бути ніяких кордонів – в тому числі і територіальних [28]. Вона здатна поширюватися настільки ж швидко, наскільки може й замикатися в собі.

Обидва поняття («культура» і «держава») зрозумілі, але не осмислені. Сформулювати повноцінне визначення культури нереально в силу її загальності та невловимої для фокусу людського ока мозаїчної різноманітності. Можна скласти тільки загальне формулювання, подібно до того, як людина намагається «*визначити*

² Стверджуємо: соціальна самоорганізація людства *апріорі та апостеріорі відображає відносини «панування/підпорядкування» вертикального типу* [просимо звернути увагу: 2; 3; 4; 5; 6; 7], а не мережево-горизонтальні практики, помилково пропеговані модернізаційними «ліберально-демократичними» теоріями політологічного штибу [ключові академічні приклади: 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

³ Під «юридичними (правовими) інститутами» ми закликаємо розуміти сукупність правових норм, правових понять та соціально засадничих правовідносин [правильні дефініції можна знайти в прикладних правничих екскурсах: 18; 19].

⁴ Ключова проблема сучасної теорії держави та права – зміщення наукових і практичних акцентів на користь т. зв. «прав людини і громадянина», що, водночас, нівелює історичний досвід балансування між «правом людини» та «обов'язком людини» [21].

⁵ Наголосимо: нам видається більш вдалим словосполучення «*людські союзи*», запроваджене в науковий обіг В. О. Ключевським [17, с. 34].

⁶ Єдність завжди є сукупністю складових частинок, на чому вперше наголосив Аристотель в III ст. до н. е. [26].

поняття природи». Отож повноцінне визначення «держави», хоча і здійснюється фахівцями-юристами ледь не на кожному кроці, але точно так само, як і культура виглядає надто всеохопним, мозаїчним і глибинним, аби ми могли його пояснити всього лише кількома фразами.

У цій заплутаній системі понять, значень, сенсів необхідно розбиратися на фаховому соціологічно-правовому рівні, чому і присвячений наш екскурс. Але розбиратися потрібно, перш за все, в площині практичного вивчення історичних фактів. І ні в якому разі не залишати поза увагою пануючої реальності: *культура є первинним і найважливішим явищем історичного та соціального життя людини*. Розуміння спільності та залежності всесвітньої історії, соціального та індивідуального життя людини від культури має керувати дослідником держави та міжнародного права.

Соціальна самоорганізація – прояв культури. Держава, будучи продуктом соціальної самоорганізації, також є породженням культури. *Відносини між державами можуть бути охарактеризовані як відносини між різними соціальними самоорганізаціями, як відносини між різними суспільними культурами*. Ось чому для позначення міждержавних відносин (переважно) використовується науковий термін «міжнародні відносини»⁷, оскільки поняття «міжнародні відносини» набагато краще ілюструє обумовлену культурою сутність даного феномену. Для прикладу, відомий юрист-міжнародник О.М. Вилеганін вважає: «Предмет міжнародного права – це міжнародні відносини» [29, с. 27].

Культурно-орієнтоване уточнення предмета міжнародного права. Якщо міжнародні відносини можливо визначити дослідницьким предметом всієї галузі міжнародного права, то і *міжкультурні відносини* (принаймні правове встановлення і регламентацію міжкультурних відносин) *також мають визнаватися сферою міжнародного юридичного регулювання*. Це правило слід застосувати до історичного контексту становлення міжнародного права. Адже *стародавні (та середньовічні) держави не мали ознак централізованої політичної єдності (унітарності), конституюючись насамперед в якості федеративних об'єднань народів і територій – культурно-політичних просторів*.

У будь-якому випадку, *визнання міжнародних (міжкультурних) відносин предметом міжнародного права* відкриває широкі можливості для культурно-орієнтованого вивчення цієї галузі.

Для термінологічної ясності наведемо приклади сучасних академічних трактувань міжнародного права. Найбільш поширеною можна вважати наступну характеристику: «Міжнародне

право – це система юридичних принципів і норм, що регулюють міждержавні відносини з метою забезпечення миру і співробітництва (курсив наш – В. М.)» [30, с. 11].

Офіційна форма, що використовується Комісією з міжнародного права ООН для робочого визначення галузі, звучить так: «Міжнародне право визначає правові обов'язки держав у їхніх взаєминах одна з одною, а також поведження з окремими фізичними особами в рамках державних кордонів. Це стосується широкого кола питань, що знаходяться під пильною увагою міжнародної спільноти, таких як права людини, роззброєння, міжнародна злочинність, біженці, міграція, проблеми громадянства, поведження з ув'язненими, застосування сили, ведення війни тощо. До сфери дії міжнародного права також входять такі глобальні питання, як, наприклад, довкілля, сталий розвиток, міжнародні води, космос, глобальні комунікації та світова торгівля» [31]. Міжнародне право розуміється спеціальними органами ООН «як інструмент для зміцнення міжнародного миру, безпеки і стимулювання співробітництва між державами» [31]. Знана дослідниця І.В. Гетьман-Павлова, у свою чергу, пише: «Міжнародне право являє собою самостійну комплексну нормативну систему права, сукупність юридичних норм, що створюються спільно державами шляхом узгодження їхньої волі. Мета міжнародного права – регулювання відносин між державами в сфері їхніх спільних інтересів» [32, с. 16].

Вітчизняні фахівці А.А. Маєвська та В.С. Семенов підкреслюють: «Міжнародне право – це особлива система юридичних норм і принципів, що регулюють міжвладні міжнародні відносини та висловлюють узгоджену позицію учасників цих відносин, обумовлену дією закономірностей міжнародних відносин на певному етапі розвитку цивілізації, шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків» [33, с. 5]. Остання дефініція, запропонована в колективній роботі під редакцією М.В. Буроменського, заслуговує на особливу увагу, оскільки вказує на *культурне походження міжнародних відносин*. Виходячи з культурно-історичного тлумачення міжнародних відносин, автори вважають такими відносинами взаємодію між суб'єктами політико-правової влади.

Найважливіший наслідок, що впливає із визначення В.С. Семенова й А.А. Маєвської, полягає у визнанні *повноправними учасниками міжнародних правовідносин лише тих суб'єктів*, які користуються повноцінною владою.

«Повноцінність влади» *треба розуміти як сукупність політичної та юридичної влади, коли вища державна влада володіє не тільки політичною легітимністю, але й правовою легальністю, коли вища державна влада здатна не тільки приймати (декларувати) політико-правові рішення, але також спроможна юридичним шляхом реалізувати задекларовані рішення,*

⁷ Напрошується логічний концепт тотожності: відносини народів = відносини культур = відносини форм і типів соціальної самоорганізації.

спираючись на підтримку населення та всієї військово-поліцейської машини.

Відсутність будь-якого з двох названих компонентів (політичного або юридичного) перетворює владу державних структур на фікцію, на формальність, продиктовану традицією або сьогочасною необхідністю. Така влада ні в якому разі не може бути повноправним (повноцінним!) учасником міжнародних відносин. Не будучи учасником, вона не може бути і суб'єктом, бо *сутність поняття «суб'єкт» полягає в його реальній здатності впливати на оточуючі суб-станції. Якщо ж предмет не здатний впливати на навколишнє середовище і жодним чином на нього не впливає, то, в такому випадку, він є об'єктом впливу цього середовища.* Зазначене правило – аксіома міжособистісних, соціальних і, врешті-решт, міжнародних відносин. Держави можуть виконувати роль суб'єктів, а можуть виконувати роль об'єктів впливу на міжнародній арені⁸. *Залежно від ступеня суб'єктності тієї чи іншої держави, залежить її глобальне/цивілізаційне/історичне значення та відповідне місце серед інших державних утворень.*

Зрештою, хіба не стає повністю очевидним проголошена нами визначальна роль *культурної історії* для визначення *суб'єктно-об'єктних міждержавних відносин*? Адже саме культурні особливості певного народу, сформовані в історичних умовах його розвитку, сприяють подальшому заняттю цим народом відповідного місця в системі міжнародних відносин.

Згадувані вище В.С. Семенов та А.А. Маєвська, хоча і не надають такого важливого значення суб'єктно-об'єктним відносинам, але дотримуються близьких нам позицій: «Закономірності розвитку міжнародного права в принципі відповідають закономірностям міжнародних відносин. На останні впливають різні об'єктивні і суб'єктивні фактори: рівень економічного розвитку держав, суспільна мораль і моральність, національні інтереси, екологія, поява глобальних проблем, науково-технічний прогрес» [33, с. 5]. У цьому конкретному випадку вбачаємо неструктуроване розуміння причин зародження та розвитку міжнародних відносин і міжнародного права. Посилання на «об'єктивні» і «суб'єктивні» фактори звучить дуже розмито, а вплив економічних, науково-технічних, екологічних, психологічних причин наведено в одному переліку. Однак *історичне розуміння соціально-культурних явищ вимагає усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків*⁹. Лише здається, що

⁸ Залишається лише відкрити нову дискусію з приводу доцільності використання поняття «держави» стосовно об'єктів міжнародних відносин. Задекларована правосуб'єктність не є ознакою політичної реальності проголошеного суверенітету. Такі держави пропонуємо іменувати «декларативними».

⁹ Це – теоретична основа методологічного принципу «історизму».

рівень і характер суспільної моралі – рівноправний із екологією фактор або навіть визначальний фактор екологічного стану навколишнього середовища. Таке твердження неправильне, а для його спростування треба звернутися до *схеми соціально-культурної еволюції* [27].

Спочатку була природа. Природне місце існування та кліматичні умови провокували той чи інший напрямок культурного розвитку. Сформований рівень культури людини визначає первинні суспільні умови її життя. У поєднанні природи та культури народилося *соціальне життя, сутністю якого стало відтворення культури та культурності*. Стан і особливості соціальної психології цілком і повністю визначені природно-кліматичними умовами. Як відомо, генетичною функцією соціальної психології є трансляція спадку (між поколіннями) кожному новому культурному рівню спільноти. Це означає, що географія, екологія і культура для системи міжнародних відносин виступають первинними факторами або навіть першопричинами *соціальної самоорганізації – базової складової частини предмета міжнародно-правового регулювання*. Розуміння національних інтересів, моральність суспільного життя, науково-технічний прогрес, шляхи економічного розвитку – все це наслідки поєднання географії, екології, культури, що породжують соціальну самоорганізацію.

Культурний підхід в історії міжнародного права. Так чи інакше, але сучасна *історія міжнародного права* все ще формується як науковий напрям. Вона глибоко ідеологічна. Про це свідчать загальноприйнятні підходи до характеристики еволюційного розвитку системи міжнародного права. Усього класифікують три основні підходи:

- 1) позитивістський (або формально-юридичний);
- 2) природно-правовий;
- 3) ліберальний.

Ольга Буткевич констатує: «На сьогодні в науці міжнародного права існує три основні підходи до тлумачення його походження і сутності: позитивістський, природно-правовий і ліберальний. Головною для позитивістів є теза, що міжнародне право з'являється з появою писаних міжнародних договорів, котрі укладають між собою суверенні держави. Відтак, вони датують його появу за укладенням найбільш важливого міжнародного договору (чи договорів): Вестфальського миру 1648 р., Версальського миру 1919 р., Статуту ООН 1945 р.... Прихильники природно-правового розуміння міжнародного права виводять його появу та сутність із логіки взаємодії законів природи, які є втіленням порядку... Третій і найбільш впливовий на сьогодні напрям – ліберальний – виходить з еволюційного підходу до появи і розвитку права: міжнародне право походить з доцільності, необхідності, що виникає у суспільстві» [24, с. 22].

Жоден із запропонованих підходів не може висвітлити шляхи історичної еволюції правового регулювання системи міжнародних відносин. На нашу думку, таке завдання і не стоїть перед різноманітними сучасними теоретиками. Їхнє головне завдання – ідеологічне обґрунтування наявного порядку або порядку, пропагованого певною політико-економічною силою.

Не секрет, що теоретики права та політики частіше працюють з ідеологіями, аніж з істинною юриспруденцією чи реалістичними політичними цілями. Від цього найбільше страждає історична істина. Вона стає жертвою бездушних кабінетних схем, що ховають природну реальність життя під покровом нагальної політичної необхідності. *Політика часто вбиває історичну істину, а ховає її ідеологія.*

Історія міжнародного права лише тоді зможе стати справжньою історією (а не сукупністю політичних ідей!), коли «поставить себе» вище всіляких підходів, коли усвідомить *невідповідність політичних ідеологій реаліям соціального життя*. Як важлива складова частина загальної історії, історія міжнародного права повинна аналізувати події минулого комплексно, інтегративно, з позицій культурної детермінації та культурного значення.

Культура, повсякденний побут і соціально-культурні світовідчуття народів здатні дати історії міжнародного права набагато більше джерельного матеріалу, аніж більшість писемних угод. Культурні чинники пояснюють причини, зміст, наслідки таких юридичних угод. *Культура пояснює сутність міжнародних (та, відповідно, міждержавних) відносин*. Сфера культури, що ще більш важливо, за допомогою вивчення людського побуту, світогляду та творчих практик минулого дозволяє прогнозувати напрямки соціального життя в майбутньому.

Отже, в разі визнання культури фундаментом для побудови системи міжнародних відносин ми автоматично визнаємо предметом міжнародно-правового регулювання – *співвідношення різних типів соціальної самоорганізації*, виражених організованістю та регламентуванням соціального життя, базованих на традиціях і досвіді культури.

Відчуття реальної значущості культури в соціальному житті та побуті змушує змінювати ставлення до історичних фактів і подій. *На світову історію можна і треба дивитися культурно*. Культурний підхід провадить нас індуктивним шляхом – від приватності й локальності до публічного та глобального. Він розкриває глибинні причини, показує тривалі наслідки історичних явищ. Такий культурний погляд багатогранніший і ширший, що робить його небезпечним для домінуючих в політології та юриспруденції адептів ідеологічних міркувань.

Якщо соціальна самоорганізація народності настільки погана, що не може примусити сус-

пільство до праці і креативного творення світлого майбутнього (зауважуємо, що навіть саме *поняття примусу вже спотворює продуктивну сутність праці!*), то державне будівництво, швидше за все, опиниться під загрозою зриву. Норми права елементарно не працюватимуть. Їх ніхто не виконуватиме. В культурах, які не поважають цінність праці, особисті інтереси завжди будуть домінувати над суспільними, а диференціація на соціально-економічному ґрунті одвічно посилюватиметься. Терени розповсюдження означених культур животітимуть й перебуватимуть в убогості, тоді як навколишні суб'єкти системи міжнародних відносин з'ясовуватимуть в їхніх межах свої політико-економічні стосунки.

Лише організована праця на благо майбутніх поколінь, суворо регламентована правовими нормами та, що важливіше, суспільною повагою до них, здатна створювати і примножувати національні багатства. Якщо соціум організований – він успішний. Якщо соціум неорганізований і диференційований – він політично нікчемний. Особлива життєвість і простота висловленої тези відчувається насамперед у сфері культурних цінностей.

Відомий сучасник юрист-теоретик В.О. Томсінов зауважив: «Якщо життя людське можна уподібнити битві, тоді ця битва найнещадніша з усіх. До цього дня ніхто з-посеред людей ще не виходив з неї живим» [34]. Однак чи «виходили» живими з виру історичного життя окремі цивілізації, епохи, духовні та побутові цінності? *Абсолютно так само, як і кожна конкретна людина, різноманітні спільноти, народності, держави жили і проживали свої життя – вони народжувалися, еволюціонували, відмирили* [35, с. 119–3132]. І всі ті соціальні організми, що існують сьогодні, також рано чи пізно припинять своє існування заради того, аби дати старт новим соціально-культурним силам та рухам.

Закономірно: будь-яка людина і будь-який соціальний організм смертні [35, с. 128]¹⁰. Однак людство і соціум у цілому, як вища гегеліанська ідея, як феноменальні явища природи, як наслідок духовної волі, апріорі продовжуватимуть своє існування завдяки новим поколінням [36]. Адже, по суті, людина минулого прожила своє життя виключно заради творення та виховання людей сучасності. Отже, ми і наші сучасники живемо з метою прокласти життєву дорогу нащадкам. Нескінченний ланцюжок смертей і народжень створює відчуття безперервності історичного процесу, робить народи та культури безсмертними. Чи не завдяки цьому відчуттю

¹⁰ Ключовий висновок: народності, племена, нації, класи, цивілізації, епохи, держави – всі вони однаково смертні [5]. Не існує жодної безсмертної соціальної чи культурної субстанції. Ідеї, такі як мораль або право, можуть бути вічними. Субстанції ж, у свою чергу, вічними бути не здатні. Субстанції лише виконують функцію зовнішнього відображення ідей.

безперервності до нас дійшла римсько-візантійська культурна спадщина?

Зміна поколінь та зміна епох пояснюють культуру як постійне явище, безперервне і нерозривне щодо минулого, сьогодення та майбутнього. Лише високий рівень соціальної організації всередині різних цивілізацій, культур, народів може забезпечити їхнє максимальне відтворення в майбутньому¹¹. Рівень і характер соціальної самоорганізації є тими інструментами, за допомогою яких забезпечуємо своє місце в майбутньому, оскільки *ми виступаємо втіленням наших предків, а наші нащадки – це втілення нас.* Вивчаючи *систему міжнародних правовідносин*, не варто забувати про ці *засадничі культурні істини*.

Культура і дискурс системності. Соціальна самоорганізація – системне поняття. Нагадуємо: «Система – категорія, що позначає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між елементами системи, перевищує енергію їхніх зв'язків із елементами інших систем» [1, с. 588]. Філософ Надія Рогалевич також підкреслює: «Характеризуючи систему, традиційно говорять про єдність і цілісність взаємопов'язаних між собою елементів. Семантичне поле такого поняття системи включає поняття «зв'язок», «елемент», «ціле», «єдність», а також «структура» – схема зв'язків між елементами. Історично, термін виник в античності і одразу включився в контекст філософських пошуків загальних принципів організації мислення і знання» [1, с. 588–589]¹². Відтак, оскільки поняття «система» означає взаємопов'язаність елементів в межах одного цілого, нам треба взяти до уваги «*системний» принцип народження, функціонування та смерті держав.* Якщо держава не є чітко злагодженою системою (чимось на кшталт годинникового механізму), то вона гине [36]. Історичних прикладів такої загибелі неорганізованих і безсистемних утворень існує чимало.

Що ж може бути «системнішим» за самоорганізоване суспільство? Держава як система базується на самоорганізації соціуму. *Якщо соціум не здатний до самоорганізації, то і побудувати державу йому не вдасться.* Він врешті-решт підпорядковується зовнішній силі¹³, котра диктуватиме свої правила життя, асимілюючи підпорядковану спільноту спочатку політично, а згодом і культурно. *Якщо ж соціум здатний до самоорганізації, то його держав-*

ність міцна. Найбільш «системними» (тобто внутрішньо взаємопов'язаними!) виступають державні утворення, де суспільства самоорганізуються безперервно. *Лише перманентність творчих і трудових зусиль спільноти/культури/цивілізації може привести її до політичного успіху, що виявляється передусім в міжнародній гегемонії.*

Міжнародне право, як і будь-яка інша галузь права, характеризується системною сутністю. *Міжнародне право – це система правових взаємовідносин між суб'єктами міжнародної політики, що змушена постійно реагувати на політичні виклики.* Міжнародне право схильне до мінливості навіть сильніше, аніж право внутрішнє (національне). Воно особливо тонко відчуває казуїстику зміни часу та епох. Саме міжнародно-правовий предмет досліджень, на наш погляд, надає найбільше матеріалу для спостереження за хроноперіодизаційними трансформаціями¹⁴.

Будь-який міжнародний військовий конфлікт, яких не злічити в людській історії, змінює зовнішні характеристики міжнародного права. В його системі з'являються нові елементи, зникають старі. Вона змушена постійно оновлюватися, доки глобальні потрясіння не зумовлять чергову докорінну реконфігурацію сил на світовій політичній шахівниці. Однак *культурне походження і значення міжнародного права, забезпечують його внутрішню спадковість (генетичний характер).* Наприклад, сучасне міжнародне право – це наслідок реконфігурації політичних сил у світі після розпаду Радянського Союзу (1991 рік). У свою чергу, домінуюча роль гегемона, якою володів СРСР до 1991 року, визначалася Перемогою 1945 року в Другій Світовій Війні [37; 38].

Як сьогодні функціонує система сюзеренітету/васалітету? Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) в 1945 році диктувалося необхідністю впорядкувати розірвані міжнародні зв'язки, ствердити глобальну безпеку [39]. Воно було цілком виправдане та виглядало привабливим *міжнародно-юридичним інструментом.* Утім, подальший розвиток людства продемонстрував: *діяльність єдиного колективного органу безпеки є більш-менш успішною лише тоді, коли пам'ять про жадливі причини його конститування не випарувалася зі свідомості суспільств-учасників.* Що далі людство віддалялося і віддаляється від Другої світової війни, то більше ми спостерігаємо милітаризацію суспільних свідомостей. ООН не може протистояти цьому процесу, а в окремих моментах мимоволі сприяє йому. Досить згадати те, якою була *позиція ООН щодо колишньої Югославії*

¹¹ Навіть якщо йдеться про відтворення через участь в «складанні» нових відповідних спільнот (цивілізацій, культур, націй, народностей тощо).

¹² Зауважимо: філософський термін «система» походить від грецького слова «systema», що позначає з'єднаність ідей або субстанцій – речей, які складаються з певних частин.

¹³ Така сила, відповідно, вважатиметься суб'єктом впливу, тоді як неорганізований і безсистемний соціум вважатиметься об'єктом впливу.

¹⁴ Для прикладу, йдеться про «осьові» лінії трансформації архаїки в античність, античності в середньовіччя, середньовіччя в Новий час.

в 1990-і роки. Чи визнала «безпекова» Організація Об'єднаних Націй помилковою власну політику подвійних стандартів – підтримку сепаратистських тенденцій в одних куточках земної кулі та активне протистояння сепаратизму в інших частинах світу? Чи чуто взагалі голос ООН сьогодні, під час здійснення збройних агресій одними спільнотами проти інших? Ці питання, на жаль, риторичні. ООН, незважаючи на прагнення деколонізованого світу зразка 1950–1980-х рр., незважаючи на марення гуманістів-демократів [40], намагається внести лише інструментальні елементи системності в традиційні міжнародно-правові практики суб'єктно-об'єктних правовідносин.

ООН зразка 1945 року була реанімацією ідеї, покладеної ще в основу Ліги Націй 1919 року і навіть Віденського конгресу 1815 року¹⁵. Згадаймо, як Ліга Націй після Першої світової війни виявилася безсилою перед зростаючою міццю глобального реваншизму. ООН стала більш успішною завдяки *біполярній системі міжнародних відносин*. Світ базувався на двох наддержавках. По суті, СРСР і США вирішували між собою всі питання світової політичної, військової та економічної кон'юнктури. *СРСР і США використовували території інших країн як полігон для протистояння або прихованої взаємодії*¹⁶. Зоною їх взаємовідносин був цілий світ.

Крах біполярної системи в 1991 році дійсно виявився однією з найбільших геополітичних криз ХХ століття. Розпад СРСР і абсолютизація північноамериканської гегемонії змінили зовнішні форми системи міжнародної безпеки. На деякий час пострадянський простір повністю «виключався з гри». Після падіння СРСР усі недоліки практики діяльності ООН стали очевидними – виявилось неможливим списувати їх на потребу світового співтовариства «балансувати» між двома гегемонами [41].

Ідея ООН безумовно повинна визнаватись позитивною, оскільки жодної іншої реалістичної ідеї організації міжнародного правопорядку після 1945 року ніхто так і не запропонував [42]¹⁷. *Сенс ООН доволі простий*¹⁸: в обмін на

¹⁵ Жодна з цих «розрекламованих» фаховою міжнародно-правовою літературою систем не ліквідувала пануючих здавна відносин сюзеренітету-васалітету на рівні міждержавної комунікації. Для прикладу, ідея «Ради Безпеки ООН» в завуальованій демократизмом формі пропонує той самий набір суб'єктно-об'єктних традицій вирішення ключових політичних питань.

¹⁶ Де-факто, під егідою ООН та біполярної системи відносин СРСР/США, в 1945-1991 рр. продовжував функціонувати звичний для соціальної історії сюзеренітет-васалітет.

¹⁷ За винятком утопічної ідеї розбудови світового комунізму. Крім того, балансування між комунізмом і капіталізмом у межах ООН тривалий час слугувало додатковим майданчиком для забезпечення «другорядних держав» від світової війни.

¹⁸ Йдеться не лише про ООН, але й про будь-яку можливу модель світового правопорядку.

*мовчазну згоду більшості держав на політичну об'єктність*¹⁹, умовне «світове співтовариство» визнає їхню юридичну суб'єктність. Політичні «недержави» юридично проголошуються «державами». Тобто формальний стан справ не відповідає реальному, оскільки більшість держав-учасниць ООН не мають жодних можливостей самостійно акцептувати, втілювати та відстоювати свої власні політичні, економічні, безпекові інтереси [7, с. 147–153].

Разом із тим, у силу культурних особливостей історичного процесу, навіть означена нами *фікція визнання юридичної суб'єктності інших «держав» реальними гегемонами* – абсолютно не працює на практиці. І СРСР, і США максимально ефективно доклали свої зусилля задля знищення цієї ідеалістичної фікції. Обидві наддержави створили військово-політичні блоки, засновані на чіткій ієрархії країн-учасниць²⁰. Обидва суб'єкти, декларуючи прихильність принципам колективної безпеки та дотримання юридичної суб'єктності держав, активно і послідовно втручалися у внутрішні справи різних країн світу.

Утім, СРСР і США не були першими. До них існували інші претенденти на глобальну/колоніальну гегемонію – Німеччина, Франція, Великобританія, Росія, Японія. Ще більш ранніми наддержавками можуть бути названі Папство, Іспанська і Португальська монархії, Швеція, Священна Римська імперія германської нації, Османська Порто. Зрештою, за доби античності та раннього середньовіччя роль сюзеренів світового масштабу належала Римській/Візантійській імперії, династичним імперіям Китаю, Персії й Індії. Всі перераховані суб'єкти-гегемони, як і США чи СРСР ХХ століття, активно практикували втручання у внутрішні справи «декларативних держав» свого часу [43; 44; 45; 46].

Фіктивність всезагальної рівності. Наш відступ у контекст сучасного стану системи міжнародних відносин викликаний необхідністю проілюструвати засадничу тезу статті: *культурна обумовленість людської історії робить загальну рівність держав неможливою* [36; 43]²¹. Навіть умовно позитивна ідея ООН демонструє практичну неспроможність мрії про рівність всіх і вся в світовій політиці – сам факт заснування ООН тогочасними *державами-гегемонами* свідчить на нашу користь [39].

Коли в 1991 році СРСР самоліквідувався, система міжнародних відносин виявилася під тимчасовою «опікою» доктрини однополярного

¹⁹ Де-факто, на політичний васалітет.

²⁰ Знову бачимо у військово-політичних блоках сюзеренні державні утворення та підпорядковані їхній волі васальні «держави».

²¹ Навіть ідеологічно концепція загальної рівності держав виглядає надмірно утопічно – декілька сотень центрів суверенного прийняття політичних рішень знищать світовий баланс настільки ж швидко, наскільки з цим упорється й однополярна монополія.

світового устрою. Часом ефективно, часом не дуже, але США намагалися грати роль світового арбітра²². У підсумку, початок XXI століття констатував поступовий перехід до *багатополярності прийняття політичних рішень*, властивій всій тяглоті світової культурної історії. Зокрема, для політологів і економістів помітне посилення могутності Китаю²³, Індії, Ірану [41; 46].

Новітня багатополярність дозволяє стверджувати: *світова політика – це дзеркало світової культури*. З нерівності культурної автоматично випливає нерівність політична [3; 14]. Одні держави відверто прагнуть зміцнюватись та відкрито керувати іншими державами – тими, хто не бажає самостійно мислити, приймати і реалізовувати рішення. Юридичне забезпечення такої нерівності проявляється багатьма міжнародно-правовими практиками. Найбільш значущою видається внутрішня ієрархічна організація сучасних військово-політичних блоків²⁴. Певні риси юридичної нерівності простежуються також у нормах права Європейського Союзу. Саме критика ЄС за «сюзеренність» спричинила в 2021 р. масштабну інституційну кризу у відносинах Польщі та Угорщини з офіційним Брюсселем.

Очевидно, що колективні органи забезпечення глобальної безпеки не здатні впоратись зі своїми задекларованими завданнями – в тому числі, внаслідок наявності домінуючих позицій одних країн, народів, культур всупереч інтересам інших. Як часто чуємо ми про *самостійну* політичну позицію африканських, південноамериканських, східноєвропейських, центральноазійських країн [7]?

Кризові приклади юридичних і політичних взаємин всередині таких гігантів міжнародного порядку як Європейський Союз підтверджують *неспроможність теорії всезагальної рівності держав*. Найбільш показовою ознакою цієї неспроможності видається нерівність країн-учасниць, навіть за умови наявності юридичних договірних гарантій їхньої рівності. Якщо в гуманітарній сфері подоба певної рівності все ще зберігається²⁵, то економічні і соціальні питання

розвитку окремих країн-учасниць ЄС знаходяться під контролем декількох держав так званої «*Старої Європи*». Чи не диктується право Європейського Союзу соціально-економічними потребами та інтересами Німеччини, Франції, Нідерландів, Бельгії, нівелюючи при цьому «другорядні» потреби східноєвропейських державних утворень? Наскільки велика прірва пролягає між політико-економічними позиціями Чехії та Німеччини, Словаччини та Франції, Польщі та Австрії, Хорватії та Нідерландів?

Хоча принципи об'єднання європейських країн у післявоєнну добу склалися за допомогою *ідеї рівних сил і можливостей*, що проявилася в юридичній формулі «*одна країна – один голос*», практична реалізація цих принципів поступово привела європейське суспільство до *історично продиктованої необхідності керівництва «малими» державами з боку «великих» держав*²⁶. «Винайти велосипед» у XX столітті не вийшло. Все повернулося до першопочаткового природного стану.

Будь-яке «*союзне*» чи «*блокове*» об'єднання народів, територій і т. зв «*держав*»²⁷, як показує всесвітня історія, призводить до утворення культурних «*клієнтел*». Патрон-клієнтські відносини, як це було визначено ще в ранньому римському праві, характеризуються непорушною логікою.

По-перше, є певний «*союзний центр*» («*патрон*»), який визначає характер політичного і економічного розвитку.

По-друге, є певні «*країни-клієнти*», що розвиваються за планом союзного центру («*патрона*»), просячи заступництва «старшого партнера» для реалізації власних локальних інтересів.

*Не припущенням, а фактом стане твердження: своїм походженням ідея союзів (блоків) держав або союзних держав зобов'язана практиці імперій*²⁸. Згадаймо хоча б давню політологічну тезу про *римсько-імперські джерела Європейського Союзу*.

Висновки. Приклади діяльності ООН, як і ЄС, є зразками політичної нерівності країн і народів. Хоча майданчик ООН замислювався в якості юридичного закріплення загальної рівності держав, його історія доводить протилежне – держави нерівні між собою і ніколи не зможуть стати рівними в силу сукупності культурних причин. Перша серед таких причин – соціальна самоо-

²² Всі сюзеренні (тобто суб'єктні) учасники міжнародних правовідносин користуються насамперед *арбітражними інструментами впливу* на взаємодію своїх васалів (тобто об'єктів геополітики).

²³ Станом на 2021 рік Китай уже відкрито конкурує із США.

²⁴ Умовно республіканська форма внутрішнього державного ладу більшості країн світу просто-напросто слугує замиленням очей від реальної картини їхнього васального статусу в системі міжнародних політичних відносин. Відповідно, т. зв. «ліберально-демократичні цінності» зовсім не працюють на геополітичній шахівниці, вони вигідні лише для внутрішньополітичних пропагандистських кампаній.

²⁵ На початку 2020-х рр. і ця подоба рівності зникає, оскільки країни «Старої Європи» диктують своїм «новоевропейським» васалам умови освітньої, науково-технічної, культурно-просвітницької, інформаційно-публікаційної політики тощо.

²⁶ Для позначення цієї чергової маніфестації васалітету-сюзеренітету в теорії міжнародних відносин вживається красномовне поняття «партнерство».

²⁷ Вище ми вже обґрунтували власний погляд: далеко не кожне політичне утворення, що титулує себе «державою», має достатньо прав аби насправді вважатись «державою». Для більшості країн-учасниць ООН (і не тільки) власна самоідентифікація із поняттям «держава» має на меті чисто декларативні й утилітарні цілі.

²⁸ Римське право, в усій своїй культурно-історичній мінливості, пропонує найбільш деталізований і формалізований виклад такої історичної практики.

рганізація. Оскільки людська культура складається з безлічі соціальних самоорганізацій, то одні з них виявляються *історично успішними* (сильніше організованими), а інші *історично невіддалими* (слабше організованими). Ось чому *теорія і практика міжнародного права повинні вибудовуватися так, аби конституювати більш-менш мирне співвідношення (балансування) сильних суб'єктів і слабких об'єктів.*

Всесвітня історія влаштована таким чином, що, можливо, саме зараз одна епоха змінює іншу – вибудовується нова форма міжнародних відносин, формуються нові принципи й інститути міжнародного права. І, як бачимо, все це відбувається генетично – одна форма міжнародних відносин плавно заміняє іншу, одні принципи міжнародного права поступово трансформуються в інші. Отже, щоб зрозуміти генезу того, що твориться зараз і буде відбуватися в майбутньому, треба звернутися до першопочаткових витоків міжнародного права. Ми не зможемо точно дефініціювати поточний стан справ, якщо не досліджуватимемо причини й умови його зародження.

Ураховуючи факт *культурної обумовленості соціальної самоорганізації*, треба визнати генетичну спрямованість суспільного розвитку. Культура є генетичним (спадковим) явищем. Сучасна культура «укомплектована» *культурним матеріалом* минулих століть. Культурні тенденції сьогодення є продуктами суспільної переробки минулого культурного життя. Ось чому культура володіє генетичними функціями. Вона зберігає себе за допомогою передачі соціального досвіду з покоління в покоління. Одним із таких впливових генетичних досвідів слід вважати сюзеренно-васальну = патрон-клієнтську систему правовідносин.

Отже, міжнародне право – культурний продукт і міжкультурний проект. Відповідно, сьогоденнє міжнародне право зберігає в собі спадщину і дух минулих часів. Виявлення сутності та перспектив цієї спадщини реальне тільки тоді, коли ми чітко сформулюємо те, яким було міжнародне право в момент своєї появи. Тоді науковці будуть готові по-новому зазирнути в туманне майбутнє глобального правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Рогалевич Н.Н. Краткий словарь по философии. Более 1000 статей. Минск : Харвест, 2008. 832 с.
2. Варзар І.М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2009. Вип. 1. С. 22–38.
3. Варзар І.М. Політична етнологія (пропедевтичний курс). Київ : Персонал, 2010. 354 с.
4. Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников собирателей к протогосударству-чифдом). *Народы Азии и Африки.* 1980. № 1. С. 175–179.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва : Айрис-пресс, 2012. 560 с.
6. Лебон Гюстав. Психология народов и масс. Челябинск : Социум, 2010. 400 с.
7. Луптак М., Луптакова М. Современный экономический кризис и формирование общества «нового феодализма»: несвоевременные заметки. *Аннали юридичної історії.* 2017. Т. 1. № 1. С. 147–153.
8. Мельник В.М. Психологічні аспекти соціокультурної антропології. Вісник Вінницького національного медичного університету. *Науковий журнал.* 2012. Т. 16. № 2. С. 518–529.
9. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. Київ : Атлант Юемсі, 2005. 498 с.
10. Денисенко В.М., Климончук В.Й., Привалов Ю.О. Свобода як цивілізаційний принцип у 2 кн. Книга 2: Історичні форми політичних свобод: антропологічний та інституційний виміри. Київ-Львів, 2017. 492 с.
11. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 414 с.
12. Кирилюк Ф.М. Неопатримоніалізм: історія, теорія, практика. Монографія. Київ : ВАДЕКС, 2014. 553 с.
13. Лойко О.И. Эволюция правовых практик коллективных отношений в пространстве национальной экономики: методологические тезисы исторической школы. *Аннали юридичної історії.* 2017. Т. 1. № 3-4. С. 12–14.
14. Morlino Leonardo, Berg-Schlosser Dirk, Badie Bertrand. Political Science: a Global Perspective. London : SAGE Publications Ltd, 2017. 312 pp.
15. Paipais Vassilios. Political Ontology and International Political Thought. Voding a Pluralist World. UK: Palgrave Macmillan, 2017. XIV+241 pp.
16. Мельник В.М. Теоретична конструкція політичної антропології. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* 2016. Вип. 113(10). С. 348–360.
17. Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти томах. Том 1. Курс русской истории. Ч. 1. Под ред. В.Л. Янина. Москва : Мысль, 1987. 430 с.
18. Ішейкін К.Є. Політико-правові засади бюджету участі в системі демократичних практик: світовий досвід і Україна : монографія. Київ : «Юридична думка», 2018. 404 с.

19. Ковалко Н.М. Державні та місцеві цінні папери як об'єкти фінансово-правового регулювання : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 2019. 328 с.
20. Белов О.О. Нарис теорії податкової поведінки. *Аннали юридичної історії*. 2019. Том 3. Випуск 1-2. С. 24–40.
21. Навіщо нам податки? Держава як спільний бізнес. Нариси за редакцією Наталії Ковалко та Віктора Мельника. Київ : ТОВ «Якабу Паблішинг», 2019. 240 с.
22. Буткевич О.В. У истоков международного права : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр-Пресс, 2008. 881 с.
23. История дипломатии. Том первый / Под редакцией В.П. Потемкина. Москва : ОГИЗ, 1941. 566 с.
24. Буткевич О.В. Теорія і практика докласичного міжнародного права : дис. на здобуття наукового ступеня доктора юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право. Київ, 2009. 205 с.
25. Мельник В.М. Принцип компліментарності та його значення для історії міжнародної правосуб'єктності (середземноморсько-візантійський аспект). *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 3. С. 8–11.
26. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 1 / под ред. В.Ф. Асмуса. Москва : «Мысль», 1976. 550 с.
27. Мельник В.М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 552 с.
28. Хайдеггер Мартин. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества / под ред. А.Л. Доброхотова. Москва : Высшая школа, 1991. 192 с.
29. Международное право : учебник / под ред. А.Н. Вылегжанина. Москва : Издательство Юрайт, 2010. 1004 с.
30. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
31. Организация Объединенных Наций. Официальная интернет-страница. URL : <https://www.un.org/tu/our-work/uphold-international-law> (дата звернення: 01.10.21).
32. Гетьман-Павлова И.В. Международное право. Москва : Издательство Юрайт, 2013. 709 с.
33. Маєвська А.А., Семенов В.С. Розділ 1: Поняття й особливості міжнародного публічного права. Міжнародне право : навчальний посібник / за ред. проф., член-кор. АПрНУ М.В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 3–17.
34. Веб-сайт доктора юридических наук, профессора МГУ В.А. Томсинова. URL : http://tomsinov.com/Notes/zametki_i_mysli_o_cheloveke_chast_1.pdf (дата звернення: 02.10.21).
35. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. Москва : Издательство Сретенского монастыря, 2010. 280 с.
36. Гегель Г.-В.-Ф. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 526 с.
37. Арндт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2014. 416 с.
38. Тишков В.А. Великая Отечественная война и советский народ. Контакты и взаимодействие культур: XI Конгресс антропологов и этнологов России: сборник материалов. Москва, 2015. С. 7–18.
39. Громыко А.А. Организация Объединенных Наций: история и современность. Санкт-Петербург : СПбГУП, 2015. 36 с.
40. Атто Р. От миротворчества к миростроительству: эволюция роли Организации Объединенных Наций в операциях в пользу мира. *Международный журнал Красного Креста*. 2013. № 95(891/892). С. 3–27.
41. Никитин А.И. Современный миропорядок: его кризис и перспективы. *Полис. Политические исследования*. 2018. № 6. С. 32–47.
42. Кіссінджер Генрі. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ : Наш Формат, 2020. 320 с.
43. Валлерстайн Иммануил. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург, 2001. 416 с.
44. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. Минск : БелЭн, 2005. 416 с.
45. Мельник В.М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 192 с.
46. Морис Ян. Чому Захід панує – натепер. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього. Київ : КЛЮ, 2018. 784 с.

Суходолська А.А.,

кандидат юридичних наук, старший викладач

Національного авіаційного університету

ORCID: 0000-0002-5794-9167

**ГЕНЕЗА ПРАВА НА СВОБОДУ ПЕРЕМІЩЕННЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ
(ВАІД СТАТУТУ ООН ДО ЛІСАБОНСЬКОГО ПРОТОКОЛУ)****GENESIS OF THE RIGHT TO FREEDOM OF MOVEMENT IN INTERNATIONAL LAW
(WAID OF THE UN CHARTER TO THE LISBON PROTOCOL)**

Стаття присвячена історії розвитку міжнародно-правового захисту права людини і громадянина на свободу переміщення. Точкою відліку вибрано другу половину ХХ століття та період створення ООН, у статуті якої було визнано важливість здійснення міжнародного співробітництва для вирішення міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й заохочення і розвиток поваги до прав людини і основних свобод. Авторка стверджує, що із цього часу захист прав і свобод людини на свободу переміщення перестав бути внутрішньою справою окремих держав. Свобода переміщення належить до тих базових свобод, які не тільки були визнані ООН, але й включені до Загальної декларації прав людини, Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейської спільноти вугілля і сталі 1951 р., Римського договору 1957 р. про заснування Євратому, Маастрихтського Договору про Європейський Союз 1992 р., Єдиного європейського акта 1986 р., Амстердамського договору 1997 р., Ніццького договору 2001 р. та Лісабонський договір 2007 р. Особливе місце, на думку авторки, серед міжнародних договорів, які регулюють проблеми свободи переміщення, займає Лісабонський договір, який був ухвалений для реформування ЄС у період європейської кризи, пов'язаної з неприйняттям Європейської конституції, і більшість положень якого збігаються зі змістом конституційної угоди. Лісабонський договір зобов'язав держави-члени дотримуватися Хартії основних прав Європейського Союзу, проголошеної 7 грудня 2000 р. у Ніцці Європейським парламентом, Радою та Комісією, яка гарантує основні права і свободи людини, серед яких – право на працю й заборона примусової праці, свобода підприємництва, недоторканність приватної власності, право на притулок, заборона дискримінації та ін. Таким чином, було підтверджено готовність членів ЄС дотримуватися принципу свободи переміщення, на що надалі була скерована і судова практика і Європейського Суду ЄС та Європейського Суду з прав людини, які фактично визнають тісний зв'язок права Ради Європи та права ЄС, стали важливою складовою частиною розвитку європейської наукової доктрини захисту прав людини і основних свобод, формування «європейського простору», який будується на принципах захисту прав і свобод людини і громадянина, в тому числі свободи переміщення.

Ключові слова: права і свободи людини і громадянина, право на свободу переміщення, міжнародно-правовий захист права на свободу переміщення, право Європейського Союзу.

The article is devoted to the history of the development of international legal protection of human and civil rights to freedom of movement. The starting point is the second half of the twentieth century and the period of the UN, the charter of which recognized the importance of international cooperation to address international economic, social, cultural and humanitarian issues and the promotion and development of respect for human rights and fundamental freedoms. The author claims that since then the protection of human rights and freedoms to freedom of movement has ceased to be an internal affair of individual states. Freedom of movement is one of the fundamental freedoms not only recognized by the UN but also included in the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the European Coal and Steel Community in 1951 and the Treaty of Rome in 1957. on the establishment of Euratom, the Maastricht Treaty on European Union in 1992, the Single European Act of 1986, the Treaty of Amsterdam in 1997, the Treaty of Nice in 2001 and the Treaty of Lisbon in 2007. According to the author, a special place among international treaties freedom of movement. occupies the Lisbon Treaty, which was adopted to reform the EU during the European crisis over the non-adoption of the European Constitution. and most of its provisions coincide with the content of the constitutional agreement [181]. The Lisbon Treaty obliges Member States to abide by the Charter of Fundamental Rights of the European Union, proclaimed on 7 December 2000 in Nice by the European Parliament, the Council and the Commission, guaranteeing fundamental human and human rights, including the right to work and the prohibition of forced labor., inviolability of private property, the right to asylum, prohibition of discrimination, etc. Thus, the readiness of EU members to adhere to the principle of freedom of movement was confirmed, which was followed by the case law of both the European Court of Justice and the European Court of Human Rights, which in fact recognize the close link between Council of Europe

law and EU law. European scientific doctrine of protection of human rights and fundamental freedoms, the formation of the “European space”, which is based on the principles of protection of human and civil rights and freedoms, including freedom of movement.

Key words: *human and civil rights and freedoms, right to freedom of movement, international legal protection of the right to freedom of movement, European Union law/*

Свобода переміщення – одне з важливих прав людини і громадянина. У преамбулі Статуту ООН наголошено на рішучості об'єднаних націй «сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя при великій свободі...» [1], а метою ООН згідно зі ст. 1 Статуту було визнано здійснення міжнародного співробітництва для вирішення міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й заохочення і розвиток поваги до прав людини і основних свобод [1]. Із того часу захист прав і свобод людини перестав бути внутрішньою справою окремих держав. Надалі шляхом ухвалення міжнародних актів ООН було створено систему міжнародно-правового захисту прав людини і громадянина, яке беруть за основу як інші міжнародні й міждержавні об'єднання.

Свобода переміщення належить до тих базових свобод, які не тільки були визнані ООН, але й включені до Загальної декларації прав людини, ухваленої 10 грудня 1948 р. резолюцією 217 А (III) Генеральної асамблеї ООН [2]. Передусім свобода переміщення в міжнародному праві передбачає вільне пересування людей. Так, відповідно до ст. 13 Загальної декларації прав людини кожна людина має право вільно пересуватися та вибирати місце проживання в межах будь-якої держави. При цьому кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи власну, та повернутися до неї. Так само, згідно зі ст. 14, кожна людина має право шукати притулку від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право може бути порушене лише за умови переслідування за скоєння неpolitичного злочину або дій, що суперечать цілям і принципам ООН. Загальна декларація прав людини гарантує і право на працю та її вільний вибір, що також передбачає пересування людей з метою пошуку кращих умов для працевлаштування.

Більш докладно права і свободи людини гарантовані Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [3] та Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права [4], прийнятими Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. Зокрема, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права статтею 12 гарантує кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання, а також право покинути будь-яку країну, включаючи свою власну. Ці права не можуть бути об'єктом жодних обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я

чи моральності населення або прав та свобод інших, як це має місце у випадку встановлення обмежень у зв'язку із пандемією коронавірусу у 2020–2021 рр.

Створена у 1949 р. Рада Європи, уряди держав-членів якої 4 листопада 1950 р. підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [5], підтвердивши те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами та що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення й розвиток прав людини та основоположних свобод.

Отже, свобода переміщення нині гарантується як нормативними актами ООН, так і актами Ради Європи та інших авторитетних міжнародних організацій, до яких, зокрема на Європейському континенті, належить ОБСЄ. Фактично вони творять певний міжнародно-правовий простір, акти якого беруться до уваги як іншими міжнародними й міждержавними організаціями, так і окремими державами.

Практика захисту права на свободу переміщення дає підстави твердити про формування європейського правового простору, для якого спільним передусім є верховенство права й захист прав людини. Вчені-юристи тлумачать «європейський правовий простір» у широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні це своєрідне правове поле, у межах якого співіснують і взаємодіють національні правові системи європейських держав, наднаціональна правова система ЄС, а також правопорядки різних регіональних та субрегіональних міжнародних організацій (Ради Європи, ОБСЄ, Європейської асоціації вільної торгівлі, Організації економічного співробітництва і розвитку в Європі тощо); а у вузькому – це синонім просторової сфери дії європейського права [6, с. 237].

Говорячи про можливість реалізації правосуб'єктності Європейським Союзом, на переконання О.Г. Турченко, необхідно зазначити, що в установчих договорах ЄС відсутні положення щодо його правосуб'єктності. Однак із ст.ст. 2, 8, 49 Маастрихтського договору можна зробити висновок, що ЄС є міжнародною інституцією, яка виступає, з одного боку, як створена відповідно до класичних канонів міжнародного публічного права міжнародна організація, аналогічна іншим, а з іншого – виконує наднаціональні (наддержавні) функції як наднаціональна організація, що наділена суверенними правами за рахунок переходу їх від органів держав до «наднаціональних» інститутів ЄС [7].

Основні права, гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і осново-

положних свобод, становлять загальні принципи права ЄС. Ці положення визнаються й підтверджуються також судом ЄС. Так, у справі «Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council of the European Union and Commission of the European Communities» Суд ЄС визначив основу взаємовідносин права ЄС та міжнародного права з точки зору Союзу. Зокрема, Суд зазначив, що ЄС повинен поважати міжнародне право [8]. У свою чергу, ЄСПЛ у справі «Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland» також визнав, що захист основних прав людини в законодавстві ЄС може вважатися еквівалентним вимогам системи Конвенції [9]. Таким чином, судова практика і ЄС, і ЄСПЛ фактично визнає тісний зв'язок права Ради Європи та ЄС і взаємне посилення на правові норми.

У руслі такого визнання розвивається й європейська наукова доктрина. Зокрема, в популярному посібнику «Європейське право» за редакцією Л.М. Ентіна термін «європейське право» вживається для позначення сукупності правових норм, які регулюють відносини, що складаються переважно між державами Європейського Союзу, включаючи до нього право Європейських Співтовариств, Європейського Союзу та норми Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод [10, с. 34].

Нагадаємо, що ідея створення європейського міждержавного об'єднання зі спільним регулюванням передусім економічних свобод є провідною у європейських інтеграційних процесах і вперше була реалізована в 1951 р. в Європейській спільноті вугілля і сталі (далі – ЄСВС) [11]. Учасники договору – Німеччина, Бельгія, Франція, Італія, Люксембург та Нідерланди – дійшли згоди про те, що «європейська споруда» може спиратися лише на практичні досягнення, що формують реальну солідарність і спільну основу економічного розвитку. Фактично спільний ринок вугілля і сталі, ключових складових частин тодішньої економіки, мав стати своєрідним тестом на визначення готовності поступитися національними інтересам заради спільного розвитку та майбутнього процвітання.

Позитивний досвід функціонування Європейської спільноти вугілля і сталі сприяв подальшій міждержавній інтеграції на Європейському континенті. Правову основу для функціонування інститутів європейських інтеграційних організацій склали установчі договори про заснування Європейських Спільнот (Римський договір про заснування ЄЕС 1957 р. та Римський договір про заснування Євратому 1957 р. [12]) із подальшими змінами та Протоколами до них.

Дальшого розвитку цей інститут набув у Римському договорі 1957 р. [13], сторони якого визначили свою метою зміцнення єдності своїх економік та забезпечення їхнього гармонійного

розвитку, зменшуючи наявні відмінності між різними регіонами та долаючи відсталість тих, що перебувають у найменш сприятливих умовах, бажаючи сприяти через спільну торговельну політику поступовому скасовуванню обмежень міжнародної торгівлі, підвищенню рівня та якості життя, економічній й соціальній згуртованості та солідарності держав-членів [13].

Коментованими документами також було заборонено будь-яку дискримінацію на підставі державної належності [13], вперше гарантовано «чотири свободи» – вільне переміщення людей, товарів, послуг та капіталу між державами-членами, які стали наріжним каменем функціонування майбутнього Європейського Союзу.

У свою чергу, Римський договір про заснування Євратому 1957 р., хоча й створював спільноту виключно для виникнення й розвитку атомної промисловості, проте розглядав її як спосіб підвищення життєвого рівня в державах-членах та розвитку взаємних обмінів з іншими країнами. Як справедливо зауважує Ю.П. Гаряча, Європейське Економічне Співтовариство не змогло подолати всі перешкоди на шляху створення спільного ринку, і тоді з метою вирішення цієї проблеми з'явилася концепція «внутрішнього ринку», прийнята Європейською комісією як Біла книга про завершення формування внутрішнього ринку (затверджена Європейською радою у червні 1985 р.). [14, с. 277].

Подальше правове регулювання свободи переміщення в рамках Європейських Спільнот пов'язане з ухваленням Єдиного європейського акта від 17 лютого 1986 р. [15], головною новелою якого стали зміни до основоположних договорів. Зокрема, Договір про ЄЕС було доповнено ст. 8а, згідно з якою Спільнота «вживає заходів для поступового створення внутрішнього ринку до 31 грудня 1992 р. Внутрішній ринок повинен був являти собою простір без внутрішніх кордонів, у якому, відповідно до положень цього Договору, забезпечується вільний рух товарів, осіб, послуг і капіталу».

Також Єдиним європейським актом Договір про ЄЕС було доповнено статтю 100а, згідно з пунктом 1 якої для реалізації цілей, викладених у статті 8а, Рада, приймаючи рішення кваліфікованою більшістю, розробляє заходи, спрямовані на зближення норм, що впроваджуються в державах-членах законодавчим або адміністративним шляхом, для того, щоб забезпечити створення і функціонування внутрішнього ринку. При цьому зазначалося, що пункт 1 не застосовується до положень у сфері оподаткування, а також до положень, що стосуються вільного руху осіб або прав і інтересів осіб найманої праці. Таким чином податкову політику та свободу пересування осіб було залишено в компетенції національних урядів.

З огляду на ці положення ми погоджуємося з твердженням Ю.Ф. Гаврушко, яка основним

інструментом міжнародно-правової регламентації міграційних процесів у ЄС називає акти «м'якого» права, що дають змогу узгоджувати протилежні інтереси держав-членів у сфері їхньої внутрішньої та зовнішньої міграційної політики за умови ефективності принципів прямої дії та примату європейського права [16].

До 1992 року, терміну, який було встановлено Єдиним європейським актом для створення внутрішнього ринку, більшість поставлених завдань, як зазначає Ю.П. Гаряча, було виконано, прийнято понад 90% законодавчих актів, передбачених у Білій книзі, про завершення формування внутрішнього ринку, в основному завдяки запровадженню спрощеної системи прийняття рішень (кваліфікована більшість). Це, зокрема, повна лібералізація руху капіталу; відміна всіх перевірок товарів на внутрішніх кордонах; значний прогрес у практичних питаннях забезпечення свободи підприємницької діяльності та свободи надання послуг. Водночас не було прийнято близько 10% законодавчих актів, серед яких були такі важливі, як повна лібералізація транспортних послуг та податкова гармонізація [14, с. 278].

Успіх європейської інтеграції в тому числі й гармонізація законодавства в рамках Спільноти дали змогу й надалі просуватися на шляху об'єднання держав Європи на основі спільних цінностей, передусім верховенства права. Рішення про початок переговорів щодо створення Європейського Союзу було ухвалено в червні 1990 р. на засіданні Європейської ради у Дубліні, а договори, які започаткували ЄС, були узгоджені під час зустрічі глав держав та урядів на засіданні Європейської ради у Маастрихті у грудні 1991 р. [18]. Підписання Договору про Європейський Союз [17] відбулося 7 лютого 1992 р. у Маастрихті главами 12 держав: Бельгії, Данії, ФРН, Греції, Іспанії, Франції, Ірландії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Португалії, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (Договір набув чинності після його ратифікації усіма сторонами 1 листопада 1993 р.).

У преамбулі Договору держави-члени підтвердили свою прихильність принципам свободи, демократії, поваги до прав людини й основних свобод, а також рішучість зміцнити свої економічні системи, забезпечити їх зближення, ство-

рити економічну і валютну спільноту, що включає єдину та стабільну грошову одиницю.

На особливу увагу заслуговує ст. 2 Договору, яка гарантувала громадянам ЄС простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів, вільне пересування осіб у межах ЄС у взаємозв'язку з відповідними заходами контролю зовнішніх кордонів, надання притулку, імміграції, а також запобігання злочинності та боротьби із цим явищем. Таким чином, новостворений ЄС підтвердив і гарантував чотири свободи – вільне переміщення товарів, послуг, робочої сили і капіталу, узгоджені в рамках ЄЕС.

Надалі Договір про Європейський Союз доповнювався та змінювався новими договорами. Найважливішими з них є: Амстердамський договір 1997 р. (набув чинності 1 травня 1999 р.), Ніццький договір 2001 р. (набув чинності 1 лютого 2003 р.) та Лісабонський договір 2007 р. (набув чинності 1 грудня 2009 р.).

Лісабонський договір посідає особливе місце серед договорів ЄС. Він був ухвалений для реформування ЄС у період європейської кризи, пов'язаної із неприйняттям Європейської конституції. Як наголошує Т.В. Сидорук, більшість положень нового договору збігаються зі змістом конституційної угоди, але водночас із договору вилучена вся термінологія і принципи, які наближували європейське будівництво до конституційної практики національних держав. Так, розробники договору відмовилися від самого терміна «Конституція», посади міністра закордонних справ ЄС, символів Союзу (прапора та гімну), нових назв нормативно-правових актів ЄС, таких як «закони» і «рамкові закони», що мали місце в Конституції, повернувшись до старих «регламентів» і «директив» [19].

Лісабонський договір також зобов'язав держави-члени дотримуватися Хартії основних прав Європейського Союзу, проголошеної 7 грудня 2000 р. у Ніцці Європейським парламентом, Радою та Комісією, яка гарантує основні права і свободи людини, серед яких – право на працю й заборона примусової праці, свобода підприємництва, недоторканність приватної власності, право на притулок, заборона дискримінації та ін. Усі вони фактично у черговий раз підтверджують готовність держав – членів ЄС дотримуватися принципу вільного ринку та свободи переміщення.

Список використаних джерел:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : ООН; Статут, Міжнародний документ від 26.06.1945 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_010 (дата звернення: 04.04.2018).
2. Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ від 10.12.1948 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 03.04.2018).
3. Альтернативні та судові процедури вирішення спорів: сучасний стан і нові тенденції в Україні, Німеччині та Польщі / заг. ред. Олександра Копиленка, Фрідріха-Крістіана Шрьодера ; Інститут законодавства Верховної Ради України, Мюнхенський Інститут східноєвропейського права. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. 277 с.

4. Анакіна Т.М. Словник термінів з основ права ЄС. URL: <http://asyan.org/potrf> (дата звернення: 02.04.2018).
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 03.04.2018).
6. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : монографія / за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2013. 480 с.
7. Турченко О.Г. Правове регулювання державних закупівель товарів, робіт та послуг Європейського Союзу (Зближення законодавства України з правом ЄС) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 ; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2008. 145 с.
8. Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council of the European Union and Commission of the European Communities [2008] ECR I-06351, Opinion of AG Poiares Maduro, para 39. URL: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/j_6/en/ (Last accessed: 30.03.2018).
9. Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland [GC] – 45036/98 Judgment 30.6.2005 [GC]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%2F002-3835%5C%2F%22%7D> (Last accessed: 30.03.2018).
10. Європейське право / под общ. ред. Л.М. Энтина. Москва : Норма, 2000. 720 с.
11. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі : Міжнародний документ від 18.04.1951 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_026/page3 (дата звернення: 02.04.2018).
12. Договір про заснування європейського співтовариства з атомної енергії : Євратом; Договір, Міжнародний документ від 25.03.1957 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_027 (дата звернення: 02.04.2018).
13. Договір про заснування Європейської Спільноти : ЄЕС; Договір, Перелік, Міжнародний документ від 25.03.1957 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (дата звернення: 02.04.2018).
14. Горяча Ю.П. Правові засади внутрішнього ринку Європейського Союзу. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 1(10). С. 275–279.
15. Єдиний європейський акт : ЄЕС; Акт, Декларація, Міжнародний документ від 17.02.1986 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_028 (дата звернення: 02.04.2018).
16. Гаврушко Ю.Ф. Правове регулювання міграційних процесів на універсальному та євро регіональному рівнях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 ; Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 204 с.
17. Договір про Європейський Союз : Європейський Союз; Договір, Міжнародний документ від 07.02.1992 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 02.04.2018).
18. Михайлишин І.В. Зміст права на вільне пересування та вибір місця проживання. *Право і безпека*. 2012. № 3(45). С. 32–37.
19. Сидорук Т.В. Лісабонський договір: зміни та нововведення в інституційному устрої і праві ЄС. URL: <http://vnu.kyivpu.edu.ua/v/10/08.htm> (дата звернення: 04.04.2018).

ПРАВА ЛЮДИНИ У СОЦІОЛОГО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.7>

Арабаджи Н.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-7635-1259

ПОВАГА ДО ПРАВА ЯК ОДИН ІЗ КРИТЕРІЇВ ВИСОКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА

RESPECT FOR LAW AS ONE OF THE CRITERIA HIGH LEGAL CONSCIOUSNESS OF SUBJECTS OF LAW

У статті здійснено аналіз правоповаги як одного із критеріїв високої правосвідомості суб'єктів права. Продемонстровано, що базисом становлення громадського суспільства виступає інститут правоповаги. Визначено поняття поваги до права, яке розуміється як позитивне ставлення особистості до права як до суспільної цінності. З'ясовано, що суть цього феномену полягає у тому, що особистість не під страхом покарання, а сама, за власним внутрішнім покликом схильна ставитися до правових принципів і свобод як до найвищої соціальної цінності та захищає її. Проаналізовано характерні риси поваги до права.

Встановлено, що формування поваги до права можливе тільки за наявності в особистості високого рівня правової свідомості та правової культури. Розкрито поняття правосвідомості як філософсько-правової категорії, що відображає ставлення людей до права, правового способу життя у системі правових почуттів, переконань, вольових установок; вона виробляє оцінку чинної у суспільстві правової теорії та юридичної практики, визначає можливі шляхи їх вдосконалення, виходячи з вимог природного права, загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини та громадянина. Проаналізовано структурні елементи правової свідомості. Виявлений вплив матеріальних і соціально- побутових чинників на рівень розвитку правосвідомості. У статті розмежовано поняття правосвідомості та правоповаги. Вказано, що правосвідомість і повага до права – це не ідентичні поняття, хоча мають безліч точок дотику. Визначені спільні та відмінні риси правосвідомості та поваги до права. Між правосвідомістю та повагою до права існує певний зв'язок між собою та правомірною та неправомірною поведінкою.

Окрему увагу приділено такому важливому питанню, як місце системи виховання у розвитку правосвідомості українського суспільства. Визначено її мету, спрямування й орієнтири. Доведено, що правосвідомість та правоповага генетично й історично передують правовій поведінці суб'єктів права.

Ключові слова: повага до права, суб'єкти права, правова свідомість, правова культура, правова поведінка, правове виховання, правоповага.

The article analyzes respect for law as one of the criteria of high legal consciousness of subjects of law. It is shown that the basis of the formation of civil society is the institution of law and order. The concept of respect for law is defined, which is understood as a positive attitude of the individual to law as a social value. It was found that the essence of this phenomenon is that the individual is not under fear of punishment, but himself, by his own inner vocation tends to treat legal principles and freedoms as the highest social value and protects it. Characteristic features of respect for the law are analyzed.

It is established that the formation of respect for law is possible only in the presence of a high level of legal consciousness and legal culture. The concept of legal consciousness as a philosophical and legal category is reflected, which reflects the attitude of people to law, legal way of life in the system of legal feelings, beliefs, volitional attitudes; it evaluates the current legal theory and legal practice in society, identifies possible ways to improve them, based on the requirements of natural law, universal values, human and civil rights and freedoms.

The structural elements of legal consciousness are analyzed. The influence of material and social factors on the level of development of legal awareness is revealed. The article distinguishes between the concepts of legal awareness and respect for law. It is pointed out that legal awareness and respect for law are not identical concepts, although they have many points of contact. Common and distinctive features of legal awareness and respect for law are identified. It is observed that there is a certain connection between legal awareness and respect for the law and lawful and illegal behavior.

Particular attention is paid to such an important issue as the place of the education system in the development of legal awareness of Ukrainian society, its purpose, direction and guidelines are defined. It is proved that legal awareness and legal respect genetically and historically precede the legal behavior of legal entities.

Key words: *respect for law, subjects of law, legal consciousness, legal culture, legal behavior, legal education, legal respect.*

Основою будь-якого суспільства виступає інститут права. Розглядаючи становлення громадянського суспільства, варто відзначити, що однією з його основ виступає правоповага як інститут, як цінність права. Сутність цього феномену полягає у тому, що особистість не під страхом покарання, а сама, за власним внутрішнім покликом схильна ставитися до правових принципів і свобод як до найвищої соціальної цінності. Формування поваги до права можливе тільки за наявності в особистості високого рівня правової свідомості та правової культури.

Правова свідомість виступає дієвою силою права й активним чинником суспільного життя країни. Саме кризь призму правосвідомості особистість визначає себе суб'єктом права. З погляду філософії, свідомість – це людська форма ідеального віддзеркалення і духовного освоєння дійсності. Це вищий вид духовної активності особи, що виражається у здатності відображати реальність у формі відчуттів і розумових образів, які передбачають практичну діяльність і її цілеспрямований характер. Це означає, що правосвідомість – одна із форм суспільної свідомості, що є особливим способом ідеального віддзеркалення і духовного освоєння правової дійсності [1].

На думку М. Цимбалюка: «Правосвідомість – це категорія філософії права, яка відображає ставлення людей до права, правового способу життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових установок; вона виробляє оцінку чинної у суспільстві правової теорії та юридичної практики, визначає можливі шляхи їх вдосконалення виходячи з вимог природного права, загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини та громадянина» [2]. Це широке визначення включає найбільшу кількість елементів із погляду наукової герменевтики. Воно відображає правосвідомість як філософську категорію, встановлює її як ставлення людей до права.

У широкому розумінні повага до права – це позитивне ставлення особистості до права як до суспільної цінності. У формуванні юридичних норм державна влада насамперед повинна «спиратися на правосвідомість і правову культуру народу, диференціювати і стимулювати кращі їх взірці, прагнути не до абстрактно відірваного від життя і Духа країни, творчості закону», а до «уже інтегрованих у суспільну свідомість еталонів і регуляторів поведінки» [3].

Наукова спільнота трактує повагу до права як невід'ємний елемент індивідуальної правової культури. Зокрема, «поважати» означає

шанувати, високо цінити, визнавати чіткі-небудь заслуги. Повага завжди проявляється у поведінці людини, яка обов'язково передбачає задоволення вимог особи, котру поважають [4].

А.С. Сиротін наголошував на тому, що під повагою до права слід розуміти окрему «категорію, засновану на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, засобу їх удосконалення і перетворення» [5]. На думку В.П. Сальникова, шанобливе ставлення до права проявляється у різноманітних сферах правової діяльності: у сфері правотворчості воно виражається в узгодженні розроблюваних правових норм із реальними умовами життя суспільства, у сфері реалізації права – у добровільному підкоренні фактичній поведінки учасників суспільних відносин нормам, принципам та ідеям права [6]. Саме у цьому випадку повага до права характеризується соціально-активними діями, сприянням зміцненню законності та правопорядку у процесі правозастосовної діяльності.

Особистість не зможе жити у соціумі без правосвідомості, тому що тоді виключаються такі елементи співжиття, як загальні правила та норми для всіх членів суспільства, правопорядок, повага до інших людей, що призведе до краху такого суспільства, до хаосу. Низький рівень поваги до права, як і низький рівень правосвідомості, призводить до панування насильства, нерівності членів соціуму, незахищеності окремої людини перед владними інститутами. Природа права і правових явищ включає усвідомлення того, що правила поведінки створюються особистостями з високим рівнем правосвідомості та з високим рівнем поваги до права для загальної маси осіб із такими самими якостями.

На думку І. Ільїна, розрізняють три типи аксіом правосвідомості: почуття власної гідності; духовність, автономність особистості; повагу і довіру їх один до одного [7]. Таке твердження дає можливість зрозуміти, наскільки об'ємне і всюдисуще поняття правосвідомості.

Розглядаючи феномен «правосвідомість» як багатоаспектне явище, що акумулює уявлення і почуття, слід виділити його основні елементи: знання права, ставлення до права, а також засвоєння навичок правової правомірної поведінки.

Феномен поваги до права виступає вагомим, але тільки структурним елементом правосвідомості особистості. Правосвідомість є цілісністю, а тому правоповага повинна бути абсолютно безумовно сприйнята як складова частина єди-

ної, цілісної правової реалії. Правосвідомість особистості не зосереджується тільки на усвідомленні чинних правових норм, а передбачає можливість критично оцінювати об'єктивне право, піддавати його суб'єктивній оцінці.

Роль досліджуваних феноменів у суспільному житті детермінується також економічними та соціально-побутовими чинниками, зумовленими соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку культури цієї цивілізації. Будь-яка діяльність у межах громадянського суспільства зумовлена економіко-матеріальними факторами. Як зазначають сучасні українські політологи, «інтереси людей передусім детерміновані їхніми економічними інтересами» [8].

Розглядаючи проблемні аспекти поваги до права, В.П. Казимірчук і С.В. Боботов, звернули увагу на те, що «повага до права характеризується прагненням не тільки неухильно виконувати розпорядження, узгоджувати свою поведінку зі зразками, встановленими правовими нормами, але і соціально-активними діями сприяти зміцненню законності та правопорядку» [9].

Варто наголосити на тому, що антропологічні інтереси формуються, впливають і впливають із економічних інтересів і цілей людини. Почуття із приводу права та соціуму визначається матеріальними умовами економічного достатку суб'єкта права. Існує беззаперечна аксіома – економічно високий достаток, добробут і належні умови життя суб'єкта права призводять до належного рівня поваги до права та інших позитивних явищ. Економічні інтереси осіб отримують форму юридичних мотивів та установок і проявляються у вигляді економічних, політикоправових переконань і оцінок.

Потреби й інтереси економічного розвитку у правосвідомості набувають форму і забарвлення юридичних ідей, теорій, відчуттів і установок, які є своєрідним барометром втілення економічних потреб у чинне законодавство. Реалізація принципів ринкової економіки та належного соціально-побутового забезпечення членів суспільства, «турбота про забезпечення гідних умов життя» [10] сприятиме підвищенню правосвідомості суб'єкта права і рівня його поваги до права.

Між правосвідомістю та повагою до права простежується певний зв'язок, який має певні спільні характеристики: формуються у одного й того самого суб'єкта права; мають однакові умови для зародження, розвитку та досягнення найвищого рівня; зумовлюються єдиними соціально-правовими, моральними, релігійними, політичними умовами; разом і однаково чинно впливають не тільки на правомірну чи протиправну поведінку особистості, але й здійснюють регулювання інших сфер співжиття у соціумі.

Правосвідомість і повага до права – це не ідентичні поняття, хоча мають безліч точок

дотику. Серед відмінностей цих суспільнополітичних явищ слід виділити такі чинники:

1. Сфера правосвідомості є набагато ширшою, ніж сфера правоповаги, оскільки включає додатково низку інструментів і важелів щодо регулювання і оцінки правової дійсності: ідей, поглядів, теорії, емоції та настрої тощо. Повага до права – це тільки сегмент універсальної матриці, правосвідомості.

2. Часові рамки правоповаги та правосвідомості істотно різняться. Правосвідомість має оціночний характер, тобто визначає, якими повинні бути чинні норми права, далі правосвідомість встановлює, чи відповідають вони тим чи іншим вимогам. Нарешті вона виробляє певне ставлення до дотримання чи недотримання діючих норм права. Результат оцінки суб'єктом своїх дій надалі виступає як мотив його поведінки [11]. Вбачається, що повага до права не націлена на майбутнє, а є сьогочасним станом особистості. Правосвідомість відображає не тільки сучасні реалії, але є детермінантом розвитку права та інших правових явищ, формує погляди та почуття щодо не тільки чинного, але й стосовно необхідного майбутнього права.

3. Різносторонність векторної спрямованості досліджуваних явищ. Правосвідомість особистості може мати позитивне спрямування, тобто націлювати її носія тільки на правомірну поведінку, а може мати негативний, від'ємний показник. Так, на думку Ю. Грошевого, суспільна правова психологія впливає на сприйняття правової норми, причому цей вплив багатоплановий, може мати як позитивний, так і негативний характер [12]. Повага до права – це завжди плюсовий вектор, тобто особистість внутрішньо визнає право як найвищу соціальну цінність суспільства. Повага до права формується і функціонує тільки на фоні позитивної правосвідомості.

4. Загальновідомо, що правосвідомість становить діалектичну єдність раціональних і психологічних компонентів правової ідеології та правової психології. Відмінні риси правової психології полягають у її нестійкості, спонтанному характері розвитку й емоційній насиченості. Це світ первинних, украй нестійких і рухомих реакцій людей, забарвлених їх переживаннями і ставленням до правової дійсності. Вони виявляються на мітингах і зборах громадян, а також у їх повсякденному спілкуванні у вигляді розмовних оцінок, поведінкових актів, думок із різних юридичних питань [13]. Повага до права не з'являється чи не зникає спонтанно. Дослідження антропологічних факторів формування поваги до права підтвердили, що цей феномен формується в особи з народження і під впливом особистих характеристик і якостей через призму виховання, сім'ї, соціуму, моральних та економічних чинників переходить у якісний стабільний стан. Цей стан є відносно більш стійкішим, ніж правосвідомість.

5. Відмінні риси простежуються й у суб'єктному складі. Правосвідомість притаманна будь-якій людській істоті. Повага до права – це якісна характеристика тільки особистості, тобто можлива наявність людини, яка має абсолютно деформовану правосвідомість і не проявляє жодних елементів поваги до прав і правових явищ. Досвід розвитку цивілізованих суспільств демонструє, що добровільне і свідоме виконання своїх громадських обов'язків її громадянами є умовою подальшого розвитку демократії, одним із важливих елементів правосвідомості, умовою високої реалізації прав, свобод і обов'язків особи, оскільки повага до права, закону повинна стати і стає особистим переконанням кожної особи, перетворюється на звичку, навички [9].

Окрему увагу слід приділити такому важливому питанню, як місце системи виховання у розвитку правосвідомості українського суспільства, адже її мета – формування громадянських якостей особистості. Саме громадянин, котрий дотримується правових норм, здатен стати запорукою поступального розвитку демократичної, правової, соціальної європейської держави. Правове виховання спрямоване на фіксацію у свідомості людини установок, що є своєрідними орієнтирами у повсякденному житті, таких як:

– повага до закону та законності, ставлення до них як до вищих соціальних цінностей, без яких неможливо реалізувати себе цивілізованим шляхом, захистити власні права та свободи;

– наявність правомірних цілей, планів, намірів у житті, діяльності, вчинках і несприйняття всього протиправного;

– потреба, бажання, навички поводитися правомірно, керуючись стійкими правовими мотивами;

– наявність непохитного імунітету до спокус вчинення кримінальних дій;

– прагнення допомогти правоохоронним органам у розкритті злочину, сприяти реалізації принципу невідворотності покарання;

– намагання утримати інших громадян від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки;

– посильна участь у підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання [14].

Аналізуючи вищезазначену інформацію, можна підсумувати, що правосвідомість і феномен «поваги до права» тісно пов'язані із самою ідеєю права. Правові ідеї щодо свободи особи, соціальної рівності та справедливості завжди слугували засобами оцінювання людської поведінки, і тому визнавалися цивілізованими державами на законодавчому рівні. Правова свідомість і правоповага генетично й історично передують будь-якому позитивному праву, законотворчому процесу. Усвідомлення соціальної цінності особи, її індивідуальних прав, їх природного характеру свідчать про те, що законодавство кожної демократичної держави зобов'язане визнавати і гарантувати загальні основні права та свободи людини і громадянина.

Список використаних джерел:

1. Вовпленко Н.Н. Правосознание и правовая культура : учебное пособие. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. 52 с.
2. Цимбалюк М.М. Філософсько-правові інтенції інтеграційного формування національної свідомості. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. № 1 (24). С. 34–42.
3. Скакун, О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Прав. єдність, 2014. 525 с.
4. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В.В. Лазарева. Москва : Юрист, 2000. 517 с.
5. Сиротин А.С. Воспитание уважения к праву как направление идеологической работы. Москва : Наука, 1984. 189 с.
6. Сальников В.П. Правовая культура личности как целевая установка юридического всеобуча. *Актуальные проблемы юридического всеобуча в условиях формирования социалистического правового государства* : Межвуз. сб-к ст. / под ред. И.А. Королева. Москва, 1990. С. 214–220.
7. Хопта С.Ф. Сутність правосвідомості судді: філософський та соціальний рівні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 7. С. 43–47.
8. Юрій М.Ф. Політологія : підручник. Київ : Дакор, 2006. 416 с.
9. Чайковський С.В. Філософські проблеми співвідношення феноменів правосвідомості та поваги до права. *Форум права*. 2011. № 2. С. 939–943.
10. Алексеев С.С. Право: опыт комплексного исследования. Москва : Мысль, 1999. 320 с.
11. Література з питань релігії та релігієзнавства : наук.-допом. бібліогр. покаж. за 1992–2001 роки / упоряд. І.В. Бабушкіна ; ОННБ ім. М. Горького. Одеса, 2011. 210 с.
12. Гаман Т.В. Підвищення рівня професійної компетентності публічних службовців: ціннісний аспект. *Університетські наукові записки. Право. Економіка. Управління : часопис Хмельницьк. ун-ту управління та права*. 2017. Вип. 4 (64). С. 73–84.
13. Вовпленко Н.Н. Правосознание и правовая культура : учебное пособие. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. 52 с.
14. Тямало С.П. Формування соціальної відповідальності особистості як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 10 (4). С. 209–214.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.8>

Білоричий Г.О.,
кандидат юридичних наук
Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи

СУТНІСТЬ І ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ГАРАНТІЙ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

ESSENCE AND LEGAL NATURE OF GUARANTEES OF CITIZENS 'ELECTORAL RIGHTS

У даній науковій статті висвітлюється питання феномену гарантій виборчих прав громадян. Зазначається, що виборчі права належать до категорії політичних прав і свобод людини та відіграють вирішальну роль у функціонуванні механізму демократії, передусім у частині безпосередньої участі громадян в управлінні державними і суспільними справами. Наголошується на важливості гарантій як обов'язкової умови реальності виборчих прав громадян. Розглядається дефініція «гарантій» в різних вимірах, що відображає багатоаспектність та багатогранність гарантій. Констатується наразі відсутність у сучасній вітчизняній юридичній науці єдиного уніфікованого підходу до визначення поняття «гарантії виборчих прав громадян», що певною мірою ускладнює застосування даного терміна в законотворчій роботі. Тому в даній науковій статті запропоновано авторське визначення гарантій виборчих прав громадян як системи заходів, способів, прийомів та форм, які вживаються (запроваджуються) державою та формалізовані нею у відповідних нормативно-правових актах, що спрямовані на створення сприятливих умов для безперешкодної та повноцінної реалізації усіма дієздатними громадян наданих їм конституцією та законами виборчих прав, а в разі порушення – на повноцінне і якнайшвидше відновлення. Уточнено сутність та з'ясовано юридичну природу гарантій виборчих прав громадян. Підкреслено, що за своєю природою гарантії виборчих прав громадян є політико-правовими, оскільки, з одного боку, забезпечують реалізацію політичного права особи – права обирати і бути обраним, а з іншого – знаходять своє юридичне закріплення в конституції та інших законодавчих актах. Проаналізовано взаємозалежність виборчих прав громадян та державних гарантій цих прав. Наголошується, що наразі гарантії виборчих прав доречно досліджувати в контексті більш широкого поняття – механізму забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: права, гарантії, виборчі права, суб'єкт, вибори, конституція, держава, реалізація, забезпечення.

This scientific article covers the question of the phenomenon of guarantees of electoral rights of citizens. It is noted that the voting rights refer to the category of political rights and human freedoms and play a decisive role in the functioning of the mechanism of democracy, primarily in terms of direct participation of citizens in government and public affairs. The importance of guarantees as a mandatory condition for the reality of the voting rights of citizens is noted. The definition of "guarantees" in different dimensions, reflecting multi-term and multifaceted warranties, is considered. As long as the absence in modern domestic legal science of a single unified approach to the definition of the concept of "guarantees of electoral rights of citizens", which makes it difficult to use this term in legislative work. Therefore, this scientific article proposes the author's definition of guarantees of electoral rights of citizens as a system of measures, methods, techniques and forms that are used (introduced) by the state and formalized in relevant regulatory acts aimed at creating favorable conditions for the unhindered and full implementation of all capable The citizens provided by him by the Constitution and the laws of electoral rights, and in case of violation, on a full and speedy restoration. The essence is clarified and the legal nature of guarantees of electoral rights of citizens is clarified. It is emphasized that by nature the guarantees of the electoral rights of citizens are political and legal, since, on the one hand, it is to implement the political law of a person – the right to elect and be elected, and on the other, they find their legal consolidation in the Constitution and other legislation. Analyzed the interdependence of the election rights of citizens and state guarantees of these rights. It is noted that now guarantees of electoral rights be appropriate to investigate in the context of a broader concept – the mechanism of ensuring the fundamental rights and freedoms of man and citizen.

Key words: rights, guarantees, electoral law, subject, election, constitution, state, realization, provision.

Із моменту поширення демократії як способу співіснування громадянина, суспільства і держави одним з найбільш актуальних питань залишається участь колегіального носія суверенітету – народу – у здійсненні публічної влади.

Право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, як відомо, закріплено у ст. 38

Основного Закону нашої держави. Але однієї конституційної формалізації виборчого права наразі недостатньо для повноцінної і безперешкодної участі громадян у виборах і референдумах у реаліях сьогодення. Юридичними інструментами забезпечення цього суб'єктивного політичного права виступають гарантії виборчих прав громадян. Невизнання державою гарантій має наслідком неможливість створення належних умов для реалізації громадянами своїх виборчих прав, а відтак і коректне функціонування механізму їх забезпечення.

Виходячи з неабиякої важливості виборчого права як одного з фундаментальних політичних прав сучасної людини, актуальність відповідних гарантій цього права завжди залишатиметься на порядку денному усіх вищих органів публічної влади, передусім парламенту. З іншого боку, гарантії виборчих прав виступали й виступають перманентним центром привернення уваги наукової спільноти.

Теоретико-правові аспекти гарантій виборчих прав громадян неодноразово ставали предметом наукових досліджень у працях низки вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі конституційного права та науки прав людини, зокрема В.В. Букача, А.В. Васіна, А.В. Грабильнікова, І.В. Дробуш, А.М. Кононова, А.Ю. Олійника, В.Ф. Погорілка, О.В. Пушкіної, О.І. Радченка, О.Ф. Скакун, О.М. Стаднік, В.О. Серьогіна, Л.В. Ткачук, Ю.М. Тодици, А.І. Француз та деяких інших.

Попри наявність численних досліджень конституційно-правового феномену гарантій виборчих прав громадян, їхній водночас складний і багатограний характер, унікальне місце в механізмі захисту основних прав і свобод людини права змушує вчергове повернутися до питання їхнього змісту та юридичної природи.

Відтак метою даної статті є уточнення змісту та з'ясування юридичної природи гарантій виборчих прав громадян у контексті конституційного механізму забезпечення основних прав і свобод людини.

Загальновизнана класифікація основних прав і свобод людини передбачає їхній поділ за сферою реалізації на декілька груп. Однією з таких груп виступають політичні права і свободи.

Завдяки політичним правам особа має можливість бути залученою до політичного життя своєї країни. Ця залученість може набувати різноманітних форм: від права голосувати на виборах до права на участь у мирних мітингах. Цей принцип реалізується передусім за допомогою такої категорії, як політичні права людини. Саме вони дають людині можливість бути включеним в політичне життя тієї чи іншої держави. Політичні права та свободи – це можливість людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій та інших об'єд-

нань громадян політичного спрямування. Вони є невід'ємними і невідчужуваними у визначених законом межах і належать кожній особі через її людську природу [1, с. 129].

Чільне місце серед основних політичних прав посідають виборчі права громадян. Саме виборче право надає особі можливість взяти участь в управлінні суспільними і державними справами. Вибори наразі є одним із найпоширеніших механізмів формування органів державної влади і місцевого самоврядування в усьому світі. Крім того, вони є відмінною рисою демократії як найбільш людиноцентричного політичного (державного) режиму.

Будь-яке право людини, і виборче право не є винятком, передбачають певні її можливості у визначеній сфері суспільних відносин. Закріплення право особи в основному законі чи будь-яке його визнання державою само по собі ще не є запорукою того, що його носій зможе ним безперешкодно й у повному обсязі скористатися. Існування одного суб'єктивного права, як свідчить досвід різних країн, недостатньо для цього. Перешкоди на шляху реалізації права можуть бути різними, починаючи від протидії з боку самої держави і закінчуючи перепонами, створеними іншими суб'єктами правовідносин – громадянами, громадськими організаціями, політичними партіями тощо.

У багатьох країнах світу закріплені в основних чи звичайних законах права і свободи громадян досить часто так і залишаються суто номінальними, тобто виключно «на папері». Декларативність закріплених чи в інший спосіб визнаних державою прав і свобод своїх громадян посилюється її відмовою від реального втілення їх у життя, створенням штучних перешкод на шляху реалізації. Таким чином, держава свідомо перетворює нею ж формалізовані права у звичайну фікцію. Прикладом такого підходу до розуміння суті та призначення основних прав і свобод людини можуть служити держави, де панує недемократичний, авторитарний чи тоталітарний політичний режим: Корейська Народно-демократична Республіка, Сирія, Афганістан, Демократична Республіка Конго, Куба (до недавнього часу), частково Китайська Народна Республіка та Російська Федерація та деякі інші. Такий стан з дотриманням прав і свобод людини, на нашу думку, зумовлений відсутністю або недостатністю гарантій для їх безперешкодної і повноцінної реалізації.

Результативність реалізації суб'єктивного права безпосередньо залежить від наявності чи відсутності відповідних умов реалізації. Такі умови, вочевидь, має створити держава. Вони є частиною більш широкого поняття – гарантій.

У юридичній науці наразі відсутнє єдине розуміння цієї дефініції, що, втім, і не дивно, враховуючи багатогранність і багатоаспектність цього феномену.

«Термін «гарантія» походить від фр. «garantie» та в перекладі українською означає «забезпечення; записка; умова, що забезпечує що-небудь» [2, с. 180].

Гарантії прав і свобод у теорії конституційного права розглядають по-різному, зокрема як: а) один із основних принципів конституційно-правового статусу особи чи елемент правового статусу людини; б) систему норм, принципів, умов і вимог, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина в) обов'язки держави захищати людину, створювати правові, соціальні та культурні умови для реалізації її прав і свобод, а також діяльність міжнародних і державних організацій із захисту прав людини г) умови та засоби, що створює держава громадянам для здійснення ними своїх основних прав; д) систему умов, способів та засобів, що забезпечують всім і кожному рівні правові можливості для виявлення, придбання та реалізації своїх прав і свобод; е) сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод для їх повного або неналежного здійснення; є) явища, що сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їх охорону та захист; ж) цілісну систему юридично-соціальних заходів різної функціональної спрямованості, якій притаманне переведення в практику соціальних відносин нормативних установок законодавця; з) суть вираження соціальної відповідальності держави, обов'язків її органів і посадових осіб створювати всі необхідні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод та надання особі надійного інструментарію їх охорони та захисту; і) створення таких правових інститутів, які юридичними засобами забезпечували б можливість реалізації прав і виконання обов'язків, а також закріплювали б і охороняли права громадян від порушень з боку окремих посадових осіб, державних органів і громадян [3].

М.М. Мацькевич визначає гарантії конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні як засновану на врахуванні та реалізації закономірностей суспільного розвитку діяльність держави, її органів і посадових осіб, громадських об'єднань, міжнародних організацій та окремих осіб (матеріальний зміст), що спрямована на створення сприятливих умов для повного та безперешкодного здійснення культурних прав і свобод, які мають на меті досягнення певного соціального блага у сфері культурних відносин., забезпечення їх ефективною охороною та результативного захисту від порушень будь-якими суб'єктами, забезпечення ефективного відновлення цих прав і свобод у випадках порушень, а також притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів, що протиправно порушу-

ють ці права та свободи особи (функціональний зміст) [4, с. 225].

Вважаємо запропоноване вище визначення поняття гарантій прав і свобод не дуже гармонійним, що переобтяжене його розподілом на дві структурні частини: матеріальний і функціональний зміст.

Крім того, вважаємо, що гарантії спрямовані не на власне права і свободи громадян, а на їхню належну реалізацію. Тому, з точки зору формальної логіки, мова має йти не про гарантії прав і свобод людини, а про гарантії їх реалізації.

Більш лаконічним, хоча і не позбавленим дискусійних положень, видається визначення поняття гарантій суб'єктивних прав людини, запропоноване Ю. Коцан-Олинець, під якими вона розуміє політичні, економічні, соціальні, юридичні та інші засоби, які забезпечують постійне вдосконалення змісту суб'єктивних прав та інтересів, їх реальне здійснення [5, с. 15]. Навряд чи можна вважати вдалою тезу про спрямування гарантій на «постійне вдосконалення змісту суб'єктивних прав та інтересів». Кінцевою метою запровадження будь-яких гарантій прав і свобод людини, на нашу думку, є створення належних умов для повного й безперешкодного здійснення людиною належних їй (визнаних законодавчо) прав і свобод.

У європейському праві під гарантіями прав і свобод людини (у вузькому, юридичному сенсі) розуміють засоби захисту прав від порушень, процедури поновлення порушених прав і порядок відшкодування завданої шкоди [6, с. 460]. У даному випадку, на наше переконання, мова має йти не лише про захист, а й про охорону прав і свобод. Якщо сюди додати ще й поновлення порушених прав, то в такій сукупності можна говорити про те, що гарантії спрямовані на забезпечення суб'єктивних прав і свобод.

О.Ф. Скакун вважає гарантіями прав, свобод та обов'язків людини та громадянина систему соціально-економічних, політичних, юридичних умов, способів та засобів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист [7, с. 76]. Вважаємо, що в даному випадку, по-перше, все ж таки доцільно говорити, як вже зазначалося вище, саме про гарантії реалізації прав і свобод, а по-друге, визначати об'єктом, на який спрямовані гарантії, виключно права і свобода, залишаючи за дужками обов'язки, умови виконання яких мають дещо іншу правову природу.

Деякі науковці, досліджуючи гарантії прав і свобод людини, додають до їхньої характеристики термін «правозахисні», визначаючи їх загалом як сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на забезпечення й реалізацію її прав, обов'язків, свобод та інтересів, на усунення можливих причин і перешкод їх непов-

ного або неналежного здійснення [8, с. 76]. Але ж призначення гарантій апіорі полягає в захисті, але не тільки в ньому, а ще й у охороні та поновленні порушених прав і свобод людини.

Для визначення дефініції поняття «гарантії конституційного права на свободу об'єднання у політичні партії» важливими є такі критерії, як система їхніх умов, засобів та способів реалізації, охорони та захисту цього права, спеціальні гарантії конституційного права на свободу об'єднання в політичні партії – система правових умов, засобів та способів реалізації, охорони та захисту цього права [9, с. 39].

Визначення поняття «гарантії» в інших, зокрема суміжних, галузях національного права схоже за змістом у конституційному праві. Так, у науці адміністративного процесу під адміністративно-процесуальними гарантіями прав та свобод громадян розуміють передбачені законодавством правові засоби та способи, що забезпечують реалізацію, охорону і захист прав та свобод громадян і спрямовані на законний хід і результати процесу [10, с. 15].

В адміністративному праві під адміністративно-правовими гарантіями захисту законних інтересів громадян у сфері власності потрібно розуміти сукупність юридичних інструментів (норм права, правозастосовної діяльності, індивідуальних юридичних актів), що дають можливість громадянину самостійно або за сприяння органів публічного управління чи громадських формувань забезпечити реалізацію потреб, пов'язаних із набуттям та збереженням об'єктів права власності, здійснити протидію правопорушенням, відновити правові можливості у цій сфері, відшкодувати заподіяну шкоду [11, с. 413].

Більш розгорнуте визначення поняття «гарантії» в адміністративному праві наводить В.З. Чернописька. Так, на її думку, адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій – це система спеціальних адміністративно-правових умов, способів, засобів використання, дотримання, виконання, застосування правових норм релігійними організаціями та нейтралізації загроз щодо їхньої діяльності, попередження та припинення адміністративних правопорушень, іншої протиправної діяльності щодо цих інституцій та покарання винних за їх вчинення, відновлення їх порушених прав. Гарантії-способи реалізації правового статусу релігійних організацій є сукупністю визначених адміністративно-правовими актами процедур, що можуть реалізуватися органами публічного управління чи самими релігійними організаціями для забезпечення реалізації їхніх прав [12, с. 22]. У даному випадку цілком доречно уточнити запропоноване визначення, адже йдеться, насамперед, про створення умов та застосування засобів із метою саме безперешкодного використання носіями належних їм прав і свобод.

У науці трудового права юридичні гарантії трудових прав працівників визначають як таку систему умов, засобів, способів, прийомів та форм, яка покликана охороняти, захищати ці права, забезпечувати їхню безперешкодну реалізацію та виконання кореспондуючих з останніми обов'язків [13, с. 42]. Загалом влучне й обґрунтоване визначення поняття «гарантії» не позбавлене певних можливостей для вдосконалення. Зокрема, маємо зауважити, що гарантії спрямовані не тільки на охорону та захист прав, але й на їх відновлення в разі можливого порушення.

У науці теорії держави і права І.Й. Магновський розкриває зміст дефініції «гарантії прав і свобод» за допомогою притаманних їм ознак. На його думку, «гарантії прав і свобод виражають досягнуту ступінь розвитку сфер життя як окремо взятої особи, так суспільства в цілому. Їм притаманні, на наш погляд, ряд ознак: нормативність, доцільність, формальна визначеність, виступають втіленням справедливості, системність, фундаментальність, безперервність дії, значущість, забезпеченість державою, універсальність, пріоритетність, індивідуальність дії» [14, с. 11]. Проте такий оригінальний підхід до визначення поняття не повністю розкриває зміст гарантій реалізації прав і свобод людини.

Найбільш вдалими, хоча й не бездоганими, можна вважати визначення гарантій, сформульоване О.І. Радченко. Він визначає гарантії реалізації депутатських повноважень як систему спеціальних заходів соціально-економічного, політичного, організаційно-інформаційного та особистого характеру, передбачених державою у відповідних нормативно-правових актах, за допомогою яких створюються належні умови для безперешкодної реалізації депутатом своїх повноважень у повному обсязі [15, с. 170].

Дійсно, в даному випадку важливо акцентувати увагу на тому факті, що об'єктом, на який спрямована дія гарантій, є не права і свободи людини як такі, а їх реалізація, тобто фактичне втілення в повсякденне життя людини. Відтак ми маємо оперувати більш коректною дефініцією – «гарантії реалізації прав і свобод людини».

Не можемо не погодитися з висновками Л.Л. Богачової, яка, провівши порівняльне дослідження джерел європейського та національного права, наголосила на тому, що за змістом гарантій прав людини, передбачених українським законодавством, зорієнтовані на європейські правові стандарти. Суттєві відмінності спостерігаються в механізмах реалізації таких гарантій. Якщо в межах європейського правового простору вони є дієвими, доступними та ефективними, то Україна робить тільки перші кроки в напрямі надання їм реального характеру. Запозичення позитивного досвіду європейських країн у забезпеченні

прав людини має стати першочерговим завданням держави, яка проголосила себе демократичною, соціальною і правовою і визнала права і свободи людини та їх гарантії такими, що визначають зміст і спрямованість її діяльності [16, с. 69–70].

У будь-якому випадку, за своєю політико-правовою природою гарантії, по-перше, є державними, оскільки встановлюються з боку останньої, а по-друге – конституційно-правовими, через те що у формалізованому вигляді містяться в Конституції та законах України [15, с. 110].

Більшість вчених вважає, що гарантії є складовою частиною механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина, який включає поряд із зазначеними гарантіями й інші соціально-правові інститути [17, с. 74]. Зокрема, зазначається, що складовими елементами механізму забезпечення прав і свобод особи є правовий статус, юридичні гарантії прав і свобод та загальносоціальні умови [18, с. 3–8]. Аналогічної думки дотримуються також М. Лаврик, Є. Хазов [19, с. 26; 20, с. 32] та інші. Т. Заворотченко із цього приводу зазначає, що поняття конституційно-правового механізму більш широке, ніж поняття конституційно-правової гарантії, і воно включає в себе поряд з іншими складовими частинами і гарантії. Тому треба відрізнити гарантії від механізму захисту прав і свобод людини і громадянина [10, с. 25–26]. Треба зазначити, що цей підхід є правильним

та вдалим, оскільки гарантії не можуть існувати окремо від механізму.

Проаналізувавши різноманітні підходи вітчизняних науковців до питання визначення поняття гарантії, доцільно зупинитися на такому його визначенні: гарантії реалізації виборчих прав людини – це система заходів, способів, прийомів та форм, які вживаються (запроваджуються) державою та формалізовані нею у відповідних нормативно-правових актах, що спрямовані на створення сприятливих умов для безперешкодної та повноцінної реалізації усіма дієздатними громадян наданих їм конституцією та законами виборчих прав, а в разі порушення – на повноцінне і якнайшвидше відновлення.

Феномен гарантії реалізації виборчих прав людини є багатоаспектним. Вона виявляється, насамперед, у їхній різноманітності. Відтак важливо упорядкувати систему вищезгаданих гарантії. У цьому контексті варто зауважити, що всі гарантії є відображенням механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина. Через цю обставину вивчення різних аспектів гарантії виборчих прав громадян ще досить тривалий час буде одним з основних трендів юридичної науки в Україні. Зокрема, предметом подальших наукових досліджень мають стати, на нашу думку, питання упорядкування усього наявного нині масиву гарантії виборчих прав громадян в Україні та формування цілісної їх системи.

Список використаних джерел:

1. Гураль Л. Політичні права людини і громадянина в сучасній Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2016. Вип. 10. С. 125–130.
2. Тодька Ю.Н., Тодька О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев : Ін Юре, 2004. 368 с.
3. Букач В. Інституційні гарантії конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Юридичний Журнал*. 2012. № 9. URL: <http://www.justian.com.ua/article.php?id=3874>.
4. Мацькевич М.М. Поняття гарантії конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Форум права*. 2014. № 3. С. 219–227. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_3_37.
5. Коцан-Олинець Ю.Я. До питання про гарантії прав і свобод людини та громадянина: сучасне теоретико-правове узагальнення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 12–16.
6. Право Европейского Союза : учеб. для вузов / под ред. С.Ю. Кашкина. Москва : Изд-во Юрайт: Высшее образование, 2010. 1119 с.
7. Скакун О.Ф. Теорія права і держави. 3-тє вид. Київ : Алерта, 2012. 524 с.
8. Ткачук Л.В. Правозахисні гарантії прав людини в Україні: теоретико-правова характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 73–77.
9. Осауленко С. Гарантії права громадян на свободу об'єднання у політичні партії. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 4. С. 34–42.
10. Пабат О.В. Адміністративно-процесуальні гарантії прав та свобод громадян : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2008. 20 с.
11. Личенко І. Адміністративно-правові основи гарантування захисту законних інтересів громадян України у сфері власності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 410–417.
12. Чернописька В.З. Адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2021. 38 с.
13. Склема Т.Ю. Нормативно-правові гарантії прав громадян України на трудову діяльність за кордоном. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4. С. 39–43.
14. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 22 с.

15. Радченко О.І. Статус народного депутата України: проблеми теорії і правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2005. 194 с.
16. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 22. С. 56–57.
17. Компанець К.В. Гарантії державного ладу та інші суміжні категорії: питання співвідношення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 71–77.
18. Безчастний В.М. Актуальні проблеми захисту прав, свобод та законних інтересів громадян України в процесі здійснення правоохоронної діяльності в сучасних умовах : матеріали круглого столу. Донецьк, 2007.
19. Лаврик М.А. Гарантии конституционных прав человека (соматический аспект) : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; Иркутский государственный университет. Иркутск, 2006. 232 с.

УДК 343.137:616.895

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.9>

Тищенко О.І.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-1551-1367

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ОСІБ, ЯКІ СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ: РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

PROCEDURAL STATUS OF PERSONS SUFFERING FROM MENTAL DISORDERS: THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THOUGHT AND RESEARCH PROSPECTS

Стаття присвячена огляду наукових позицій у питанні процесуального статусу осіб, які страждають на психічні розлади, з метою з'ясування перспективних векторів наукового пошуку в межах зазначеного питання. У контексті опрацювання питань кримінального провадження за участі осіб, які страждають на психічні розлади, потрібно враховувати щонайменше два фактори. По-перше, участь у кримінальному провадженні зазначених осіб породжувала науковий інтерес багатьох поколінь вчених, тому проблемні аспекти окресленої тематики вже неодноразово були предметом наукового дослідження. По-друге, виникнення наукового інтересу на перетині різних галузей знань потребує вивчення робіт вчених-представників як юридичної науки (кримінальний процес, кримінальне право, кримінологія, криміналістика), так і науки медичної (психологія, психіатрія, судова психіатрія). У межах цієї статті висвітлено кримінальні процесуальні дослідження, в яких розглядалося питання процесуального статусу осіб, які страждають на психічні розлади, при цьому найбільш розробленим напрямком вітчизняної правової науки можна вважати порядок застосування примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ). Науковий аналіз вітчизняних кримінальних процесуальних джерел дозволив дійти висновку про дослідження проблематики функціонування інституту застосування ПЗМХ у роботах, які: а) спеціально присвячені осмисленню цього інституту (в цілому або окремих його аспектах); б) фрагментарно його висвітлюють у контексті дослідження іншої тематики. Актуальність таких наукових досліджень не викликає сумнівів, втім вона не вичерпується участю у кримінальному процесі осіб, стосовно яких передбачається застосування ПЗМХ або вирішувалося питання про їх застосування. Адже особи, які страждають на психічні розлади, можуть залучатися до кримінального провадження у різних процесуальних статусах (зокрема, свідка, потерпілого тощо). Разом із тим у доктрині кримінального процесуального права України на даний час відсутнє комплексне дослідження теоретико-прикладних проблем кримінального провадження за участі осіб, що страждають на психічні розлади, залежно від їх процесуального статусу. Тому наукове осмислення кримінальної процесуальної форми в описаному вище векторі виглядає особливо перспективно.

Ключові слова: особи, які страждають на психічні розлади, примусові заходи медичного характеру, процесуальний статус.

The article is devoted to a review of scientific positions on the procedural status of persons suffering from mental disorders in order to identify promising vectors of scientific research within the framework of this issue. In the context of dealing with criminal proceedings involving persons suffering from mental disorders, at least two factors need to be taken into account. Firstly, the participation of these persons in the criminal proceedings generated the scientific interest of many generations of scientists; therefore, the problematic aspects of the outlined topics have repeatedly been the subject of scientific research. Secondly, the emergence of scientific interest at the intersection of different areas of knowledge requires the study of works of scientists representing both legal science (criminal procedure, criminal law, criminology, forensic science) and medical science (psychology, psychiatry, forensic psychiatry). Within the framework of this article, criminal procedural studies are reflected, which considered the issue of the procedural status of persons suffering from mental disorders, while the procedure for the application of compulsory medical measures (hereinafter referred to as CMM) can be considered the most developed area of domestic legal science. Scientific analysis of domestic criminal procedural sources made it possible to come to the conclusion about the study of the functioning of the institution of the CMM application in works: a) that are specifically devoted to the understanding of this institution (as a whole or its individual aspects); b) which fragmentarily cover it in the context of research on other topics. The relevance of such scientific research is not in doubt, however, it is not limited to the participation in the criminal process of persons in respect of whom the CMM application is envisaged or the question of their application has been resolved. After all, persons suffering from mental disorders can be involved in criminal proceedings in various procedural statuses (in particular, a witness, a victim, etc.).

At the same time, the doctrine of criminal procedural law of Ukraine currently lacks a comprehensive study of theoretical and applied problems of criminal proceedings with the participation of persons suffering from mental disorders, depending on their procedural status. Therefore, the scientific understanding of the criminal procedural form in the vector described above looks particularly promising.

Key words: *persons suffering from mental disorders, compulsory medical measures, procedural status.*

У контексті участі у кримінальному провадженні осіб, які страждають на психічні розлади, найбільш розробленим напрямком вітчизняної правової науки можна вважати порядок застосування ПЗМХ. Насамперед, йдеться про роботи, спеціально присвячені дослідженню процесуальних особливостей участі у кримінальному провадженні осіб, стосовно яких передбачається застосування ПЗМХ.

У радянський період до осмислення процесуальних аспектів застосування ПЗМХ до осіб, що страждають на психічні захворювання, однією з перших зверталася П.С. Елькінд, у роботі якої розкриваються проблемні питання проведення розслідування та судового розгляду цієї категорії справ [1]. Окрему увагу варто приділити дисертації А.О. Хомовського, характер і глибину якої найбільш влучно можна охарактеризувати прикметником «фундаментальний» [2]. Так, робота вченого відображає результати теоретико-прикладного опрацювання ключових аспектів застосування ПЗМХ: предмету доказування, процесуального статусу осіб, які страждають на психічні розлади, та їх близьких родичів, проведення досудового слідства, судового розгляду, а також вирішення питання про зміну або припинення застосування примусового заходу медичного характеру. Низка опрацьованих А.О. Хомовським ключових питань та обґрунтовані відповіді на них заклали частину «фундаменту» кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ. Так, відсутність на той час законодавчої регламентації меж повноважень експертів-психіатрів загострила проблему можливості останніх вирішувати питання про осудність особи. Виходячи з того, що дослідження психічного стану – це головна, основна особливість судочинства у справах даної категорії [2, с. 10], А.О. Хомовським було доведено доцільність: а) постановки перед судово-психіатричною експертизою питання не про осудність чи неосудність особи, а про хворобу та її вплив на здатність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними як в момент вчинення суспільно небезпечного діяння, так і після нього, тобто на час попереднього або судового слідства [2, с. 10], із чого випливає належність вирішення питання про осудність особи до виключних повноважень слідчого та суду (у відповідній формі для кожного з перелічених суб'єктів); б) участі у провадженні захисника з моменту встановлення факту психічної хвороби особи [2, с. 16]. Показово, що висловлені вченим ідеї не втратили актуальності і сьогодні, будучи формалізованими у вигляді положень чинного

кримінального процесуального законодавства (статті 505, 507 КПК).

Комплексний і ґрунтовний характер мають наукові труди радянського вченого С.П. Щерби: результатом багаторічного опрацювання ним проблем кримінального процесу за участю осіб, які страждають на фізичні чи психічні розлади, стали монографія [3] та дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук [4]. Так, у дисертаційній роботі С.П. Щерби наводиться поняття психічних вад, що мають кримінально-процесуальне значення, визначається коло психічних аномалій, які можуть не дозволити особі реалізувати право на захист, відображається вплив психічних вад обвинуваченого на повноту, достовірність та об'єктивність його показань, висвітлюються проблеми забезпечення реалізації права на захист особою, яка має психічні вади, але не визнається неосудною (зокрема, посередництвом обов'язкового призначення експертизи для визначення можливості самостійно здійснювати право на захист), а також розкривається актуальна у контексті чинного на той час законодавства проблематика проведення досудового слідства та судового розгляду справ щодо осіб, які страждають на фізичні або психічні розлади [4, с. 14, 26–28, 31–33].

Слід зауважити, що процесуальне освоєння теми у радянський період проводилося і в рамках менш масштабних досліджень, про що свідчать роботи С.Є. Віцина [5], Л.М. Карнеєвої [6], В.М. Шпильова [7], Д.С. Сусла [8], В.Г. Дремова [9] та ін. Зазначені праці відображають результати осмислення лише окремих процесуальних аспектів провадження щодо суспільно небезпечних діянь, у той час як комплексним дослідженням є навчально-практична робота О.І. Галагана. Так, розглядаючи лише особливості досудового розслідування суспільно небезпечних діянь, всебічний характер роботи забезпечується послідовним висвітленням ключових аспектів провадження щодо осіб, які страждають на психічні розлади: предмету доказування, особливостей проведення процесуальних дій (освідування, судово-психіатричної експертизи, пред'явлення для впізнання, затримання, застосування запобіжних заходів), охорони прав і законних інтересів таких осіб, а також процесуальних особливостей закінчення попереднього слідства у відповідній категорії справ [10].

Підсумовуючи, зазначимо, що радянські дослідники започаткували кримінально-процесуальне осмислення провадження щодо застосування ПЗМХ, а фундаментальні результати

їхніх напрацювань не втрачають своєї актуальності і сьогодні. Разом із тим після здобуття Україною незалежності почався новий виток розвитку наукової думки про ПМЗХ у кримінальному процесі.

У вітчизняній доктрині кримінального процесу однією з перших робіт, в якій комплексно розглянуте питання про застосування ПМЗХ, є дисертація С.Л. Шаренко «Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру» [11]. Незважаючи те, що дослідження проводилося на підставі норм Кримінально-процесуального кодексу України в редакції 1960 року (далі – КПК 1960 р.), його результати містять низку положень, актуальність яких зберігається і сьогодні. Наприклад, специфіка застосування ПМЗХ, а також предмет доказування у відповідній категорії справ диференційовані вченою залежно від належності особи до однієї з груп: 1) неосудна; 2) особа, що втратила кримінально-процесуальну дієздатність до постанови вироку; 3) особа, що втратила пенітенціарну дієздатність після вступу вироку в законну силу [11, с. 5]. При цьому науковий інтерес із процесуальної точки зору викликають пропозиції авторки запровадити у процесуальному законі механізми: а) судового оскарження рішення слідчого про призначення відповідних експертиз (судово-психіатричної, судово-психологічної чи комплексної судової психолого-психіатричної експертизи); б) оголошення у розшук осіб, які поміщені до лікувальної установи за рішенням суду та самостійно її залишили; в) застосування нових видів запобіжних заходів (поміщення в психіатричний стаціонар, передача під нагляд родичам чи опікунам, адміністрації лікувального закладу – якщо особа перебуває на лікуванні); г) судово-психіатричного освідчення, яке проводиться слідчим з метою встановлення доцільності застосування запобіжних заходів; участі особи у проведенні слідчих дій; залучення захисника у провадженні слідчих дій; підтвердження наявності обґрунтованих сумнівів слідчого в осудності чи кримінально-процесуальній дієздатності особи як підстави для призначення судово-психіатричної експертизи [11, с. 5–6]. Акцентуємо увагу, що більшість із висловлених у 2000 р. пропозицій вченої сьогодні втілені в нормах чинного кримінального процесуального законодавства України.

Наступною комплексною роботою, присвяченою дослідженню процесуальних особливостей участі осіб, які страждають на психічні розлади, варто вважати дисертацію І.Б. Пукач [12]. Так, авторкою розглянуто особливості кримінального процесу щодо обмежено осудних осіб крізь призму положень КПК 1960 р., які регулювали порядок порушення кримінальної справи, проведення досудового розслідування та розгляду у суді першої інстанції та під час перегляду судових рішень. Втім, незважаючи на кримі-

нально-процесуальний вектор дослідження, І.Б. Пукач приділено увагу й дослідженню осудності як кримінально-правового інституту, що підтверджують відповідні публікації авторки [13; 14]. Вивчення її робіт дозволяє дійти висновку, що з метою проведення якісного процесуального дослідження необхідно обов'язково враховувати специфіку норм матеріального права.

На відміну від вищезазначених комплексних досліджень, дисертації окремих вчених характеризуються виділенням напрямів наукової роботи у рамках чинного на той час КПК 1960 р. Так, наприклад, предметом наукового інтересу Б.М. Дердюка стали «теоретичні, правові та прикладні аспекти провадження у справах неосудних і обмежено осудних осіб у судах першої інстанції» [15, с. 5]. На наш погляд, найбільший науковий інтерес у дисертації Б.М. Дердюка викликають: а) наведена періодизація розвитку кримінального та кримінально-процесуального законодавства, що регулює провадження у справах неосудних і обмежено осудних осіб; б) результати наукового осмислення доказових аспектів відповідних проваджень, зокрема, доповнений предмет доказування та особливості використання у доказуванні висновку судово-психіатричної експертизи; в) висвітлені особливості провадження у суді першої інстанції [15, с. 6, 9, 11–14].

У свою чергу, Г.М. Тетерятник у дисертаційному дослідженні зосередила увагу на охороні прав і законних інтересів неосудних і обмежено осудних на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України [16]. На особливу увагу у роботі авторки заслуговують пропозиції запровадження судово-психіатричного огляду (як спеціальної слідчої дії, проведення якої має передувати призначенню експертизи та застосуванню запобіжного заходу), а також виведення досудового розслідування щодо обмежено осудних осіб за рамки провадження із застосування примусових заходів медичного характеру і проведення його у загальному порядку [16, с. 11–12].

Незважаючи на те, що нормативним підґрунтям вищенаведених наукових досліджень були положення КПК 1960 р., окремі доктринальні розробки вчених не втратили своєї актуальності й формалізовані у чинному кримінальному процесуальному законі в частині регламентації кримінального провадження щодо ПМЗХ. У свою чергу, з моменту прийняття КПК 2012 р. вказаний дослідницький напрям отримує новий виток, тому спільною рисою наступних наукових досліджень є їх створення на підставі положень КПК 2012 р. Так, першою комплексною роботою стала дисертація Н.М. Сенченко, в якій розкриваються процесуальні особливості кримінального провадження щодо застосування ПМЗХ [17]. Значна кількість процесуально орієнтованих пропозицій, висловлених вченою

вперше, свідчать, з одного боку, про авангардний характер роботи, з іншого – про недосконалість процесуальної регламентації процедури застосування ПЗМХ у прийнятому в 2012 р. кримінальному процесуальному законі. Наприклад, у дисертації обґрунтовується доцільність удосконалення механізму: а) зміни загального порядку досудового розслідування та подальшого продовження кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ; б) завершення досудового розслідування; в) застосування запобіжного заходу у вигляді поміщення особи до психіатричного закладу в умовах, що викликають її небезпечну поведінку, та продовження його застосування. Крім того, пропонується вирішення питань, пов'язаних із: використанням показань з чужих слів, що ґрунтуються на поясненнях недієздатної чи неосудної особи; розглядом угоди про примирення чи визнання винуватості у такому провадженні [17, с. 11].

На окрему увагу заслуговує дисертаційне дослідження О.С. Артеменка «Доказування у кримінальному провадженні про діяння неосудних осіб», назва якого логічно спрямувала вектор наукового пошуку автора у сферу опрацювання теоретико-прикладних проблем доказування у кримінальних провадженнях про діяння неосудних осіб [18]. Так, у роботі висвітлено історію розвитку інституту доказування у кримінальних провадженнях про діяння неосудних осіб [18, с. 9–10; 16]. Цікаво, що автор дисертації звертався також до осмислення основних етапів розвитку наукового уявлення про предмет доказування в окресленій категорії проваджень і дійшов висновку про необхідність вести відлік теоретичної розробки теми із моменту появи згаданої вище роботи П.С. Елькінд [18, с. 9]. Крім того, науковцем надано авторське визначення його мети доказування у кримінальних провадженнях про діяння неосудних осіб; виокремлено особливості доказування у таких кримінальних провадженнях [18, с. 17]; запропоновано виносити процесуальне рішення, яке б констатувало залучення особи, стосовно якої передбачається застосування ПЗМХ, як учасника кримінального провадження; наведено аргументи щодо обов'язкової участі законного представника у кримінальних провадженнях щодо застосування ПЗМХ; розкрито ключові аспекти предмету доказування у кримінальних провадженнях про діяння неосудних осіб на досудовому розслідуванні, під час провадження в суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій [18, с. 6, 7, 12, 14–16].

Здійснити «комплексний науковий аналіз кримінального процесуального законодавства України щодо застосування ПЗМХ та формулювання на його основі науково обґрунтованих практичних і методичних рекомендацій...» під час написання дисертації ставила собі за мету і В.Л. Кириченко [19, с. 24]. Широкі межі теми,

обраної вченою, не перешкодили у здійсненні науково-практичної розвідки у правозахисному ракурсі. Так, у роботі відображено результати осмислення діяльності ключових суб'єктів кримінального провадження (суду, слідчого судді, прокурора, слідчого, захисника) крізь призму правового статусу особи, яка страждає на психічний розлад, з урахуванням особливості такого статусу – неповної процесуальної дієздатності особи. Дисертація відрізняється комплексністю аспектів досліджуваної теми: а) теоретичного аспекту – шляхом визначення «поняття особи з розладами психіки і поведінки у кримінальному провадженні» [19, с. 28] і з'ясування підстави диференціації кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ [19, с. 29, 212]; б) правозахисного аспекту – в частині діяльності захисника та законного представника особи у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ, а також з'ясування причин послабленості процесуально-правової позиції особи, що страждає на психічні розлади [19, с. 157–209]; в) нормотворчого аспекту – у формі надання законодавчих пропозицій замінити інститут запобіжних заходів щодо осіб, які страждають на психічні розлади, на інститут заходів зменшення суспільної небезпеки особи тощо [19, с. 296, 301–303].

У сучасній вітчизняній юриспруденції розробку правозахисного вектору наукових пошуків щодо інституту застосування ПЗМХ продовжив Д.В. Козарійчук [20]. Дисертація вченого, відображаючи результати комплексного дослідження проблематики, містить низку положень і пропозицій як теоретичного, так і нормотворчого спрямування. Так, пропонується авторське бачення правової природи забезпечення прав особи у провадженні щодо застосування ПЗМХ, а також надається визначення поняття доказування у такому кримінальному провадженні. У роботі також доводиться доцільність запровадження у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство: а) інституту «умовного припинення кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ, якщо вина особи, яка скоїла це діяння, є незначною та особа або її законний представник і захисник погоджуються на відповідне лікування» [20, с. 19]; б) скороченого строку затримання без ухвали слідчого судді особи, що страждає на психічне захворювання, не більше 48 годин з моменту затримання – загалом, та не більше 24 годин – для доставлення до суду для розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу або звільнення [20, с. 19–20]. На особливу увагу заслуговує те, що у роботі вченого містяться результати опрацювання історії становлення процесуального інституту застосування ПЗМХ, зарубіжного досвіду забезпечення прав особи під час застосування такого роду заходів, а також особливості застосування належної правової процедури на стадії виконання судового рішення, зокрема тих

аспектів, які недостатньо висвітлені в науковій літературі.

Поряд із наведеними вище дослідженнями, які характеризуються, насамперед, тематичною орієнтованістю на кримінальне провадження щодо застосування ПЗМХ, у науці кримінального процесу існують й інші роботи, в яких висвітлено окремі аспекти теми, яка є предметом нашого наукового інтересу. Наприклад, фундаментальна праця Л.Є. Владимірова «Психологічне дослідження у кримінальному суді», видана ще на початку ХХ сторіччя та присвячена доведенню необхідності запровадження інституту обмеженої осудності, містить процесуальні ідеї, актуальність яких із плином часу не зменшується, а зростає. Зокрема, вченим послідовно доводиться: а) доцільність запровадження медико-психологічного обстеження, яке має обов'язково проводитися у разі, якщо обвинуваченому може бути призначено покарання не менш суворе за ув'язнення, за відсутності підстав для проведення психіатричного обстеження, а також розкривається значення результатів такого обстеження для суду [21, с. 254, 283–289]; б) необхідність постановки перед експертами питання не про осудність особи, яке за своєю сутністю є юридичним, а про наявність в особі під час вчинення діяння хворобливого стану, який порушив чи міг порушити душевний стан особи, обмеживши тим самим свободу особи (питання медичне) [21, с. 247–248].

У дисертації А.В. Дудки висвітлюються особливості проведення слідчих дій за участю осіб з фізичними або психічними вадами, пропонується визначення психічних вад та їх класифікація, надаються практичні рекомендації щодо: а) використання спеціальних знань під час проведення слідчих дій за участю осіб з психічними вадами, які вчинили суспільно небезпечні діяння, у формі залучення відповідних спеціалістів (психіатрів, психологів, сурдопсихологів, сурдопедагогів, наркологів тощо) або призначення і проведення експертизи (судово-психіатричної, судово-психологічної чи комплексної судової психолого-психіатричної); б) доказової цінності інформації, отриманої в результаті проведення слідчих дій за участю осіб з психічними вадами [22, с. 12–14].

У роботі Д.О. Шингарьова, присвяченій розкриттю правозахисного аспекту проведення допиту на стадії досудового розслідування, науковий інтерес, зумовлений темою нашого дослідження, викликає класифікація допиту залежно від психічного стану особи: «допит психічно здорової особи, допит особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, допит свідка, потерпілого, які страждають на психічну хворобу» [23, с. 29]. В основу наведеної класифікації покладено

ідею, яка виглядає особливо перспективною: поглянути на процесуальну дію або кримінальний процес у цілому з точки зору правового статусу осіб, що страждають на психічні розлади. Адже ними можуть бути не лише особи, які вчинили суспільно небезпечне діяння (потенційні неосудні) або кримінальне правопорушення (потенційні обмежено осудні), але й інші учасники кримінального провадження (зокрема, потерпілий і свідок).

Науковий погляд на провадження щодо застосування ПЗМХ крізь призму диференціації кримінального процесу України продемонстрований у дослідженні В.М. Трофименка, в якому автор доводить, що специфіка суб'єкта, який вчинив суспільно небезпечне діяння, тобто наявність у нього особливих властивостей, викликає необхідність диференціювання процедури кримінального судочинства на звичайне провадження та таке, що містить додаткові гарантії забезпечення прав його учасників, а тому є ускладненим порівняно зі звичайним порядком (зокрема, провадження щодо застосування ПЗМХ) [24, с. 206]. Будучи окремим провадженням у системі сучасного кримінального процесу, порядок застосування ПЗМХ науковець відносить до основних проваджень за критерієм спрямованості, оскільки їх предметом виступають кримінально-правові відносини та вони спрямовані на вирішення питань, що підлягають доказуванню в кримінальному процесі [24, с. 278–279, 338]. Крім того, В.М. Трофименко наводить аргументацію щодо відсутності необхідності виведення цього провадження за межі регулювання кримінального процесуального права та недоцільності його правової регламентації в окремому нормативно-правовому акті [24, с. 280–281].

Отже, науковий аналіз кримінальних процесуальних джерел дозволив дійти висновку про дослідження проблематики функціонування інституту застосування ПЗМХ у роботах, які спеціально присвячені осмисленню цього інституту або фрагментарно його висвітлюють у контексті дослідження іншої тематики. Проведена розвідка стану наукового опрацювання, з одного боку, демонструє найбільшу розробленість у кримінальному процесі теми застосування примусових заходів медичного характеру у загальному, доказовому та правозахисному контекстах, з іншого боку, свідчить про недостатнє висвітлення у вітчизняній юриспруденції проблемних питань участі у кримінальному провадженні особи, що страждає на психічний розлад, не лише як підозрюваного чи обвинуваченого, але й як іншого учасника кримінального провадження (зокрема, потерпілого чи свідка). Тому наукове осмислення кримінальної процесуальної форми в описаному вище векторі виглядає особливо перспективно.

Список використаних джерел:

1. Элькин П.С. Расследование и судебное рассмотрение дел о неменяемых. Москва : Госюриздат, 1959. 111 с.
2. Хомовский А.А. Производство по применению принудительных мер медицинского характера в советском уголовном процессе (№ 715. Уголовный процесс) : автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Москва, 1967. 16 с.
3. Щерба С.П. Расследование и судебное разбирательство по делам лиц, страдающих физическими или психическими недостатками. Москва : Юридическая литература, 1975. 144 с.
4. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими или психическими недостатками : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1990. 59 с.
5. Вицин С.Е. Регулирование применения принудительных мер медицинского характера нормами УПК РСФСР. *Сборник статей адъюнктов и соискателей*. Москва, 1966. С. 83–84.
6. Карнеева Л.М. Определение вменяемости подозреваемого. *Соц. Законность*. 1972. № 1. С. 54–56.
7. Шпилев В. Разрешение гражданского иска при применении принудительных мер медицинского характера. *Сов. юстиция*. 1974. № 22. С. 11–13.
8. Сусло Д.С. Удосконалити норми, які регламентують попереднє слідство у справах про суспільно-небезпечні діяння неосудних осіб. *Радянське право*. 1980. № 9. С. 52–53.
9. Дремов В.Г. Производство по применению принудительных мер медицинского характера. *Советский уголовный процесс : учебник*. Москва, 1980. С. 502–514.
10. Галаган А.И. Особенности расследования органами внутренних дел общественно опасных деяний лиц, признаваемых неменяемыми : учеб.-практ. пособ. / Отв. ред. : Дубинский А.Я. Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1986. 84 с.
11. Шаренко С.Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. 19 с.
12. Пукач І.Б. Порядок провадження у кримінальних справах щодо обмежено осудних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 16 с.
13. Пукач І.Б. Обмежена осудність як кримінально-правова категорія. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Актуальні проблеми вдосконалення кримінального та адміністративно-деліктного законодавства*. Спец. вип. № 6: Луганськ : ЛДУВС, 2008. Ч. 2. С. 65–72.
14. Пукач І.Б. Критерії обмеженої осудності: проблемні питання. *Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності*: тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф. (Київ, 3 квіт. 2009 р.). Київ : Атіка, Київ. нац. ун-т внутр. справ, Асоц. процесуалістів України, 2009. С. 709–713.
15. Дердюк Б.М. Провадження щодо неосудних і обмежено осудних осіб в судах першої інстанції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2012. 20 с.
16. Тетеряник Г.М. Охорона прав і законних інтересів неосудних і обмежено осудних на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Запоріжжя, 2012. 226 с.
17. Сенченко Н.М. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2013. 224 с.
18. Артеменко О.С. Доказування у кримінальних провадженнях про діяння неосудних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 20 с.
19. Кириченко В.Л. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру : дис. ... докт. філософії : спец. 081 Право. Дніпро, 2020. 314 с.
20. Козарійчук Д.В. Забезпечення прав особи у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2021. 211 с.
21. Владимиров Л.Е. Психологическое исследование в уголовном суде. Москва : Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1901. 303 с.
22. Дудка А.В. Особливості проведення слідчих дій за участю осіб з фізичними або психічними вадами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 17 с.
23. Шингарьов Д.О. Забезпечення прав та законних інтересів осіб під час проведення допиту на стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 241 с.
24. Трофименко В.М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 437 с.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.10>**Фулей Т.І.,**

кандидат юридичних наук,
начальник відділу наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України
ORCID: 0000-0002-9800-8785

ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ (НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ РІШЕНЬ ЄСПЛ ЗА ЗАЯВАМИ ЖІНОК ЛІТНЬОГО ВІКУ)

PROBLEMS OF ACCESS TO JUSTICE IN UKRAINE (BASED ON THE ANALYSIS OF THE ECtHR JUDGMENTS ON APPLICATIONS OF OLDER WOMEN)

Жінки пенсійного віку є однією з основних соціально-демографічних груп населення і становлять 15,30% усіх жителів України; вони є більш уразливими до бідності, ніж чоловіки, та мають доволі високий ризик зазнати множинної дискримінації (за ознаками статі та віку). Ураховуючи, що літні жінки вважаються однією з вразливих груп стосовно доступу до правосуддя і можуть стикатися з численними перешкодами, актуальним є дослідження проблем доступу до правосуддя в Україні цієї категорії осіб. У статті проаналізовано рішення ЄСПЛ у знакових справах за заявами 10 українських жінок літнього віку (М. Бочан, Л. Карпенко, О. Лучанінової, Т. Мосендз, Л. Нікіфоренко, С. Проніної, М. Ратушної, І. Смірної, Л. Смірної та Г. Швидкої) та виявлено, по-перше, характерні ознаки «бабусь»-заявниць як соціально-правового феномену, по-друге, здійснено спробу класифікувати за різними критеріями справи, які розглядалися ЄСПЛ за заявами літніх жінок, по-третє, на підставі аналізу рішень ЄСПЛ у справах заявниць досліджено дотримання вимог верховенства права, що стосуються доступу до правосуддя. З аналізу рішень ЄСПЛ вбачається, що українські бабусі виконують різні соціальні ролі та залишаються соціально активними; аналіз фактичних обставин справ, викладених у рішеннях ЄСПЛ за їх заявами, розвінчує стереотипи про догляд за внуками як єдину (чи переважну) соціальну роль літніх жінок. Незважаючи на вразливість (юридичну та фактичну) літніх жінок як соціальної групи, вони рішучі у подоланні юридичних, економічних, психологічних та інших перешкод стосовно доступу до правосуддя. Низка питань, висвітлених у проаналізованих рішеннях ЄСПЛ, продовжує залишатися актуальними і в наш час. Такими є розгляд справи та прийняття рішення впродовж розумного строку, можливість оскаржувати рішення та дії суб'єктів владних повноважень, вимоги незалежності та безсторонності суду та справедливого і відкритого розгляду справи. Наявність у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію, вирішувати питання факту і застосовувати належний і чинний закон до фактичних обставин згідно з достатньо прозорою і передбачуваною (несвавільною) методологією тлумачення ретельно аналізується ЄСПЛ у світлі конвенційних стандартів. У цьому контексті наголошується на визнанні високої ролі суду як гаранту справедливості у державі, заснованій на верховенстві права, оскільки наявність у національному законодавстві ефективних гарантій від зловживань та свавілля та дієвість цих гарантій в конкретній справі призводить до констатації ЄСПЛ відсутності порушення прав, гарантованих Конвенцією.

Ключові слова: *доступ до правосуддя, верховенство права, рішення ЄСПЛ, жінки літнього віку, вразливі соціальні групи.*

'Women of retirement age' are one of the main socio-demographic groups of Ukrainian population and make up 15.30% of all residents of Ukraine. Older women are more vulnerable to poverty than men and have a fairly high risk of multiple discrimination (based on gender and age). Given that older women are considered to be one of the most vulnerable groups in terms of access to justice and may face numerous obstacles, it is important to study the problems of their access to justice in Ukraine. The article highlights the results of the research based on the analyzes the ECtHR judgements in landmark cases originated in the applications of 10 Ukrainian older women (M. Bochan, L. Karpenko, O. Luchaninova, T. Mosendz, L. Nikiforenko, S. Pronina, M. Ratushna, I. Smirnova, L. Smirnova and G. Shvydka). Firstly, the features of this groups of applicants as a socio-legal phenomenon was described; secondly, an attempt was made to classify abovementioned cases according to different criteria, thirdly, on the basis of an analysis of the ECtHR judgments in the applicants' cases, the observance of the requirements of the rule of law concerning access to justice in their cases was examined. An analysis of ECtHR judgments shows that Ukrainian older women play different social roles and remain socially active; analysis of the facts of the applicants' cases set out in the ECtHR's judgments debunks the stereotypes about caring for grandchildren as their only (or predominant) social role. Despite the vulnerability (legal and factual) of older women as a social group, they are determined to overcome legal, economic, psychological and other barriers to access to justice. A number of issues highlighted in the ECtHR

judgments on the applicants' cases continue to be relevant today. These include a reasonable period within which the case is heard and decided, the ability to challenge governmental actions and decisions adverse to person's rights or interests, the requirements of independence and impartiality of the court and a fair and open hearing. The court's power to determine which laws are applicable and valid in the case, to resolve issues of fact, and to apply the law to the facts, in accordance with an appropriate, that is to say, sufficiently transparent and predictable, interpretative methodology is under ECtHR examination in the light of convention standards. In this context, emphasis is made on the recognition of the essential role of the judiciary as a guarantor of justice in a state based on the rule of law. The availability of effective safeguards against abuse or arbitrariness under domestic law and proper operation of those safeguards in the specific case under examination might result that the ECtHR holds that there has been no violation of the Convention.

Key words: *access to justice, rule of law, ECtHR judgments, older women, vulnerable social groups.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Аналізуючи вплив практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) на вітчизняну правову реальність, можемо констатувати, що в багатьох справах, які отримали значний суспільний резонанс, заявницями були жінки літнього віку; це підкреслювалося, зокрема, новинними заголовками на кшталт «97 річна бабуся двічі принизила Верховний суд України в Європейському Суді» [1] або «Донецька пенсіонерка відсудила в Україні 4000 євро» [2].

Актуальність теми дослідження зумовлена низкою факторів.

По-перше, «жінки пенсійного віку» є однією з основних соціально-демографічних груп населення [3, с. 149–156], до того ж доволі чисельною: так, за оцінкою Державної служби статистики України, станом на 1.01.2020 із загальної кількості 41 732 779 жителів України нараховувалося 6 383 844 жінок 60 років і старші (далі – 60+), що становлять 15,30% усього населення [4, с. 9]. Відтак правові проблеми, які можна виявити, проаналізувавши їхні скарги до ЄСПЛ, стосуються (або можуть стосуватися) доволі значної частки громадян України.

По-друге, Україна належить до держав, де старіння має чітке «жіноче обличчя». Прикметно, що серед населення вікової групи 60+ (9 978 194 осіб) жінки становлять 63,98% (відповідно, частка чоловіків становить 36,02%), а у віковій групі 65+ частка жінок зростає до 66,32% (4 739 275 з 7 146 499 [4, с. 13] і становить 11,36% усього населення. Зазначена категорія осіб характеризується й іншими особливостями: літні жінки частіше залишаються самотніми та є більш уразливими до бідності, ніж чоловіки: так, половина жінок у віці 60+ – удови, а середня тривалість життя жінки на пенсії становить 21 рік порівняно з 15,5 років – чоловіка; до того ж, значно більша частина жінок отримує пенсію, близьку до мінімальної, насамперед з огляду на те, що в середньому заробітна плата жінок становить 70% заробітної плати чоловіків. У сукупності це спричинює об'єктивно нижчі доходи одиноких жінок порівняно з родинами, що складаються з подружжя [5, с. 242].

По-третє, літні жінки зазнають подвійної небезпеки (англ. *double jeopardy*) і внаслідок поєднання факторів статі і віку мають підвищені шанси опинитися в дискримінованому становищі [6]. Це загальносвітова тенденція, яка характерна і для України. Так, саме вік є ознакою, за якою найчастіше здійснюється дискримінація в Україні, причому якщо в 2016 році це зазначали 37,4% опитаних [7, с. 68], то в 2020 – вже 40,2% [8, с. 7]. Тому, враховуючи гендерну нерівність, що визнається в Україні на державному рівні (про її актуальність свідчать у тому числі проведення парламентських слухань на тему «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп», що відбулися у Верховній Раді України 10.10.2018) [9]), не буде помилковим твердження, що в Україні однією з найбільш вразливих соціальних груп з доволі високим ризиком зазнати множинної дискримінації (за ознаками статі та віку) є літні жінки.

По-четверте, літні жінки вважаються однією з вразливих груп стосовно доступу до правосуддя і можуть стикатися з перешкодами, такими як табу, упередженість, гендерні стереотипи, звичаї, бідність, необізнаність, прогалини в законодавстві та в його реалізації й іноді навіть у самих законах, які заважають жінкам мати рівний доступ до правосуддя [10, п. 53, с. 28]. Зауважимо, що на вразливість літніх жінок неодноразово звертав увагу ЄСПЛ, у тому числі і у справах щодо України. Наприклад, фактор віку заявниці був одним із визначальних при вирішенні питання про прийнятність заяви у справі «Ратушна проти України»: «Суд вважає, що з огляду на похилий вік заявниці оперативність розгляду справи, про яку йдеться, була важливим фактором. Суд не поділяє думку Уряду про те, що заявниці у її вісімдесят років, яка даремно чекала більше ніж сім років на розгляд її позовної заяви, слід дорікати тим, що Уряд вважає відсутністю терпіння» [11, п. 59]. В іншому рішенні – у справі «Швидка проти України» – ЄСПЛ зазначив, що «національні суди застосували до заявниці, шістьдесятитрирічної жінки без судимостей, найбільш суворе покарання за правопорушення, яке не призвело до жодного насильства або загрози. Вчиняючи так, суд посилався на відмову заявниці визнати свою провину, таким чином накладаючи на

неї стягнення за небажання змінити свої політичні погляди. Суд не знаходить цьому жодного виправдання і вважає захід непропорційним переслідуваній меті» [12, п. 41].

З огляду на вищенаведене видається актуальним аналіз рішень ЄСПЛ щодо України за заявами літніх жінок. Зауважимо, що цю категорію осіб в Україні називають «бабусями» (у значенні «стара віком жінка» [13, с. 77], а не «мати батька або матері»), або ж «пенсіонерками», з огляду на їх спеціальну правосуб'єктність.

Оскільки рівний доступ до правосуддя є фундаментальним у забезпеченні реальної рівності між жінками та чоловіками [10, с. 27] і з огляду на питому вагу цієї категорії (кожна сьома особа в Україні – це жінка 60+, кожна дев'ята – жінка 65+), то аналіз таких рішень віддзеркалює проблеми з доступом до правосуддя значної кількості осіб. Зауважимо, що поняття (і відповідно терміни) «жінки літнього віку», «літні жінки», «пенсіонерки» та «бабусі» для мети цієї статті використовуються як синоніми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Становище жінок літнього віку, їхні функції, права й обов'язки, колективний жіночий культурний досвід привертали увагу, передусім, демографів, істориків, етнологів, соціологів та представників інших гуманітарних наук, серед яких виокремимо праці О. Кісь, Б. Крімера, І. Курило, Е. Лібанової, Л. Слюсар. У процесі дослідження населення України аналізувалися гендерні аспекти якості життя [3], бідності, старіння [14]; за сприяння Фонду народонаселення ООН у 2014 році було проведене спеціальне дослідження, присвячене літнім жінкам, за результатами якого опублікований (англійською мовою) аналітичний звіт [15]. Український педіатр, кандидат медичних наук, автор численних наукових та науково-популярних статей і книг, що є також одним із «лідерів думок», Є. Комаровський ще в 2001 році розглядав бабусь як соціальне явище [16], однак вітчизняними представниками юридичних наук жінки літнього віку («бабусі», «пенсіонерки») як соціально-правовий феномен і як спеціальний суб'єкт правовідносин не досліджувалися. Зазначимо, що навіть розглядаючи соціальний захист людей пенсійного віку [17], соціальне забезпечення людей похилого віку [18] чи еволюцію правових поглядів на феномен старіння [19], вітчизняні науковці не виокремлювали жінок та не досліджували питання крізь гендерну призму, не дивлячись на те, що Україна належить до держав, де з огляду на велику різницю в тривалості життя між чоловіками та жінками (середня очікувана тривалість життя чоловіків – 66,92, жінок – 76,98 років [20, с. 57]) «жіноче» обличчя є специфікою старіння.

Водночас проблематика взаємозв'язку старіння і гендеру була в полі зору іноземних дослідників, передусім соціологів, серед яких

виокремимо роботи С. Арбер [21], І. Грігор'євої [22], І. Сізової [23] та інших.

Проблематику правового статусу жінок, еволюцію їх правового становища у різних країнах, зокрема, у сім'ї, в професійній діяльності та деякі проблеми правового захисту жінок в Україні досліджували О. Дашковська, К. Дайнеко, І. Жиліткою, О. Руднева, О. Уварова, Р. Хорольський та інші вчені. Щодо доступу до правосуддя, зазначимо, що кілька років тому в межах проєкту Рамкової програми співробітництва «Сприяння доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах-членах Східного партнерства (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Республіка Молдова та Україна)» були здійснені національні дослідження для визначення перешкод, засобів юридичного захисту та добрих практик для доступу жінок до правосуддя у названих країнах. Усі вони були структуровані навколо аналогічного набору тем та проблем: у першій частині кожного дослідження розглянуто гендерні прогалини в доступі до правосуддя шляхом аналізу законодавчих та політичних основ, а також практик та механізмів впровадження, що впливають на доступ жінок до правосуддя, а також соціально-економічні та культурні перешкоди для доступу жінок до правосуддя; у другій – розглянуто питання гендерної чутливості системи правосуддя у відповідній країні; у третій – наведено доступні засоби юридичного захисту та добрі практики, а також сформульовано низку рекомендацій [24, с. 5, 6]. І хоча за потреби та за змоги у рамках розгляду цих загальних тем і проблем звернено увагу на перешкоди, з якими стикаються жінки із соціально незахищених груп, можемо констатувати, що у національному дослідженні «Перешкоди, засоби юридичного захисту та добрі практики для доступу жінок до правосуддя в Україні» (оновлене станом на лютий 2017 року) літні жінки як окрема вразлива група не розглядалася, а при аналізі гендерних прогалин в доступі до правосуддя основний акцент було зроблено на дискримінаційних положеннях законів, зокрема, у сфері праці [24, с. 12–14], негативному впливові гендерно нейтрального законодавства [24, с. 18], проблематиці домашнього насильства [24, с. 19], а також перешкодах, з якими стикаються жінки-внутрішньо переміщені особи [24, с. 23]. На відміну від неповнолітніх, проблематика жінок літнього віку не знайшла належного відображення і в національній частині навчального посібника для суддів і прокурорів, підготовленого в межах цього ж проєкту [25], що підтверджує висновки соціологів, що проблематика молоді як майбутнього суспільства все ще переважає над проблематику літніх [22, с. 7].

Водночас питання правових потреб людей літнього віку було предметом наукових досліджень іноземних науковців та практиків. Наприклад, вартими уваги є ґрунтовні роботи,

здійснені в Новому Південному Уельсі (Австралія) [26] та в канадській провінції Британська Колумбія [27].

Зауважимо, що не доводилося зустрічати роботи, у яких би на загальнотеоретичному рівні досліджувалися «бабусі» («літні жінки», «пенсіонерки») як суб'єкти звернення до суду (як національного, так і ЄСПЛ); поза увагою дослідників також залишалися питання перешкод, з якими ця категорія заявників стикається стосовно доступу до правосуддя.

Мета статті – на підставі аналізу рішень ЄСПЛ у найбільш помітних справах за заявами українських жінок літнього віку виявити характерні ознаки «бабусь»-заявниць як особливої категорії суб'єктів звернення до суду та окремі проблеми доступу до правосуддя в Україні літніх жінок – категорії осіб, яка у вітчизняній юридичній науці досі не виокремлювалася, проте у країнах розвинутої демократії вважається вразливою щодо доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження. ЄСПЛ оприлюднює статистику щодо порушень у розрізі статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та держав-відповідачів [28], відповідно до якої щодо України прийнято 1499 рішень (по 2020 рік включно), у т.ч. 86 – у 2020 році. Усього на розгляді у ЄСПЛ станом на 31.12.2020 перебуває 62 тис. скарг [29], однак ЄСПЛ не веде (принаймні не оприлюднює) статистики щодо заявників з розподілом за віком та статтю – наприклад, в аналітичному огляді за 2020 рік цієї інформації немає [30].

Зауважимо, що ЄСПЛ готує тематичні огляди рішень Суду (т.зв. *factsheets*), зокрема, дотичними до теми нашого дослідження можна вважати огляди щодо людей похилого віку [31] та гендерної рівності [32], однак у них також не виокремлювалися рішення за заявами літніх жінок, відтак не здійснювався аналіз звернень зазначеної категорії заявників.

Водночас серед справ щодо України, які розглядалися в ЄСПЛ, є чимало резонансних, у яких заявницями були жінки літнього віку. Для мети дослідження обмежимося аналізом рішень ЄСПЛ у справах десятих заявниць. На момент звернення до ЄСПЛ вони проживали в різних регіонах – Світлана Володимирівна Проніна (1944 р. н.) у м. Ялті [35, п. 8], Ірина Трохимівна Смірнова (1940 р. н.) – у м. Донецьку [36, п. 6], Марія Іванівна Бочан (1917 р. н.) – у Тернополі [34, п. 4], Ольга Миколаївна Лучанінова (1947 р. н.) – у м. Тростянці Сумської області [33, п. 4], Мотрона Петрівна Ратушна (1922 р. н.) – у с. Нова Ободівка Вінницької області [11, п. 5], Людмила Василівна Нікіфоренко (1945 р. н.) – у м. Червонопартизанську [37, п. 4], Лариса Іванівна Карпенко (1951 р. н.) – у м. Харкові [38, п. 5], Тетяна Миколаївна Мосендз (1950 р. н.) – у м. Севастополі [39, п. 6], Галина

Миколаївна Швидка (1948 р. н.) [12, п. 5] та Лідія Василівна Смірнова – у м. Києві [40, п. 4]. Широка географія проживання заявниць дозволяє висловити припущення, що питання, підняті у їхніх справах, віддзеркалюють не локальні, а загальноукраїнські проблеми.

Аналіз рішень ЄСПЛ у справах вищезгаданих заявниць дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, справи за заявами жінок літнього віку не є однотипними; це не справи однієї специфічної категорії (наприклад, про перерахунок пенсії). Рішення ЄСПЛ дозволяють зробити висновок про широке коло правовідносин, у яких брали участь жінки літнього віку і які потребували судового вирішення на національному рівні. Серед справ заявниць, які розглядалися у національних судах, можна виділити як доволі типові та поширені, наприклад, про поділ спадщини [40], визнання права власності [34]) або кримінальні провадження (крадіжка) [11], які завжди були, є і будуть притаманні будь-якій судовій системі, так і неймовірно, «парадоксальні» справи, яких не мало би бути, і які показують дисфункцію системи – не лише судової, а загалом правової [37; 33]. Безперечно, серед проаналізованих справ є і соціальні спори – і враховуючи ту обставину, що на момент публікації цієї статті 15 із 21 рішень у зразкових справах Верховного Суду так чи інакше стосуються перерахунку, припинення виплати або призначення пенсії [41], можна зробити висновок, що категорія спорів щодо перерахунку пенсії, яка була предметом звернення до суду у справі С. Проніної [35], продовжує залишатися доволі актуальною і у наш час, щоправда, теперішні заявники – переважно «спецпенсіонери», а не бабусі. Також, беручи до уваги дані Пенсійного фонду України, а саме, що станом на 1.07.2021 74 055 пенсіонерів одержують пенсію нижче прожиткового мінімуму [42], можна висувати, що проблема мізерного розміру пенсії, яка не відповідає гарантії ч. 3 ст. 46 Конституції України – теж не подолана. Однак, як зазначалося вище, перерахунок пенсії – далеко не єдина категорія справ, через яку літні жінки стають «клієнтами» судової системи.

По-друге, у справах за заявами жінок літнього віку ЄСПЛ констатував порушення цілого спектру статей Конвенції, зокрема:

1) статті 2 Конвенції у зв'язку з недотриманням державою свого позитивного обов'язку захистити життя сина заявниці під час його перебування у 1999 р. під її контролем (служби у військовій частині внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України) та адекватно пояснити обставини його смерті, а також процесуального обов'язку провести ефективно розслідування щодо цього [39, п. 114];

2) статті 3 Конвенції через те, що держава не виконала свого позитивного обов'язку щодо захисту заявниці від повторюваного словесного

припинення та фізичного насилля двох співвласників її квартири та їхніх знайомих у зв'язку з надзвичайними затримками під час порушення та проведення публічного розслідування в кримінальному провадженні, ініційованому державою проти співвласників квартири заявниці [36, п. 78];

3) пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю публічного судового розгляду справи заявниці [33, п. 59];

4) пункту 1 статті 6 Конвенції щодо тривалості провадження, оскільки тривалість судового провадження була надмірною та не відповідала вимозі «розумного строку», навіть якщо виключити із загального строку провадження періоди затримок, які мали місце з вини заявниці [37, п. 47; 40, п. 71];

5) пункту 1 статті 6 Конвенції через те, що національні суди не вчинили жодної спроби проаналізувати позов заявниці, попри її пряме посилення у кожній судовій інстанції, з точки зору її аргументів, що відповідно до положення статті 46 Конституції, її пенсія не повинна бути нижчою за прожитковий мінімум [35, п. 25];

6) пункту 1 статті 6 Конвенції через порушення права заявниці на справедливий розгляд справи незалежним і безстороннім судом з огляду на сукупність обставин справи, зокрема, зміну територіальної підсудності, відсутність достатнього обґрунтування у рішеннях національних судів [34, п. 85];

7) пункту 1 статті 6 Конвенції щодо «справедливого суду» з огляду на характер та наслідки недоліків ухвали Верховного Суду України від 14.03.2008 при перегляді справи заявниці після рішення ЄСПЛ [43, п. 65];

8) пункту 1 статті 6 Конвенції у поєднанні з пунктом 3 (b) статті 6 Конвенції, оскільки через ненадання заявниці достатнього часу і можливостей для підготовки свого захисту вона не мала справедливого судового розгляду [38, п. 68];

9) пункту 1 статті 6 Конвенції у поєднанні з підпунктами «b» і «c» пункту 3 статті 6 Конвенції у зв'язку з тим, що заявниці не було надано можливості підготувати свій захист та ефективно скористатись допомогою захисника [33, п. 67];

10) статті 8 Конвенції, оскільки національна нормативно-правова база не надала заявниці необхідних процесуальних гарантій для захисту її права на повагу до житла і приватного життя [36, п. 102];

11) статті 10 Конвенції через непропорційність застосованого національним судом заходу переслідуваній меті [12, п. 41-42];

12) статті 13 Конвенції, оскільки позов заявниці про відшкодування моральної шкоди, завданої Міністерством внутрішніх справ України внаслідок неналежного виконання своїх обов'язків, що призвело до загибелі її сина, залишився без розгляду у зв'язку з юрисдикційним конфліктом між національними цивільними та адміністративними судами [39, п. 125];

13) статті 13 Конвенції у зв'язку з відсутністю засобу юридичного захисту у національному законодавстві, за допомогою якого заявниці могла б отримати рішення, яке захистило б її право на розгляд справи протягом розумного строку, як це закріплено в пункті 1 статті 6 Конвенції [37, п. 52];

14) статті 13 Конвенції, оскільки за обставин справи, яка розглядається, зокрема, беручи до уваги тривалість провадження, заявниці була позбавлена ефективного засобу юридичного захисту [11, п. 88];

15) статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції, оскільки тривале обмеження свободи пересування у зв'язку з обранням щодо неї запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд у контексті обвинувачення у досить малозначному злочині порушило «справедливий баланс» між загальними інтересами та правами заявниці [37, п. 60];

16) статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції, оскільки перегляд судом апеляційної інстанції відбувся після того, як заявниці відбула у повному обсязі призначене судом першої інстанції покарання, накладене на неї відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення [12, п. 53-55].

Водночас **не було визнано** порушення:

1) статті 8 Конвенції, оскільки обшук житла заявниці, на який вона скаржилась, ґрунтувався на відповідних та достатніх підставах і супроводжувався адекватними гарантіями від зловживань та свавілля; таким чином, ЄСПЛ не вважав його непропорційним переслідуваній меті [11, п. 82-83];

2) статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції, оскільки правопорушення, у вчиненні якого заявниці була визнана винною, стосувалось дрібної крадіжки, в якості покарання за що позбавлення волі не передбачалось, а тому Суд дійшов висновку, що правопорушення було незначним і на нього поширювались винятки, встановлені другим абзацом статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції [33, п. 73].

Також зауважимо, що у справах за заявами М. Бочан ЄСПЛ дійшов висновку, що немає необхідності розглядати скаргу заявниці відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції: відповідна скарга у першій справі прямо пов'язана зі скаргами, розглянутими відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції, тому ЄСПЛ дійшов висновку, що скарга статті 1 Першого протоколу до Конвенції є прийнятною, проте не порушує жодного питання, яке б відрізнялось від уже встановлених [34, п. 91] (подібного висновку ЄСПЛ дійшов і в справі Л. Смірної, зазначивши, що «ця скарга є обґрунтовано прийнятною, вона не піднімає іншого окремого питання» [40, п. 74]); у другій справі М. Бочан ЄСПЛ, зважаючи на свої висновки за пунктом 1 статті 6 Конвенції, теж вважав, що немає необхідності розглядати питання щодо порушення статті 1 Першого про-

токолу [43, п. 68]. ЄСПЛ постановив, що немає необхідності розглядати інші скарги заявниці за пунктом 3 статті 6 Конвенції у справі Л. Карпенко [38, п. 71].

По-третє, беручи до уваги суть скарг і характер порушень у справах бабусь, можна умовно виділити такі групи справ:

1) щодо забезпечення права на справедливий суд – справи, у яких скарги стосувалися різноманітних аспектів статті 6 Конвенції [33; 34; 35; 37; 38; 40];

2) щодо втручання у права особи або основоположні свободи – справи, у яких ЄСПЛ оцінював наявність та – у випадках, коли йшлося про неабсолютні права – виправданість втручання у права, гарантовані статтями 8, Конвенції, статтею 1 Першого протоколу, статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції [11; 33; 34; 37; 40];

3) щодо виконання чи невиконання державою своїх позитивних зобов'язань за Конвенцією, наприклад, щодо захисту життя за статтею 2 Конвенції [39], або здоров'я чи гідності особи за статтею 3 та права на повагу до приватного життя і житла за статтею 8 Конвенції [36];

4) щодо відсутності ефективних засобів захисту, гарантованих статтею 13 Конвенції [11; 37; 39].

По-четверте, аналіз рішень ЄСПЛ свідчить, що українські бабусі виконують різні соціальні ролі та залишаються соціально активними. Тривалий час у масовій свідомості побувала думка, що основна роль жінок літнього віку полягала у догляді за внуками; це корелювалося з твердженнями Є. Комаровського, що в нашій країні переважна більшість молодих сімей узагалі не в змозі без допомоги бабусь забезпечити дитині нормальні догляд і виховання [16], та результатами досліджень, що основну частину турботи про внуків забезпечують бабусі або інші родичі жіночої статі, таким чином здійснюючи нисхідний потік ресурсів по догляду і вихованню від одного покоління до іншого (насамперед від жінок старшого покоління до середнього) [21, с. 65]. Ця соціальна практика справді існує – так, приводом до звернення до ЄСПЛ однієї заявниці було те, що судові засідання у справі притягнення її до адміністративної відповідальності відповідно до ч. 1 ст. 51 КУпАП відбулося у палаті, в якій вона перебувала зі своїм шестирічним онуком, що проходив спеціалізоване лікування в медичному закладі, громадський доступ до якого був обмежений [33, п. 9-10]. Проте аналіз рішень ЄСПЛ розвінчує стереотипи про догляд за внуками як єдину (чи переважну) соціальну роль літніх жінок. Українські пенсіонерки вдаються до публічних акцій вираження незгоди з діями чинної влади та протесту проти ув'язнення опозиційного лідера [12, п. 7-12, 26], захисту своїх майнових прав, зокрема, через оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повнова-

жень [34, п. 11, 16; 35, п.9] або в порядку цивільного судочинства [34, п. 40; 40, п. 5], оскарження проведення обшуку [11, п. 25] чи насильства з боку співвласників [36], їх навіть визнають винними за вчинення неповаги до суду [38, п. 20].

По-п'яте, факт констатації Судом порушення Конвенції (у деяких справах – кількох порушень) означає, що попри вразливість жінок літнього віку як соціальної групи, яка стикається з певними бар'єрами стосовно доступу до правосуддя, ці заявниці подолали усі юридичні, економічні, психологічні та інші перешкоди, продемонструвавши «розходження між індивідуальними сценаріями, ідентичностями і соціальними очікуваннями щодо старіючих жінок на різних рівнях» [22, с. 7]. Зауважимо, що через стереотипізацію старість асоціюється з соціальною неуспішністю, безсиллям, нездатністю відстояти свої інтереси, і «жіноче обличчя» старості може посилити цей ефект, особливо в умовах аномії, широкого поширення девіацій [44, с. 303]. Проте українські бабусі-заявниці до ЄСПЛ продемонстрували потребу критичного переосмислення ейджизму, укоріненого на інституційному рівні [22, с. 5]. Враховуючи наведене, важливо, щоб ЗМІ перестали експлуатувати образ нещасної, хворої і бідної літньої жінки, оскільки він деформує сприйняття і робить ейджизм, прихований за маскою турботи, звичним [22, с. 15]. Водночас серед досліджуваних рішень ЄСПЛ можна знайти і справи на підтвердження того, що нерідко літні самотні люди стають жертвами злочинців, які претендують на їхнє житло і майно [44, с. 303], як це мало місце у справі Ірини Смірної, коли зловмисники заволоділи половиною квартири заявниці, і вони та їхні знайомі почали регулярно приходити до квартири заявниці, вимагаючи її продати за сміховинно низьку ціну, неодноразово ображали заявницю, погрожували їй, наносили їй тілесні ушкодження, знущалися з неї та завдавали шкоди її майну [36].

По-шосте, повертає увагу той факт, що жодна заявниця не скаржилася на порушення статті 14 Конвенції або статті 1 Протоколу № 12 до Конвенції. У проаналізованих справах заяви подані особами, які належать до вразливої соціальної групи (літні жінки), і як вбачається з рішень ЄСПЛ, справді є малозабезпеченими, мають слабе здоров'я (наприклад, в одному із рішень ЄСПЛ зазначив, що заявниця з 2004 до 2007 року «мала деякі проблеми зі здоров'ям, страждаючи, зокрема, від наслідків інсульту, пневмонії та атеросклерозу» [11, п. 5]), проте самі заявниці не піднімали питання дискримінаційного ставлення до них з огляду на стать і вік, тобто не розглядали себе як представниць вразливої категорії, яка може зазнавати дискримінаційного ставлення, коли життєві обставини зіткнули їх з правовою – і судовою як її частиною – системою. Те, що дискримінація як правова проблема у цих справах навіть

не поставала, є, на нашу думку, приводом для подальших досліджень, причому міждисциплінарних. З одного боку, відсутність скарг щодо дискримінації можна вважати черговим свідченням фонового характеру гендерної дискримінації, про що зазначалося у публікаціях [45, с. 208], з іншого – лише з текстів рішень ЄСПЛ у справах заявниць неможливо зробити висновок ані про наявність, ні про відсутність дискримінаційного ставлення: оскільки заявницями це питання (починаючи від ідентифікації несприятливого ставлення і завершуючи аналізом того, наскільки воно було належним та необхідним для досягнення правомірної та об'єктивно обґрунтованої мети) навіть не озвучувалося, відтак жодні обставини та аргументи Урядом та Судом не досліджувалися та не оцінювалися. Проте відсутність скарг про дискримінацію від літніх жінок однозначно свідчить про брак спроможності юристів (у цих конкретних випадках – адвокатів заявниць) подавати та обґрунтовувати такі типи скарг.

Водночас із справ, які розглядав ЄСПЛ за заявами українських бабусь, постав надзвичайно розмаїтий і цікавий спектр інших правових проблем, які стосуються майже усіх аспектів доступу до правосуддя як одного з елементів верховенства права, що їх можна виокремити на підставі Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) *Report on the Rule of Law* (далі – Доповідь ВК) 2011 року [46]. Доступ до правосуддя надає можливість особам захистити себе від порушення їхніх прав, відшкодувати шкоду, забезпечити відповідальність виконавчої влади та здійснювати свій захист у кримінальних справах [47].

У цій статті поза увагою залишимо інституційні вимоги, такі як наявність обвинувачення як незалежної державної інституції (п. 57 Доповіді ВК); наявність визнаної, організованої та незалежної правничої професії, яка відповідно до закону уповноважена надавати професійну правничу допомогу та *de facto* спроможна її надавати (п. 57 Доповіді ВК); а також дотримання принципу *res judicata* (п. 58 Доповіді ВК) та ефективне виконання судових рішень; зосередимося на тих, які можна об'єднати вимогами «справедливого процесу».

Отже, які проблеми з доступом до правосуддя можна констатувати на підставі проаналізованих рішень ЄСПЛ за заявами літніх жінок? Насамперед, це **можливість оскаржувати рішення та дії суб'єктів владних повноважень** (п. 53 Доповіді ВК). Юридично та фактично така можливість існує, проте це автоматично не гарантує ефективність такого оскарження. Наприклад, справа С. Проніної [35] показала важливість врахування судом положень Конституції, яка є основою національного права, але ніяк не різновидом формальних законів [48, с. 32] і якій притаманне юридичне верховенство, тобто прі-

оритетність в системі джерел права, яке дістає прояв, зокрема, в її найвищій юридичній силі [49, с. 177]. У цій справі заявниця посилалася саме на конституційну гарантію, і цей аргумент був проігнорований судом. Ця справа також висвітлила проблему належного обґрунтування судових рішень, що була і продовжує залишатися «Ахіллесовою п'ятою» національного судочинства.

Перша справа М. Бочан [34] продемонструвала різноманітні аспекти, пов'язані з вимогами **незалежності та безсторонності** суду (п. 55 Доповіді ВК) та **справедливого і відкритого розгляду справи** (п. 56 Доповіді ВК). У цій справі ЄСПЛ згрупував скарги заявниць у чотири блоки: перший стосувався незалежності та безсторонності судів, які розглядали її справу, другий – наявності перешкод у доступі до суду (зокрема, участі в судових засіданнях) через зміну територіальної підсудності суду, третій – дотримання принципу рівності сторін, беручи до уваги те, що національні суди не допитали свідків, письмові свідчення яких були прийняті як докази; четвертий – щодо обґрунтованості судових рішень. Окрім цієї справи, порушення вимог щодо справедливого судового розгляду ЄСПЛ констатував у низці справ українських бабусь, зокрема, О. Лучанінової [33], Л. Карпенко [38].

Така вимога верховенства права, як **наявність у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію, вирішувати питання факту і застосовувати належний і чинний закон до фактичних обставин згідно з достатньо прозорою і передбачуваною (несвавільною) методологією тлумачення** (п. 54 Доповіді ВК), яскраво розкривається у справах «Бочан проти України (№ 2)» [43] і Г. Швидкої [12], причому, з різними наслідками для держави. Так, спосіб, у який колегія з 18 суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у березні 2008 року при розгляді скарги «про перегляд судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами» провела «повторний розгляд» майнових вимог М. Бочан на підставі нових обставин, пов'язаних з тлумаченням цих вимог рішенням ЄСПЛ від 3.05.2007 [34], в рамках провадження касаційного типу [42, п. 55], сам ЄСПЛ оцінив, як «не просто інше розуміння правового документу. Суд вважає, що обґрунтування Верховного Суду України можна тлумачити лише як «грубе свавілля» або «відмову у правосудді» у тому розумінні, що викривлений виклад рішення 2007 року у першій справі «Бочан проти України» (Bochan v. Ukraine) призвів до руйнування намагань заявниці домогтися розгляду у рамках передбаченої національним законодавством процедури касаційного типу її майнових вимог на підставі рішення Суду у попередній справі» [42, п. 64]. Водночас у справі Г. Швидкої, на думку ЄСПЛ, пошкодження заявницею стрічки на вінку могло

вважатися таким, що підпадає під категорію «дрібне хуліганство». Суд погодився з тим, що застосовне національне законодавство відповідало вимозі щодо передбачуваності і визнання заявниці винною у дрібному хуліганстві відповідало вимозі щодо законності [12, п. 27], хоча визнав порушення статті 10 Конвенції, оскільки покарання заявниці було непропорційним і не відповідало «необхідності в демократичному суспільстві».

Вимога розгляду справи та прийняття рішення впродовж розумного строку (п. 56 Доповіді ВК) є однією з найбільш проблемних для України. З-поміж проаналізованих справ найяскравішим прикладом порушення цієї вимоги (поєднаної на деяких етапах провадження з вимогою наявності у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію) є справа «Нікіфоренко проти України» [37]. Період, який розглядався у цій справі, почався 18.11.1997 та закінчився 21.03.2009; таким чином, він тривав одинадцять років, чотири місяці і чотири дні у судах двох інстанцій [37, п. 57]; до заявниці було застосовано запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд з 5.01.1998 до 22.10.2008, тобто він тривав десять років, дев'ять місяців та дев'ятнадцять днів [37, п. 57]. Дії заявниці (11.11.1997 Л. Нікіфоренко проникла у приміщення пані М. та взяла велосипед, що належав її колишньому чоловіку, який помер за три дні до того [37, п. 5]) кілька разів перекваліфіковувалися (крадіжка з проникненням у житло [37, п. 6], грабіж [37, п. 12], самоуправство [37, п. 17, 23], приховування злочину [37, п. 21]), справа неодноразово направлялася на додаткове розслідування [37, п. 11, 20, 23, 31, 34, 36], нове розслідування [37, п. 14], закривалася у зв'язку із спливом строків притягнення до кримінальної відповідальності [37, п. 17, п. 29], зрештою, 21.03.2009 прокурор заклав кримінальну справу щодо заявниці за відсутністю складу злочину [37, п. 38]. Неможливо порахувати, скільки ресурсів правоохоронних органів та судової системи було даремно витрачено на цю справу «про велосипед». Водночас там, де ці ресурси мали б захистити особу, як у справах І. Смірної, Г. Швидкої, Т. Мосендз та інших, їх не було ефективно задіяно. Водночас навіть якщо вважати вищезгадану справу «про велосипед» [37] чимось винятковим, не можна не зважати на сотні рішень ЄСПЛ щодо України, де визнано порушення саме через надмірні строки розгляду. У цьому контексті важливо наголосити, що низка порушень Конвенції зумовлена, зокрема, «нездатністю державних органів ефективно протидіяти перепонам, які умисно створюють відповідачі для руху справи», особливо, коли «суди мають в своєму розпорядженні достатній механізм для забезпечення присутності особи в суді» [40, п. 69].

Порушення іншої вимоги – **забезпечення надання безоплатної правничої допомоги**

в разі необхідності (п. 57 Доповіді ВК) – яскраво продемонстровано на прикладах справ Л. Карпенко [38, pp. 69-71] та О. Лучанінової [33, п. 66-67]. Л. Карпенко стверджувала, що хоча вона не зверталася з клопотаннями про забезпечення юридичного представництва її інтересів у справі або про виклик свідків, їй не можна дорікати за це, оскільки вона не мала часу оцінити ситуацію й усвідомити необхідність та важливість таких клопотань для розгляду її справи. Отже, вона вважала, що її бездіяльність не звільняє державу від відповідальності за порушення її процесуальних прав. Проте з огляду на визнання Судом порушення права заявниці мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту, ЄСПЛ на підставі своєї усталеної практики не визнав за необхідне розглядати інші стверджувані порушення пункту 3 статті 6 Конвенції у цій справі [38, pp. 69-71]. Водночас у справі О. Лучанінової ЄСПЛ відзначив, що вона клопотала про надання безоплатної юридичної допомоги, і національний суд надав її, призначивши захисника для її захисту. Але до судового розгляду 6.11.2000 заявницю не повідомили про це, і, таким чином, вона не могла скористатись юридичною допомогою для підготовки свого захисту [33, п. 66], і визнав порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у поєднанні з підпунктами «b» і «c» пункту 3 статті 6 Конвенції [33, п. 67].

Проте наведені вище проблеми щодо доступу до правосуддя, які можна виявити на підставі рішень ЄСПЛ у справах українських бабусь, підкреслюють **визнання високої ролі суду як гаранту справедливості у державі, заснованій на верховенстві права** (п. 54 Доповіді ВК). У цьому контексті варто згадати справу М. Ратушної [11]. Це одне з небагатьох рішень ЄСПЛ, де не було констатовано порушення статті 8 (але було порушення статті 13) Конвенції. Більше того, ЄСПЛ дійшов висновку, що «обшук житла заявниці, на який вона скаржилась, ґрунтувався на відповідних та достатніх підставах і супроводжувався адекватними гарантіями від зловживань та свавілля. Таким чином, Суд не вважає його непропорційним переслідуваній меті» [11, п. 82]. Такий висновок ЄСПЛ зробив, оскільки обшук, про який йдеться, був призначений в рамках кримінального розслідування крадіжки в місцевому продуктовому магазині, у вчиненні якої міліція підозрювала дорослого сина заявниці за наявності доказів, які могли породити думку про те, що вкрадені речі могли б зберігатись у домогосподарстві заявниці, і таким чином, обшук слугував легітимній меті, а саме запобіганню злочину [11, п. 71, 76]; він був проведений на підставі постанови, прийнятої судом, і, таким чином, була предметом судового контролю [11, п. 73]; перед тим, як винести постанову про проведення обшуку, суд вивчив матеріали, отримані в ході опера-

тивно-розшукових заходів, та дійшов обґрунтованої думки про дійсну наявність відповідних та достатніх підстав для проведення обшуку [11, п. 78], а сама постанова про проведення обшуку була досить конкретно за змістом і містила чітко та детально описане посилення на розслідувану крадіжку із зазначенням викрадених речей та їхньої вартості [11, п. 81]. Таким чином, наявність у національному законодавстві ефективних гарантій від зловживань та свавілля, а також дієвості цих гарантій в окремому випадку, який розглядається, [11, п. 72], зокрема їх застосування національними судами, є критично важливим при визначенні ЄСПЛ виправданості втручання у права особи та дотримання принципу пропорційності.

Наукова новизна дослідження полягає, насамперед, у самій постановці питання у такий спосіб; у виявленні характерних ознак, притаманних жінкам літнього віку, які зверталися до ЄСПЛ, тобто у характеристиці «бабусь»-заявниць як соціально-правового феномену, а також в аналізі окремих проблеми доступу до правосуддя в Україні цієї категорії осіб, які вбачаються з рішень, прийнятих ЄСПЛ за їхніми заявами.

Висновки. На підставі проведеного дослідження та аналізу рішень ЄСПЛ за заявами 10 жінок літнього віку можна висувати, що характерними ознаками заявниць-пенсіонерок є такі: по-перше, українські «бабусі» виконують різні соціальні ролі та залишаються соціально активними: вони домагаються захисту своїх майнових прав, оскаржують рішення, дії чи бездіяльності суб'єктів владних повнова-

жень, звертаються до правоохоронних органів щодо захисту своїх прав, вдаються до публічних акцій вираження незгоди з діями чинної влади тощо; аналіз фактичних обставин справ, викладених у рішеннях ЄСПЛ за їх заявами, розвінчує стереотипи про догляд за внуками як єдину (чи переважну) соціальну роль літніх жінок; по-друге, попри вразливість (юридичну та фактичну) бабусь як соціальної групи, вони рішучі і подолали усі юридичні, економічні, психологічні та інші перешкоди стосовно доступу до правосуддя; по-третє, вони не схильні скаржитися на дискримінацію за ознаками статі та віку. Справи українських бабусь не стосуються лише одного виду специфічних правовідносин, вони різноманітні, і серед них можна виявити як типові та поширені справи, які завжди притаманні будь-якій судовій системі, так і унікальні, навіть парадоксальні. Констатація порушення цілого спектру статей (2, 3, 6, 8, 10, 13) Конвенції та протоколів (статті 2 Протоколу № 4 та статті 2 Протоколу № 7) до Конвенції у справах бабусь-заявниць свідчить про наявність значних проблем щодо захисту їхніх прав та про недотримання у їхніх справах окремих вимог верховенства права, які стосуються доступу до правосуддя і виокремлені у Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) *Report on the Rule of Law 2011 року*, зокрема, у пп. 53-57 Доповіді ВК. Кожна з виокремлених проблем є актуальною та практично значимою, а відтак усі вони є перспективними для подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел:

1. 97 річна бабуся двічі принизила Верховний суд України в Європейському Суді. *Українська Гельсінська спілка з прав людини* : вебсайт. 18.02.2015. URL : <https://helsinki.org.ua/articles/97-richna-babusya-dvichi-pryuzylav-erhovnyj-sud-ukrajiny-v-evropejskomu-sudi/> (дата звернення: 19.10.2021).
2. Донецька пенсіонерка відсудила в Україні 4000 євро. *Українська Гельсінська спілка з прав людини* : вебсайт. 25.10.2016. URL : <https://helsinki.org.ua/articles/donetska-pensionerka-vidsudyla-v-ukrajiny-4000-jevro/> (дата звернення: 19.10.2021).
3. Населення України. Демографічний вимір якості життя : кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2019. 396 с.
4. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2020 року. Статистичний збірник / за редакцією М. Тімоніної. Київ : Державна служба статистики України, 2020. URL : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2020/roz_nas20.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
5. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу ; Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи. Умань : Видавець «Сочінський М.М.», 2020. 456 с.
6. Chappell N.L., Havens B. Old and Female: Testing the Double Jeopardy Hypothesis. *The Sociological Quarterly*, 1980. Vol. 21(2). P. 157-171.
7. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / І. Бекешкіна та ін. ; за заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.
8. Оцінка ситуації з дотриманням прав людини. Що українці знають і думають про права людини. Оцінка змін 2020. Інфографіка. URL : https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/what-ukrainians-know-and-think-about-human-rights--assessment-of.html (дата звернення: 19.10.2021).
9. Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп : Парламентські слухання. 10.10.2018. URL : http://static.rada.gov.ua/zakon/sk18/10session/par_sl/sl1010118.htm (дата звернення: 19.10.2021).
10. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. URL : <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4> (дата звернення: 19.10.2021).

11. Рагушна проти України (Ratushna v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 2.12.2010, заява № 17318/06. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_821#Text (дата звернення: 19.10.2021).
12. Швидка проти України (Shvydka v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 30.10.2014, заява № 17888/12. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a40#Text (дата звернення: 19.10.2021).
13. Словник української мови: в 11 т. Т. 1, 1970. С. 77.
14. Населення України. Імперативи демографічного старіння. Київ : ВД «АДЕФ Україна», 2014. 288 с.
15. Situation of older women in Ukraine. Analytical Report. Kyiv, 2014.
16. Бабуся: соціальне явище очима педіатра. *Дзеркало тижня*. 17.08.2001. № 31. URL : https://zn.ua/ukr/SOCIUM/babusyasotsialne_yavische_ochima_pediatra.html (дата звернення: 19.10.2021).
17. Титаренко І.О., Іваненко Н.О. Соціальний захист людей похилого віку в Україні: теоретичний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. пр., 2009. № 4. С. 131–135.
18. Сіньова Л.М. Соціальне забезпечення людей похилого віку в Україні: сучасні реалії. *Публічне право*. 2017. № 1. С. 191–197.
19. Гасвая О., Перевалова Л., Гаряєва Г. Еволюція правових поглядів на феномен старіння від часів стародавнього світу до сьогодення. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 75–79. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.13>.
20. Населення України за 2019 рік. Демографічний щорічник. Київ : Державна служба статистики України, 2020. 181 с. URL : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2020/zb_nas_2019.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
21. Арбер С. Старение и гендер в глобальном контексте: роль семейного статуса. *Мониторинг общественного мнения*. 2016. № 2(132). С. 59–78. DOI: 10.14515/monitoring.2016.2.04.
22. Григорьева И.А. Пожилые женщины: «вниз по лестнице» возраста и гендера. *Женщина в российском обществе* 2018. № 1(86). С. 5–18. DOI: 10.21064/WinRS.2018.1.
23. Григорьева И.А., Сизова И.Л. Траектории старения женщин в современной России. *Мир России*. 2018. Т. 27. № 2. С. 109–135. DOI: 10.17323/1811-038X-2018-27-2-109-135.
24. Перешкоди, засоби юридичного захисту та добрі практики для доступу жінок до правосуддя в Україні. Підготовлено в межах проєкту Рамкової програми співробітництва «Сприяння доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах-членах Східного партнерства (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Республіка Молдова та Україна)». Рада Європи, 2017. 34 с.
25. Забезпечення доступу жінок до правосуддя в Україні : навч. посіб. для суддів і прокурорів. Національна частина. У межах проєкту «Покращення доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного партнерства (Азербайджані, Вірменії, Грузії, Республіці Молдова і Україні)». Рада Європи, 2016. 82 с.
26. Access to Justice and Legal Needs. The Legal Needs of Older People in NSW. Vol. 1. Sydney : Law and Justice Foundation of New South Wales, 2004. 435 p.
27. Enhancing Access to Justice for Women Living in Rural and Remote Areas of British Columbia: Reviewing Practices from Canada and Abroad to Improve Our Response. Vancouver : The International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy (ICCLR), 104 p.
28. European Court of Human Rights. Violations by Article and by State. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2020_ENG.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
29. European Court of Human Rights. Statistics 2020 (compared to the same period 2019). URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_annual_2020_ENG.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
30. European Court of Human Rights. Analysis of statistics 2020. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2020_ENG.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
31. European Court of Human Rights. Factsheet – Elderly people and the ECHR. February 2019. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Elderly_ENG.pdf.
32. European Court of Human Rights. Factsheet – Gender equality April 2021. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_Equality_ENG.pdf.
33. Лучанинова проти України (Luchaninova v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 9.06.2011, заява № 16347/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788#Text (дата звернення: 19.10.2021).
34. Бочан проти України (Bochan v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 3.05.2007, заява № 7577/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_209#Text (дата звернення: 19.10.2021).
35. Проніна проти України (Pronina v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 18.07.2006, заява № 63566/00. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_096#Text (дата звернення: 19.10.2021).
36. Ірина Смірнова проти України (Irina Smirnova v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 13.10.2016, заява № 1870/05. URL : https://protocol.ua/ru/irina_smirnova_protiv_ukraini/ (дата звернення: 19.10.2021).
37. Нікіфоренко проти України (Nikiforenko v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 18.02.2010, заява № 14613/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_550#Text (дата звернення: 19.10.2021).
38. Корнев і Карпенко проти України» (Kornev and Karpenko v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 21.10.2010, заява № 17444/04. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637#Text (дата звернення: 19.10.2021).
39. Мосендз проти України (Mosendz v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 17.01.2013, заява № 52013/08. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115887> (дата звернення: 19.10.2021).
40. Смірнова проти України (Smirnova v. Ukraine) : рішення ЄСПЛ від 8.11.2005, заява № 36655/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_440#Text (дата звернення: 19.10.2021).

41. Рішення у зразкових справах. *Судова влада України*: вебсайт. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/ (дата звернення: 19.10.2021).
42. Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій станом на 01.07.2021 (форма № 5-ПФ). Пенсійний фонд України: інформаційна сторінка вебпорталу. URL : <https://www.pfu.gov.ua/2147027-zvit-pro-rozpodil-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-misyachnyh-pensij-stanom-na-01-07-2021-forma-5-pf/> (дата звернення: 19.10.2021).
43. Бочан проти України (№ 2) (Bochan v. Ukraine (No. 2)) : рішення ЄСПЛ від 5.02.2015, заява № 22251/08. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a43#Text (дата звернення: 19.10.2021).
44. Кац Ю.В. Стереотипизированная модель старения: гендерный аспект. *Вестник Саратовского государственного технического университета*. 2010. № 2(1). С. 301–309.
45. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. Київ, 2016. 244 с.
46. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) on the basis of comments by Mr Pieter van Dijk, Ms Gret Haller, Mr Jeffrey Jowell, Mr Kaarlo Tuori. CDL-AD(2011)003rev. URL : <https://rm.coe.int/1680700a61> (дата звернення: 19.10.2021).
47. Handbook on European law relating to access to justice : European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2016. 214 p.
48. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В.М. Шаповал. 9-е вид., перероб., допов. Київ : Юрінком Інтер, 2021.
49. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ГАЛУЗЕВОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 344.362

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.11>

Борисов Є.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри військової підготовки
Одеського державного екологічного університету
ORCID: 0000-0002-2138-4862

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ФЛОТУ У РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧІ

LEGAL REGULATION THE NAVAL ACTIVITIES IN THE EARLY MIDDLE AGES

У статті досліджено питання становлення нормативного регулювання військової діяльності на морі у період раннього середньовіччя. Проаналізовано відповідну морську практику Візантії та скандинавських країн. Висвітлено першоджерела у формі літературних пам'яток, написів, праць істориків і філософів відповідного періоду, а також їх відображення у роботах сучасних науковців. Констатовано відсутність уваги вітчизняних авторів до важливих, практично витребуваних аспектів історії держави та права.

Доведено наявність ретельного нормативного регулювання діяльності військового флоту у Візантії та констатовано обмеженість збережених нормативних актів зазначеного періоду. Вказано на розуміння значущості військового флоту як стратегічного засобу внутрішньої та зовнішньої політики Візантії, запозичення цією державою римської та грецької концепцій на застосування військово-морських сил, зокрема врахування творів грецьких істориків і праць римських авторів із військового мистецтва.

Висвітлено практику застосування візантійського флоту та підходи до його комплектування, забезпечення та структурного розподілу. Відзначено зростання значущості воєнного флоту порівняно із часами пізньої Античності, вказано на відмінності та спільні риси діяльності римського та візантійського флоту, на запозичення мусульманськими державами саме візантійських організаційних, управлінських і технічних підходів до розбудови військово-морських сил.

Відзначено підходи рومیїв до кораблебудування, уніфікації засобів ведення морської війни, спорядження кораблів і їх комплектації екіпажами. Висвітлено загальні підходи того періоду до морської тактики та до управління флотом, зокрема у бойових умовах, доводиться важливість у цих питаннях такого джерела, як «Тактика» Льва VI Мудрого X ст. Доведено відсутність виявлених джерел регламентації діяльності морських сил руських князів, досліджено практику організації морських походів вікінгів як очевидно подібний за нормативним змістом механізм.

Зроблено висновок про те, що регулювання військово-морської діяльності стародавніх скандинавів втілювалося насамперед у формі звичаїв і сталої практики, а не писаних законів, водночас узагальнено широке коло писемних літературних джерел, із яких впливає зміст такої діяльності вікінгів та основні форми її регулювання.

Ключові слова: військово-морські сили, вікінги, Візантія, історія флоту, військово-морське право, військово-морська доктрина, військово-морська стратегія.

This article examines the formation of normative regulation of military (naval) activities at sea in the Early Middle Ages. Relevant maritime practice of Byzantium and Scandinavian countries is analyzed. The original sources in the form of literary monuments, inscriptions, works of historians and philosophers of the relevant ages, as well as their reflection in the works of modern scientists are covered. Article states the lack of attention of domestic authors to the relevant important, practically demanded aspects of the history of the state and law.

Author proves the existence of detailed normative regulation of the activity of the navy in Byzantium and at the same time he points on the limitation of the preserved normative acts of the specified period. The understanding of the importance of the navy as a strategic means of domestic and foreign policy of Byzantium is pointed out and the article proves the usage of heritage of the Roman and Greek concepts for the use of naval forces, including works of Greek historians and works of Roman authors on martial arts.

The practices of application of the Byzantine fleet and approaches to its staffing, provision and structural distribution are covered in the article. The article marks the increase in the importance of the navy, comparing to the times of late antiquity, it indicates the differences and common features of the Roman and Byzantine

fleets. It is pointed out in the article that the Muslim states borrowed Byzantine organizational, managerial and technical approaches to the development of the navy.

The approaches of the Byzantium to shipbuilding, unification of means of naval warfare, equipment of ships and their manning by crews are noted. The general approaches of that period to naval tactics and to fleet management, in particular in combat conditions, are highlighted, and the importance of such a source as "Tactics" of Leo VI the Wise is proved in these issues. The absence of the revealed sources of regulation of activity of naval forces of the Rus' princes is proved, and at the same time the practice of the organization of sea campaigns of Vikings, as obviously similar in the normative and organizational mechanisms, is investigated.

The regulation of naval activity of the ancient Scandinavians is indicated primarily in the form of customs and constant practice, rather than written laws, while generalizing a wide range of written literary sources from which follows the content of such Viking activity and the main forms of its practical regulation.

Key words: *Byzantine, history of navy, naval doctrine, naval forces, naval law, naval strategy, Vikings.*

Вступ. Правова регламентація діяльності військового флоту у Середньовіччі є важливим і витребуваним питанням сучасних історії держави та права, зокрема з урахуванням сучасних викликів. Вітчизняна історіографія як розвитку військово-морських сил, так і аспектів їх правового забезпечення залишається вкрай обмеженою. У такому контексті слід згадати лише окремі статті Г.А. Анцелевича та Б.В. Бабіна, вказати на відсутність окремих монографічних досліджень за цим напрямом. У західних наукових школах ці питання підіймалися в окремих публікаціях істориків флоту, але насамперед щодо конкретних першоджерел або певних історичних подій, а еволюція відповідного регулювання військово-морських сил у таких роботах системно не висвітлювалася.

Метою статті слід визначити окреслення змісту й еволюції правової регламентації військово-морської діяльності у ранньому Середньовіччі на прикладі Візантії (Держави ромеїв) і практики держав і народів Скандинавії. Для досягнення поставленої мети слід визначитися з розвитком історичної думки, оцінити значення відповідних праць і першоджерел для розвитку військово-морського права. Уявлення про стан відповідного нормативного забезпечення можна отримати через літературні та філософські твори, а також трактати з питань державного управління та військової тактики. Отже, у цій статті використано системний, історико-правовий і порівняльний методи.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи морські війни середини першого тисячоріччя н.е., Сальваторе Козетіно констатує, що, попри поступову деградацію військових флотів римлян, у V ст. імперія ще була здатна надсилати флоти у Середземномор'я. Він наводить приклад флотилій Юстиніана із 500 суден, 92 з яких були військовими кораблями, у війнах проти вандалів, і приклади морських битв у рамках Готських війн, коли кількість суден із кожного боку дорівнювала 40–50, але вказаним автором констатується як небажання тодішнього командування проводити власне морські операції, так і міцне ув'язування їх, у разі проведення, із потребами сухопутної армії ромеїв [7, с. 5].

Період трансформації Римської держави у Візантію призвів до певного зростання практичної значущості морської війни у регіоні, насамперед у вимірі протистояння ромеїв із персами й арабами. Тоді із V ст. н.е. основним бойовим кораблем ромеїв став дромон із одним рядом весел. Поступово інтенсивність морських операцій зростала, дромони стали більшими (команда поступово зростала від 20–50 до 160–200 осіб) і могли мати два ряди весел, причому від тактики таранів дромони конструктивно не містилися. Мусульманські тогочасні судна мали подібні до дромонів риси конструкції та порядок використання, але традиційно були дещо крупнішими. Судна такого типу могли перевозити як сухопутні війська, так і коней для проведення на суходолі кавалерійських операцій [4, с. 87].

Л. Пейн вказує на складну структуру та ієрархію ромейського флоту, яка має іншу якість порівняно з римською, описаною Веґецієм. Візантія успадкувала римський досвід формування постійних поселень моряків для організації берегової оборони, але запровадила у VII ст. флот каравісіанів, як стати вагомою військовою та політичною силою імперії. Морський флот ромеїв мав три рівня – імперський флот, що базувався у Константинополі, провінційні флоти, які оперували у регіонах, і три флоти, приписані до військово-морських фем (військових округ), командувачі яких підпорядковувалися особисто імператору. Провінційні флоти, котрі протидіяли насамперед піратам і набігам варварів, були підпорядковані флотам фем, але провінційні флоти забезпечувалися людьми, припасами та матеріалами за рахунок провінцій, а флоти фем забезпечувалися фемами. Егейська фема захищала від ворожих флотів Дарданелли, Самоська фема – південну частину Егейського моря, а Ківіреотська – Східне Середземномор'я [4, с. 89].

Примітно, що для флотів будувалися штучні гавані (неоріони) із доками, де кораблі споряджали та лагодили, неоріони також слугували арсеналами. Також у ролі арсеналів для флоту використовувалися верфі для будівництва бойових кораблів, ескарітиси. Флот кожної феми мав

один материковий та один острівний порт базування, порти провінційних флотів були розкидані по всьому Середземному морю. На флоті проходили службу вільно народжені громадяни, котрі отримували за це земельні наділи, а під час війни персонал флоту нарощувався за рахунок рекрутів і найманців, зокрема варягів і русичів [13, с. 60; 15, с. 190].

С. Козетіно вказує, що флот ромеїв мав власну градацію військових звань і чинів. Він відзначає статус дромонаріїв як членів екіпажу дромона, якими командував архонт, дромонарії були організовані у такі підрозділи, як нумерії, чисельність яких нині достовірно невідома. Водночас за відомостями Прокопія у 533 р. підрозділ флоту, задіяний проти вандалів, складався із 9–18 кораблів у кожній нумерії, на кожному судні екіпаж становив 20–30 власне моряків. У вказаному флоті Юстиніана зазначені 92 суто військові кораблі не займалися перевезеннями сухопутних військ та у випадку бойових дій покладалися лише на сили власного екіпажу, включаючи лучників [7, с. 5, 7].

Водночас Візантія, попри життєве значення морського флоту для її безпеки, зберегла грецьке, дещо зневажливе ставлення до флотських кадрів. Слово «судновласник» серед еліти ромеїв було на межі образи, а у списках посад імперії за ієрархією командувачі імперським флотом і флотом Ківіреотської феми ніколи не потрапляли до першої двадцятки, «командувачі Самоською й Егейською фемами були в самому низу» [4, с. 90]. Примітно, що основні супротивники ромеїв – мусульманські владарі – перейняли адміністративне ставлення до флоту у Візантії та так само ставилися до морської війни та до залучених у ній осіб доволі прохолодно, йменуючи в окремих текстах імамів моряків «істотами, що носяться по морю, як черв'яки на шматку дерева» [10, с. 91]. Втім, власне Коран забороняє ведення морської війни не містив, вказуючи, що «Аллах – Той, Хто підпорядкував вам море, щоб кораблі пливли по ньому по Його волі і щоб ви шукали Його милість; бути може, ви будете вдячні» [16, с. 83; 4, с. 92].

Досліджуючи тривале візантійсько-мусульманське протистояння на морі [12, с. 60], С. Козетіно пише, що основою тактики сторін була більше «боротьба між людьми, ніж між кораблями», коли вирішальне питання морського бою робив абордаж. Водночас цей автор наводить думку візантійського історика Феофана, за якою імператор Констанц програв у VII ст. ключову морську битву мусульманам через нехтування ним потребою вишикувати флот у належний для бою порядок. Примітно, що після цієї поразки у імперії були запроваджені «нечувані раніше» податки на військовий флот, через який «жінки відбиралися у чоловіків, діти у батьків» та «усі втратили надію в житті» [7, с. 9; 18, с. 44].

Хоча морське право було узагальнене саме у ті часи, у Родоському морському законі й у «Трактаті про оренду суден та права сторін» IX ст., ці акти не приділяли уваги питанням військово-морської активності, оминаючи навіть традиційні для майбутніх періодів аспекти правового регулювання каперства, призив тощо. Усі питання військового флоту, як і в римський період, систематизувалися у трактатах про військову справу, які, спираючись на грецькі та римські «першоджерела», ставали дедалі більш відірваними від реальності флотських дій. Прикладом у них описувалася тактика таранів, котра практично не застосовувалася флотом ромеїв [4, с. 102; 15, с. 56].

Водночас винайдення «ромейського вогню» як засобу війни на морі призвело до певного адміністративного реагування. У керівництві імператора Костянтина VII «Про управління імперією», написаному в X ст., вказувалося, що будь-хто, який розголосить таємницю цієї зброї, буде позбавлений чинів, звань і «наданий анафемі на віки віків, будь він імператор, патріарх чи інша особа» [6, с. 117]. Втім, це не завадило арабам отримати відомості про зазначену зброю та не лише успішно її застосовувати, але й приписувати власним суднам обов'язково мати її на борту в особливих, небезпечних районах плавання, таких як Баб-ель-Мандебська протока, а також опрацьовувати засоби захисту від «ромейського вогню» [4, с. 100].

Водночас не можна стверджувати, що загальною питання морської війни були поза увагою влади держави ромеїв. Вони підіймалися, зокрема, у «Стратегіконі» Маврикія, що датується початком VII ст. (але з акцентом на веденні бойових дій на річках) [9] та у книзі Флавія Арріана «Тактичне мистецтво». Із VI ст. у літературі ромеїв окремо виділяються навмахії – трактати про морську війну, а французький текстолог А. Ден серед п'яти жанрів візантійської воєнної літератури виокремив і роботи з морської війни [1, с. 17]. Сучасні дослідники серед іншого аналізували ймовірне авторство анонімного візантійського трактату «Про війну на морі», датованого орієнтовно 950 р., та встановили, що у ньому використано праці Гомера, Фулідіда, твори філологів («Ономастікон» Юрія Поллукса II ст. н.е. та «Лексикон» Ісіхія Олександрійського VI ст. н.е.), а також «Тактику» Льва VI Мудрого, завершену в 908 р. як єдине майже сучасне для автора джерело. Констатується, що трактат має не прикладний характер згідно з тематикою, а швише форму вправи для філології [3].

Втім, найбільш корисним джерелом для усвідомлення правового регулювання діяльності флоту є саме зазначена «Тактика» Льва VI Мудрого, що містить окремий розділ із питань морської війни. «Тактика» викладена у формі вказівок імператора умовному командувачу флотом (стратигу), й у ній констатується, що про

війну на морі «у стародавніх тактиках ми нічого не знайшли, але про яку ми прочитали в різних місцях і довідалися зі скромного досвіду наших часів, про що нам повідомили морські стратиги, котрі або самі здійснювали морські битви, або страждали від них» [2, с. 118].

Примітно що, хоча «Тактика» не посилається на працю Вегеція, можна простежити низку очевидних запозичень Льва VI з римського ставлення до питань воєнного флоту. У «Тактиці» основними воєнними суднами вважаються на «так звані трієри, що нині йменуються дромонами» із очевидним посиланням, всупереч реаліям суднобудування, на досвід Стародавньої Греції. У «Тактиці» містяться загальні поради командувачу флотом щодо оперування ним, а також вимоги до підготовки кораблів, підготовки екіпажів та управління в умовах бойових дій на морі.

Загальні приписи «Тактики» зобов'язують стратига «мати досвід морської війни й опанувати мистецтво бойових шиків, застосувати знання про рух повітряних мас і вітрів, про світло планет і знаки зірок, про явища, що викликаються сонцем і місяцем, знати точні ознаки зміни сезонів року, щоб, володіючи досвідом у цьому, ти в зимовий час почувався у морі надійно і безпечно». Із цього щонайменш впливає відмінність ромейського, практичного флоту від римського, який взимку бездіяв, адже потреб його застосування у несприятливі сезони просто не було. Примітно, що, хоча заборон на застосування флоту у певний сезон «Тактика» не містить, вона надає поради не робити «небезпечні плавання» з одночасним застереженням про те, що, «якщо знаки небесних світил сприятливі», то «за таких умов похід можливий» [2, с. 120].

У «Тактиці» загалом багато йдеться про «морського супротивника» та немає спроб применшити його безпеку, серед практичних ворогів прямо йменуються дві основні загрози – «сарацини», тобто флоту мусульманських держав, і «північні скіфи», тобто давньослов'янські племена. «Тактика» надає вказівки щодо тимчасового базування флоту біля власних чи ворожих земель (із заборонаю утисків власного населення), включаючи питання забезпечення пильності та боєздатності [2, с. 121].

Проти ворогів «Тактика» приписує застосувати «неочікувані напади та інші оманливі заходи», водночас її автор постійно застерігає командувача флотом від ініціювання морської битви без «великої необхідності», адже «у долі й у війни, як відомо, багато суперечностей і мінливості», навіть за умов «коли ти упевнений у чисельній перевазі власних дромонів». Водночас у цьому трактаті міститься теза, подібна до приписів Вегеція [8, с. 100], за якою «вступати у морський бій із ворогами слід тоді, коли їм трапиться зазанати аварії корабля, коли вони будуть розгублені й ослаблені штормом, або

коли вдасться підпалити їх кораблі, підступивши вночі, або коли вони висадилися на берег, або коли випаде інша добра нагода і ти сам вирішиш зробити напад» [2, с. 124].

Також Лев VI застерігає, що «є й інші прийоми, придумані стародавніми для ведення морської війни, а також і такі, які можуть бути ще придумані, але ми утримаємося писати про них у цій книзі», але насправді такі заяви швидше маскують відсутність продуманої та вдалої морської доктрини та тактики, що впливає і на регулювання державою діяльності військового флоту. Втім, у «Тактиці» згадуються шиківання суден у лінію та півколом, передбачаються можливості розподілу флоту на окремі оперативні групи кораблів, зокрема для організації засідок та оманливої «втечі» тощо [2, с. 122].

Також у «Тактиці» містяться поради до матеріалів будівництва дромонів, вказівки про потребу забезпечення усього обладнання корабля (блоків, щогл, лопатей тощо) у подвійній кількості від потреби та про необхідність наявності «майстра-кораблебудівельника», але не уточнюється, на яку кількість суден він потрібний. Крім того, «Тактика» надає поради з облаштування дромону, наявності на ньому «сифону» для «роменського вогню», вежі для металевих знарядь («ксілокастрону»), щодо порядку та розташування лав для гребців, їх кількості разом зі стратіотами (бійцями зі складу екіпажу). Крім цих моряків, до екіпажу дромону має включатися наварх (капітан) і кентарх (помічник із бойової справи) та їх помічники, прапороносець, фахівець із застосування «сифону» й особа, котра відповідає за якорі і швартування.

Крім дромонів у флоті мали бути «малі дромони» чи галіє для сторожової та розвідувальної служби, а також судна для перевезення флотського майна, «щоб не обтяжувати ним дромони, особливо у воєнний час». «Тактика» спеціально зазначає, що ці допоміжні судна також мають бути озброєними та надає детальні вказівки щодо спорядження стратіотів на кораблях. Ведення власне морського бою зводиться Львом VI до метання всіляких знарядь, включаючи спеціальні стріли та навіть горщики зі зміями та негашеним вапном, спроб перегортати ворожі судна та заливати їх водою. Втім, «Тактика» визнає, що практично ведення бою зводиться насамперед до рукопашної під час абордажу власного або ворожого корабля [2, с. 124].

Також «Тактика» присвячує значну увагу управлінню флотом. Крім навархів (капітанів), на кожному дромоні стратиг флоту має призначити окремо коміта на кожні три-п'ять дромонів, щоб вони «не рухалися безладно». Цей коміт має «інструктувати кожного з них» і разом із навархами «отримувати від стратега розпорядження та передавати підлеглим». Також у «Тактиці» стисло описується різниця у статусі командувачів імператорським флотом і флотами фем,

покладається відповідальність на стратига за тренування стратіотів на кораблях «різними способами», поодиноці та групами, а також «тренувати дромони», щоб вони переміщувалися «узгоджено та повним складом у строю», щоб «не заважати один іншому під час руху», «як це часто буває». Такі навчання для кораблів мали охоплювати питання їх пересування й «організованої висадки» на сушу [2, с. 125].

«Тактика» приписує командувачу флоту «за день до бою обговорити з підлеглими архонтами, що потрібно зробити, і надалі дотримуватися того, що було визнано корисним на загальну думку; слід також наказати командувачу дромонів бути готовими до виконання узгоджених рішень». За умов різних думок архонтів «Тактика» залишає остаточне вирішення за командувачем і приписує стратигу вжити заходів із забезпечення його виконання за умов морського бою. Для цього приділено значну увагу організації зв'язку між дромонами у бойових умовах, зокрема із застосуванням сигнальних вимпелів і прапорів, забезпеченням через завчасні тренування зрозумілості команд, які надаються під час бою. Серед іншого передбачено можливість застосування під час бою посильних суден для передачі вказівок командувача [2, с. 125].

Щодо зазначених питань у «Тактиці» вказано буквально так: «За подачі сигналу за допомогою прапора слід або встановити його прямо, або схилити його вправо та вліво, або повертати назад у вихідне положення, або розмахувати ним, або піднімати, або опускати, або зовсім прибирати, або переміщати, або змінювати його, поміщаючи на його вершині певні видимі відмінності, або міняти його форму або колір». Як додає у цьому трактаті з питань сигналів Лев VI, «твій обов'язок, стратиг, полягає у тому, щоб всі ці сигнали пройшли випробування, щоб все архонти, які тобі підпорядковані та які командують дромонами, мали надійний досвід у використанні цих сигналів, щоб вони знали, коли та як кожен із них застосовується та не допускали помилок, щоб під час бою, заздалегідь пройшовши гарну практику, вони були готові правильно їх зрозуміти і діяти так, як вони цього вимагають» [2, с. 126].

Крім того, «Тактика» надає приписи з особливого облаштування флагманського дромону командувача (памфілу) та дромонів інших архонтів, зокрема щодо комплектування їх екіпажів. Щодо тактичних порад твір Льва VI підсумовує, що стратигу «слід привести до ладу все, що ти визнаєш корисним для майбутнього виступу в похід: дромони, стратіотів на них, зброю, продовольство, а також інше майно на інших кораблях – їх як обоз тобі слід розставити у надійних місцях, де обстановка змусить тебе вступити в бій; таким чином, тобі слід відходити в похід повністю підготовленим». Втім, «Тактика» констатує неможливість повного прорахунку усіх ситуацій, адже «людський розум багатогран-

ний, і неможливо досягнути все майбутнє в цих бойових побудовах, все заздалегідь передбачити та викласти». Водночас трактат приписує командувачу флоту вживати максимально можливих розвідувальних заходів щодо вивідання стану справ у супротивника [2, с. 127].

Варто вказати, що «Тактика» перша серед виявлених джерел приділяє значну увагу морально-психологічній роботі з екіпажами суден. Твір містить максимально реалістичні оцінки психологічних якостей моряків військового флоту та навіть рекомендує «давати бій не поблизу власних володінь, у яких стратіоти сподіваються схватитися, рятуючи власні життя, але краще поблизу ворожих володінь, звідки вороги, сподіваючись на порятунок, матимуть надію на втечу у свою землю після битви, адже стратіот, відчуючи страх перед військовою долею, яка йому випадає, завжди сподівається на порятунок втечею: для нього немає нічого кращого, ніж якнайшвидше позбутися зброї; мало хто під час битви вважатиме за краще загинути, ніж ганебно втікати – чи йдеться про варварів або ж про ромеїв» [2, с. 129].

Тим не менше «Тактика» пропонує командувачеві флоту цілий комплекс заходів для мінімізації бажання членів екіпажів «ганебно тікати». Для цього трактат приписує стратигу забезпечити стратіотів усім необхідним, стежити, щоб архонти не чинили будь-яких несправедливостей, не отримували від моряків хабарів, включаючи «звичайні підношення», адже, додає Лев VI, «що слід казати про твою гідність, якщо у них буде розумі не те, що має бути, якщо ти нічого не робиш, поки не отримаєш підношення від підлеглого». Також «Тактика» приписувала потребу командувачеві у будь-який момент знати настрої стан та «інші показники мужності» стратіотів, адже «слід укомплектувати повністю підготовлені дромони мужніми стратіотами, здатними до бою, наповненими твердим духом, навченими і натренованими» ц «усі маса дромонів безсила якщо стратіоти на них позбавлені мужності» [2, с. 131].

Для забезпечення належного морального духу екіпажів «Тактика» пропонує цілий комплекс заходів – урочисте висвячення дромонів через богослужіння, проведення спільних молитов, промову командувача до архонтів і до війська, зачитування зібраним стратіотам про перспективи їх покарань за порушення військових правил. Також трактат приписує командувачеві за закінченням бойових дій «розподіляти здобич» між стратіотами, «проявити до них увагу і прихильність, організувати на їхню честь урочистий бенкет» тощо, а також зобов'язує командувача бути моральним прикладом для підлеглих «не на словах, а на справі», проявляючи «рішучість, стійкість і незворушність» [2, с. 133].

Утім, в іншому фрагменті автор «Тактики» прямо визнає обмеженість дії власних порад, констатує, що, «якщо трапиться так, що оби-

дві сторони будуть битися героїчно, перевага буде у тих, яких більше». Крім того, «успіх на війні визначають не кількість кораблів, не їхні розміри і не те, скільки на них знаходиться мужніх, сильних і сміливих бійців, готових битися з ворогами, а насамперед те, чи мають вони завдяки моральній чистоті та праведності свого життя Божественне благовоління і захист», залишаючи таким чином у військово-морській справі місце для релігійного фаталізму [2, с. 135].

Примітно, що саме у період написання «Тактики» Візантія укладала договори з руськими князями 911, 944 та 971 рр., тексти яких були відображені у «Повісті временних літ» [5, с. 51–52]. Ці договори не згадували аспекти військової діяльності русів на морі, але містили згадку про військову службу окремих русів імператору, яка могла проходити й на ромейському флоті у періоди, коли він частково комплектувався за рахунок найманців. Також ці договори приписували русам не нападати та не знищувати кораблі ромеїв, що зазнали лиха та були викинутими морем на берег. Додамо, що власні письменні джерела Стародавньої Русі також не згадують про аспекти регламентації військових морських походів князів того періоду.

Втім, можна висловити гіпотезу, що військово-морська справа Стародавньої Русі мала подібну регламентацію до аналогічних занять народів Стародавньої Скандинавії через спільне у їхній історії та культурі того періоду. Військове мистецтво вікінгів V–XII ст. відображене у наявних джерелах, основними з яких є саги, воно зводилося до організації міжнародної морської торгівлі та морських набігів відносно невеликими суднами – дракарами та кноррами [20]. Ці судна могли використовуватися як для комерційної, так і для військової діяльності, але через морське домінування вікінгів битви на морі мали характер сутичок різних кораблів чи загонів самих скандинавів. Морська діяльність вікінгів була часто приватною ініціативою та часто мала характер скоріше піратства, ніж державної морської політики [14, с. 23].

Примітно, що така військова діяльність не відрізнялася за змістом від бою на суходолі, вікінги не практикували засоби знищення суден, у бою їх метою було захоплення ворожого корабля, що мав істотну матеріальну, а також духовну та навіть сакральну цінність. Корабель вікінгів зазвичай був у їх спільній власності, із чітко виділеними частками, а капітан (кормчий, *stýrimaðr*) мав значну або ключову частку власності судна, одгнак це не надавало капітану, як і його помічникові (*foggráðamaðr*) повної влади над кораблем, адже ключові питання вирішувалися загальними зборами екіпажу, де капітан був «першим серед рівних» [14, с. 24].

Хоча такі саги, як «Сага про Ейрика Рудого», «Сага про Хервьор і Хейдреке», «Книга про заняття земель» та інші надають нам багатий

фактичний матеріал щодо плавання та воєн вікінгів, питання морських битв, керування судном і схвалення рішень ці джерела описують скупо [20]. Ці художні твори, у яких бойовий корабель йменувався «вепром небес піщаної пустелі», не вказували джерела правил морських походів. Очевидно, що ці правила морської війни вікінгів ґрунтувалися насамперед на їхніх усних звичаях і практиці [14, с. 25].

Із саг випливає, що судном могла командувати й жінка-воїн, що до складу екіпажу включали як вільних осіб, так і рабів. Останні не мали права голосу під час схвалення рішень, але часто надавали поради щодо походу й управління судном. Примітно, що вікінги під час організації морських походів і схваленні ключових стратегічних і тактичних рішень віддавали значну увагу ворожінню, чаклунству, пізніше змішаних ними із християнською релігією [20]. Хоча збірки саг були зібрані у письмовій формі вже у XII–XIV ст., прикладом у Книзі Хаука Ерлендсона (*Haugsbók*), вони не вплинули на подальший розвиток європейських стратегії та тактики морської справи та відповідно не стали складовою частиною розвитку її спеціального нормативно-правового регламентування [14, с. 30].

Водночас тогочасні писані закони країн Скандинавії, такі як ісландські «Грага» (*Graaga*) [17] і «Йонсбок» (*Jónsbók*) [19] узагалі не приділяють спеціальної уваги питанням війни, зокрема морської, та регулюють лише окремі, суто комерційні аспекти морської торгівлі. Перший спеціальний норвезький закон із морських питань 1076 р., «*Farmanna loth*», також у тих фрагментах, які збереглися донині, регулював саме ключові аспекти морської торгівлі [11, с. 9].

Отже, можна дійти таких **висновків**. Практика регулювання військово-морської діяльності у ранньому Середньовіччі може бути дослідженою на прикладах Візантії та скандинавських країн із урахуванням першоджерел у формі літературних пам'яток, написів, праць істориків і філософів. У Візантії (Державі ромеїв) існувало ретельне нормативне регулювання діяльності військового флоту, влада держави мала розуміння значущості військового флоту як стратегічного засобу внутрішньої та зовнішньої політики та запозичувала римські та грецькі античні концепції застосування військово-морських сил, втілені у творах грецьких істориків і працях римських авторів із військового мистецтва.

Практика застосування візантійського флоту та підходи до його комплектування, забезпечення та структурного розподілу відображені у «Тактиці» Льва VI Мудрого X ст. Можна констатувати зростання у ранньому Середньовіччі значущості воєнного флоту порівняно із часами пізньої Античності, а також запозичення мусульманськими державами візантійських організаційних, управлінських і технічних підходів до розбудови військово-морських сил.

Нині немає джерел, які дозволяли б уточнити регламентацію діяльності морських сил руських князів того періоду. Регулювання військово-морської діяльності стародавніх скандинавів відбувалося насамперед у формі звичаїв і сталої практики, а не писаних законів, водночас широке коло

писемних літературних джерел дозволяє визначити зміст такої діяльності вікінгів та основні форми її регулювання. Питання впливу зазначеного регулювання на подальший розвиток правового забезпечення діяльності військово-морських сил потребує окремого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Арриан Ф. Тактическое искусство. *Arriano y techn taktikh: Flavii Arriani ars tactica* / комм. А.К. Нефёдкина. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2010. 286 с.
2. Лев VI Мудрый. Тактика Льва. *Leons imperatoris tactica* / изд. В.В. Кучма. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. 368 с.
3. Морозов М.А. Византийский интеллектуал эпохи византийского императора Константина Багрянородного: штрихи к портрету. URL: <https://phil.hse.ru/data/2014/04/11/1321115398/Морозов%20М.А.%20Византийский%20интеллектуал%20э.агрянородного%20штрихи%20к%20портрету.pdf>
4. Пейн Л. Море и цивилизация. *Мировая история в свете развития мореходства*. Москва : АСТ, 2017. 832 с.
5. Повесть временных лет / подгот. текста Д.С. Лихачева ; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Ч. 1. Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. 407 с.
6. Constantine VII Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio* / ed. by Gyula Moravcsik, R.J.H. Jenkins. Washington : Dumbarton Oaks, 1967. 347 p.
7. Cosentino S. Constans II and the Byzantine navy. *Byzantinische Zeitschrift*. 2007. Bd. 100/2. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/BYZS.2008.577/html>.
8. *De Re Militari* by Vegetius: Complete Official Edition / ed. by Harper-McLaughlin Adet. London : Concord, 2019. 122 p.
9. Dennis G.T. *Maurice's Stratégikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1984. 178 p.
10. Fahmy A.M. *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century* A.D. Cairo : National Publication House, 1966. 204 p.
11. Frankot E. *Of Laws of Ships and Shipmen*. *Medieval Maritime Law and its Practice in Urban Northern Europe*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2012. 223 p.
12. Gabrieli F. *Greeks and Arabs in the Central Mediterranean Area*. *Dumbarton Oaks Papers*. 1964. Vol. 18. P. 57–65.
13. Haldon J. *Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations*. *Dumbarton Oaks Papers*. 1993. Vol. 47. P. 1–67.
14. Jakobsson S. *Hauksbók and Construction of an Icelandic World View*. *Saga-Book*. *Viking Society for Northern Research*. London : University College, 2007. Vol. 31. P. 22–38.
15. Jeffreys E.M., Pryor J.H. *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy ca 500–1204*. Leiden : Brill Academic Publishers, 2006. 832 p.
16. Khaldûn I.I. *The Muqaddimah: An Introduction to History* / ed. by N.J. Dawood. London : Princeton University Press, 2015. 512 p.
17. *Laws of Early Iceland: Gragas, the Codex Regius of Gragas, with Material from Other Manuscripts* / transl. by A. Dennis, P. Foote, R. Perkins. Winnipeg : University of Manitoba Press, 2006. 279 p.
18. Planhol X. de. *L'Islam et la mer: La mosquée et le matelot, VIIe–XXe siècle*. Paris : Perrin, 2000. 660 p.
19. Schulman J.K. *The Laws of Later Iceland: Jónsbók*. Saarbrücken : AQ-Verlag, 2010. 485 s.
20. Westphalen N. *Viking Warfare, Ships and Medicine*. *Original Research & Articles*. 2020. Vol. 28. № 4. URL: <https://jmvh.org/article/viking-warfare-ships-and-medicine/>.

УДК 343.222.4:328.185(477)

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.12>

Боровик А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правових
та адміністративно-правових дисциплін
*Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука*
ORCID: 0000-0003-1834-404X

НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

NATIONAL STANDARDS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR CRIMINAL CORRUPTION OFFENSES AND THEIR PREVENTION

Щодо України, то національні стандарти кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення та їх запобігання репрезентовані положеннями відповідних вітчизняних законів і підзаконних нормативно-правових актів, а також імplementованих міжнародних (у т. ч. європейських) конвенцій, договорів, протоколів та інших документів.

Зазвичай на офіційних сайтах державних органів, установ і підприємств розміщують загальний перелік вітчизняних (таких як Конституція України, відповідні закони України, кодекси, укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, відомчі документи тощо) та міжнародних (відповідні конвенції, угоди, статuti тощо) антикорупційних нормативно-правових актів, із яких можна виділити ті специфічні документи, що безпосередньо стосуються протидії та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням.

Зокрема, до переліку основних нормативно-правових актів законодавства України про кримінальну відповідальність і запобігання корупційним кримінальним правопорушенням можна віднести: Конституцію України від 28 червня 1996 року; Конвенцію ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 року; Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 року (ETS 173); Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією від 15 травня 2003 року (ETS 191); Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією від 04 листопада 1999 року; Угоду про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO); Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO); КК України; закони України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року; «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року; «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року; «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року; «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07 червня 2001 року; «Про очищення влади» від 27 січня 2015 року; «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» від 10 листопада 2015 року тощо.

На наш погляд, принципове значення для кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням мають положення КК України та Закону України «Про запобігання корупції». Важливими є і щорічні національні доповіді НАЗК щодо реалізації засад антикорупційної політики, що є основними документами, де узагальнюються всі дані щодо стану корупції у державі.

Ключові слова: національні стандарти, корупційні кримінальні правопорушення, запобігання корупції, протидія корупційним кримінальним правопорушенням, кримінальна відповідальність.

The national standards of criminal responsibility for criminal corruption offenses and their prevention in Ukraine are represented by the provisions of the relevant domestic laws and subordinate legislation, as well as the implemented international (including European) conventions, treaties, protocols and other documents.

As a rule, the official websites of state bodies, institutions and enterprises post a general list of domestic (Constitution of Ukraine, relevant laws of Ukraine, codes, decrees of the President of Ukraine, resolutions and orders of the Cabinet of Ministers of Ukraine, departmental documents, etc.) and international (relevant conventions, treaties, statutes) etc.) anti-corruption regulations, which makes it possible to single out those specific documents that are directly related to counteracting and preventing corruption criminal offenses.

In particular, the list of the main regulations of the legislation of Ukraine on criminal liability and prevention of corruption criminal offenses includes: the Constitution of Ukraine of June 28, 1996; The UN Convention against Corruption of October 31, 2003; Criminal Convention against Corruption of 27 January 1999 (ETS 173); Additional Protocol to the Criminal Convention against Corruption of May, 15, 2003 (ETS 191); Civil Convention against Corruption of November 4, 1999; Agreement on the Establishment of a Group of States against Corruption (GRECO); Charter of the Group of States against Corruption (GRECO); Criminal Code of Ukraine; Laws of Ukraine "On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine" of October 14, 2014;

“On Prevention of Corruption” of October 14, 2014; “On Civil Service” of December 10, 2015; “On the Prosecutor’s Office” of October 14, 2014; “On Service in Local Self-Government Bodies” of June 7, 2001; “On the Purification of Power” of January 27, 2015; “On the National Agency of Ukraine for Detection, Investigation and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes” of November 10, 2015, etc.

In our opinion, the provisions of the Criminal Code of Ukraine and the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption” are of fundamental importance for criminal liability and prevention of corruption offenses. The annual national reports on the implementation of the principles of anti-corruption policy carried out by the National Agency for the Prevention of Corruption (NAPC) are also important, as they are the main documents summarizing all data on the state of corruption in the country.

Key words: *national standards, corruption criminal offenses, prevention of corruption, counteraction to corruption criminal offenses.*

Постановка проблеми. На наш погляд, доктринальні визначення корупційних кримінальних правопорушень можуть мати лише допоміжне значення, оскільки чинний закон України про кримінальну відповідальність безпосередньо визначає формат таких правопорушень. Чіткий законодавчий перелік (визначення) корупційних кримінальних правопорушень відчутно відрізняється від їх багатьох теоретичних дефініцій. Зазначимо, що до 2014 року не існувало чіткої державної позиції щодо того, які злочинні діяння слід уважати корупційними (наприклад, в одній зі своїх Постанов (від 20 жовтня 2011 року № 1094) Кабінет міністрів України пропонував відносити до «корупційних правопорушень» злочини, передбачені ст. 365, 366, 367, 370, ч. 1 ст. 423, ч. 1 ст. 424 КК України) [11].

В умовах сьогодення національний законодавець зазначає про корупційні кримінальні правопорушення у примітці до ст. 45 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв’язку з дійовим каяттям» розділу IX «Звільнення від кримінальної відповідальності» Загальної частини КК України (ними вважаються КП, передбачені ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 366-1, 368, 368-3–369, 369-2, 369-3 цього Кодексу) [12]. Таким чином, 21 (двадцять одна) конкретна стаття Особливої частини КК України передбачає відповідальність за те чи інше корупційне кримінальне правопорушення. Очевидно, що вітчизняний законодавець не зосереджує норми про відповідальність за корупційні кримінальні правопорушення у межах якогось окремого розділу із двадцяти наявних в Особливій частині КК України, звідси до корупційних відносяться окремі КП із розділів VI, VII, IX, XIII, XV, XVII та XIX згаданої частини КК України.

Слід особливо наголосити на тому, що в українського законодавця відсутня послідовна та стала позиція щодо нормативного переліку (визначення) корупційних злочинів (корупційних кримінальних правопорушень) у вказаній вище примітці до ст. 45 КК України, оскільки, починаючи з моменту його першої регламентації

14 жовтня 2014 року (Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України») [13], він (перелік) з часом був декілька разів змінений, доповнений, розширений та уточнений (зокрема, у 2015, 2019 та 2020 роках) [14–16]. Також не можна не згадати і про Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII (набрав чинності з 01 липня 2020 року, крім п. 2 розділу II, який набрав чинності з 24 квітня 2019 року), де термін «корупційний злочин» у тексті КК України був всюди (наскрізно) замінений іншим – «корупційне кримінальне правопорушення», що свідчить про певну гармонізацію положень Закону України «Про запобігання корупції» та КК України [17].

Щодо змін, унесених законодавцем до відповідних статей про кримінальну відповідальність за конкретні корупційні кримінальні правопорушення, то рахунок йде вже на десятки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що питання корупційних кримінальних правопорушень (корупційних злочинів) досліджували вітчизняні вчені-правники (наприклад, П.П. Андрушко, О.Ю. Бусол, В.М., Т.І. Биркович, Гарашук, Н.О. Гуторова, О.В. Головкін, О.О. Дудоров, А.П. Закалюк, О.І. Пархоменко-Кучевіч, О.М. Костенко, М.І. Мельник, І.Є. Мезенцева, А.А. Музика, В.І. Осадчий, А.В. Савченко, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, С.В. Тімченко, В.І. Тютюгін, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський та ін.), лише окремі з них досліджували питання національних стандартів кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення та їх запобігання.

Формулювання завдання дослідження: Мета статті – вивчення національних стандартів кримінальної відповідальності за вчинення корупційних кримінальних правопорушень і їх запобігання.

Виклад основного матеріалу. Як доводять вітчизняні науковці (зокрема, О.В. Головкін і С.В. Тімченко), нині відбувається законодавче

оформлення нової системи боротьби з корупцією, що зумовлено ухваленням законів України про очищення влади, запобігання корупції, НАБУ, прокуратуру, ДБР тощо та є «початком глибокої реформи системи антикорупційної діяльності в Україні» [1, с. 71]. Водночас в умовах сьогодення в Україні «не повністю завершено формування законодавчої та інституційної основи для вироблення та реалізації державної антикорупційної політики» та «необхідне подальше приведення вітчизняного законодавства у відповідність до міжнародних договорів та практики їх застосування» [2, с. 99].

Крім цього, не слід забувати про слушну настанову О.О. Дудорова стосовно того, що Україна подекуди здійснює імплементацію «неадекватно, неоднозначно та майже механічно (дослівно) запозичує конвенційні положення» [3, с. 12], однак варто підтримати думку О.М. Костенка про безперспективність подолання кризового типу корупції в Україні одним лише вдосконаленням антикорупційного законодавства й антикорупційних органів [4].

Окрім вітчизняні науковці, намагаючись визначити корупцію та інші похідні від неї діяння, у т. ч. й корупційні кримінальні правопорушення, крізь призму конкретних протиправних діянь чи антисоціальних феноменів, не перестають дивувати логікою своєї думки, простотою або, навпаки, складністю дефініцій, їх форматом та іншими підходами, розуміючи під корупцією «високорівневу» корупцію, корупцію у середніх ешелонах влади, «низову» корупцію, корупцію від «злиднів» (В.М. Гаращук, А.О. Мухатаєв) [5, с. 24–30]; «протиправну дію або бездіяльність посадової особи (чи особи, яка наділена певними адміністративно-розпорядчими повноваженнями та функціями), яка спрямована на отримання власного інтересу (як матеріального, так і ні, зокрема, певної послуги, привілеїв, пільг тощо) через здійснення своїх функціональних обов'язків та несе негативний наслідок для держави, суспільства та органу державної влади» (О.І. Пархоменко-Куцевіл) [6, с. 43–43]; «хабарі, крадіжки, політичну та бюрократичну корупцію і дезінформацію» (Т.І. Биркович) [7, с. 80] тощо.

А.В. Онуфрієнко переконує, що у кримінальному законодавстві України взагалі мають існувати не корупційні злочини або корупційні кримінальні правопорушення, а виключно «злочини корупційної спрямованості» [8, с. 10]. І.Є. Мезенцева вважає, що пріоритет повинен бути наданий поняттю «корупційні злочини», яке одночасно має містити ознаки злочину, корупції та корупційного правопорушення [9, с. 76]. Інші автори у своїх працях моделюють типові приклади окремих корупційних діянь, пропонуючи варіанти: їх кваліфікації (зокрема, підкупу державних посадових осіб, хабарництва в приватному бізнесі, торгівлі впливом, шахрайства, розтрата, посадового зловживання, незаконного

збагачення, відмивання грошей, спонсорства); звільнення відповідних осіб від кримінальної відповідальності; імунітетів, що виступатимуть перешкодами кримінальному переслідуванню, тощо [10, с. 102].

Поряд із цим у кримінально-правовій науці встановлені типові ознаки корупційних злочинів, а отже й корупційних кримінальних правопорушень, до яких слід відносити такі: суспільну небезпечність; (кримінальну) протиправність; наявність діяння, що містить ознаки корупції, зміст якої розкрито у ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції»; вчинення його спеціальним суб'єктом – особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції»; наявність виключно умислу (умисної форми вини); караність (проте, звісно, із цих положень можуть бути певні винятки) [18, с. 16–17]. У юридичній літературі [19, с. 7] виділяють також й інші ознаки корупційного правопорушення.

Зокрема, пропонується виділяти такі його ознаки: 1) вчиняється суб'єктом, визначеним у ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» або іншою особою, з метою схилити особу, визначену у ст. 3 Закону, до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей; 2) вчинення з використанням службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей; 3) полягає в отриманні неправомірної вигоди або прийнятті її обіцянки/пропозиції для себе чи інших осіб; 4) або в обіцянці/пропозиції чи наданні неправомірної вигоди особі, зазначеній у ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», або на її вимогу іншим фізичним особам; 5) тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Із приводу негативних наслідків вчинення корупційних кримінальних правопорушень, які передбачені КК України, то вони можуть стосуватися, наприклад: звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 45–48); призначення покарання (ст. 69); звільнення від покарання та його відбування (ч. 4 ст. 74, ч. 1 ст. 75, ч. 1 ст. 79, ч. 3 ст. 81, ч. 4 ст. 82, ч. 4 ст. 86, ч. 3 ст. 87); зняття судимості (ч. 2 ст. 91) [20, с. 88–91]. Крім цього, вчинення відповідного корупційного кримінального правопорушення: а) буде вважатися підставою для застосування спеціальної конфіскації (відповідно до положень ст. 96-1 КК України), а також заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи (ч. 1 ст. 96-3 КК України); б) впливатиме на з'ясування питань щодо чинності закону про кримінальну відповідальність відносно корупційних правопорушень, учинених іноземцями або особами без громадянства за межами України (ч. 2 ст. 8 КК України). Також виділяють й інші характеристики корупційних кримінальних правопорушень, які відповідним чином розкриті в юридичній літературі (зокрема, питання їх класифікації) [21, с. 32–36; 22, с. 33–38; 23, с. 161–166].

Крім того, у теорії кримінального права зазначається, що до «корупційних правопорушень (злочинів), пов'язаних з корупцією», можуть належати понад двадцять посягань [24, с. 4–6].

Зокрема, до «кримінальних правопорушень (злочинів), пов'язаних із корупцією», слід віднести:

а) квазі-корупційні діяння (наприклад, незаконне збагачення – ст. 368-2 КК України, яка, однак, визнана неконституційною; легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом – ст. 209 КК України, декларування недостовірної інформації – ст. 366-1 КК України);

б) інші злочини, зокрема, підслідні НАБУ «за зв'язком проваджень» (наприклад, умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму – ст. 209-1 КК України; введення в оману суду або іншого уповноваженого органу – ст. 384 КК України; відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків – ст. 385 КК України; перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку – ст. 386 КК України; розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування – ст. 387 КК України; незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації – ст. 388 КК України; приховування злочину – ст. 396 КК України);

в) суміжні з корупційними злочини у сфері службової діяльності, підслідні підрозділу внутрішнього контролю НАБУ (наприклад, перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу – ст. 365 КК України; службове підроблення – ст. 366 КК України; службова недбалість – ст. 367 КК України; провокація підкупу – ст. 370 КК України);

г) окремі пов'язані з корупцією злочини, підслідні органам ДБР або Національної поліції (порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації – ст. 159-1 і 160 КК України; контрабанда, вчинена службовою особою з використанням службового становища – ч. 2 ст. 201 КК України; сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності, вчинені службовою особою – ч. 2 ст. 256 КК України; злочини службових осіб, пов'язані з незаконним переправленням осіб через державний кордон України – ч. 2 ст. 332 КК України; злочини службових осіб, пов'язані з порушенням порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї – ч. 2 ст. 332-1 КК України; постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови – ст. 375 КК України; незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду – ст. 376-1 КК України).

Уявляється, що така класифікація корупційних правопорушень, пов'язаних із корупцією, не є ідеальною, а відбиває лише підхід окремих авторів, тим більше, що в ній є чимало спірних моментів, наприклад: починаючи від фігурування у переліку таких правопорушень, відповідальність за які була визнана неконституційною (ст. 368-2 КК України), або які вже належать (декларування недостовірної інформації – ст. 366-1 КК України) до корупційних кримінальних правопорушень, або які повинні до них належати згідно з вимогами міжнародного права (наприклад, легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України) та використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (ст. 306 КК України)) [25, с. 125–126], і завершуючи обмеженим підходом до переліку аналізованих правопорушень. Переконані, що, враховуючи природу та механізм учинення відповідних кримінально протиправних діянь, до переліку корупційних кримінальних правопорушень (а не кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією) законодавцю слід було б віднести й інші посягання, передбачені окремими статтями КК України (зокрема, постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови, якщо це кримінальне правопорушення вчиняється з корисливих мотивів (ч. 2 ст. 375), оскільки такі дії мають явну корупційну спрямованість).

Висновки. На наш погляд, аксіомою має бути те, що корупційні кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, хоча і взаємозумовлені, але це зовсім різні кримінально-правові категорії, які не повинні співпадати за своїм змістом і переліком. Іншою ключовою особливістю кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, має бути те, що їх слід визнавати такими за наявності низки важливих умов, зокрема, умислу та наявності порушення встановлених Законом України «Про запобігання корупції» вимог, заборон та/або обмежень (при цьому, вважаємо, що законодавцю у вказаному Законі необхідно дати чітке визначення цих категорій задля несуперечливого застосування відповідних нормативних положень). Важливим моментом також є й питання про те, хто та за яких умов може вчиняти кримінальні злочини, пов'язані з корупцією. Переконані, що насамперед суб'єктами таких правопорушень повинні бути службові особи, хоча і вчинення їх загальними суб'єктами, як це має місце при скоєнні окремих корупційних кримінальних правопорушень, не виключається.

З положень КК України випливає, що під час вчинення певних кримінальних правопо-

рушень службові особи можуть: а) зловживати службовим становищем і тоді кримінальні правопорушення, що вчиняються такими особами у зазначений спосіб, належать до категорії «корупційних» (зокрема про конструкцію «зловживання службовим становищем» згадується у ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 364, 410); б) використовувати своє становище (зокрема, про конструкцію «з використанням свого становища» згадується у ст. 149, 157, 158, 158-2, 159, 169, 171, 176, 177, 189, 201, 205-1, 206, 206-2, 229, 248, 258-1, 258-4, 298, 298-1, 303, 332,

332-1, 343, 344, 376, 397, 447 КК України) і тоді такі КП, на наш погляд, можуть бути віднесені до групи тих, що пов'язані з корупцією; в) вчиняти певні діяння (без наявності факту специфічного поєднання зі зловживанням своїм службовим становищем) і тоді такі кримінальні правопорушення також можуть бути віднесені до групи тих, що пов'язані з корупцією, якщо це не кримінальні правопорушення, передбачені ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 КК України, оскільки згідно примітки до ст. 45 цього Кодексу вони вже належать до корупційних.

Список використаних джерел:

1. Головін О.В., Тімченко С.В. Роль прокурора у боротьбі з корупцією. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 3 (161). 2015. С. 64–72.
2. Дорохіна Ю.А., Мороз І.О. Корупція та корупційні злочини в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Т. 30 (69). 2019. № 3. С. 95–100.
3. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практичний посібник / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоєнка, 2018. 92 с.
4. Костенко О.М. Причина української корупції – аномальний стан суспільства, за якого жити чесно – невігдно. URL: <http://vynnyku.plus/prichina-ukrayinskoyi-korupsiyi-anomalnij-stand-suspilstva-za-yakogo-zhiti-chesno-nevigdno/> (дата звернення: 21 травня 2021).
5. Гаращук В.М., Мухатаєв А.О. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні : монографія. Харків : Право, 2010. 144 с.
6. Пархоменко-Куцевіл О.І. Формування та розвиток сучасних антикорупційних органів державної влади як основа запобігання та подолання корупції: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2019. 308 с.
7. Биркович Т.І. Корупція як перешкода на шляху ефективного регулювання системи охорони здоров'я. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 10. С. 79–82.
8. Онуфрієнко А.В. Система протиправних корупційних наслідків : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08 / Фед. гос. казен. образоват. учрежд. высш. проф. образ. «Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации». Москва, 2015. 234 с.
9. Мезенцева І. Визначення предмета корупційних злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 5 (38). С. 76–82.
10. Основные концепции антикоррупционной деятельности : учебное пособие / Совет Европы. Страсбург, 2014. 208 с.
11. Про затвердження Порядку підготовки та оприлюднення звіту про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1094. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1094-2011-p> (дата звернення: 24 травня 2020).
12. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (у редакції від 28 квітня 2020 р.). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 02 травня 2020).
13. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#n332> (дата звернення: 03 травня 2020).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 198-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19#n27> (дата звернення: 03 травня 2020).
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції : Закон України від 2 жовтня 2019 р. № 140-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-20#n23> (дата звернення: 03 травня 2021).
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про запобігання корупції» : Закон України від 4 березня 2020 р. № 524-IX. Режим доступу: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-20#n30> (дата звернення: 24 травня 2021).
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 листопада 2018 р. № 2617-VIII (набрав чинності з 1 липня 2020 р., крім п. 2 розділу II, який набирає чинності з дня опублікування цього Закону). Режим доступу: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19> (дата звернення: 23 травня 2021).
18. Савченко А.В. Корупційні злочини (кримінально-правова характеристика) : навчальний посібник. Київ : «Центр навчальної літератури», 2016. 168 с.
19. Запобігання корупції у запитаннях і відповідях : посібник для суддів. Київ : Ваіте, 2017. 146 с.

20. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання : навчальний посібник / автор. кол. : В.В. Василевич, О.М. Джу́жа, А.О. Джу́жа, О.Г. Колб, С.О. Колб, І.О. Колб, Н.В. Кулакова, Ю.О. Левченко, А.В. Микитчик, С.І. Мінченко, С.А. Мозоль, Т.В. Миронюк, Г.С. Поліщук, Е.В. Расюк, А.В. Савченко; за ред. О.М. Джу́жи та Е.В. Расюка. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 340 с.

21. Куц В., Триньова Я. Поняття корупційних злочинів та їх види. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 4. С. 32–36.

22. Захарчук О.З. Нормативне закріплення корупційних злочинів за законодавством України та їх класифікація. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 33–38.

23. Savchenko A. Issues of the classification of corruption crimes in Ukraine. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: «Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2015. № 4 (37). С. 161–166.

24. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / за ред. М.І. Хавронюка. Київ : Москаленко О.М., 2019. 464 с.

25. Боровик А.В. Про необхідність розширення корупційних злочинів в Україні ст. 209 КК України. Правовий розвиток суспільства і держави: традиції та новації: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 7 грудня 2017 р. Тези наукових доповідей. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2017. С. 125–126.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.13>

Пузанова Г.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та трудового права
Одеського національного морського університету
ORCID: 0000-0003-4544-5604

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL BASES OF FORMATION AND REALIZATION OF THE STATE POLICY OF FOREIGN INVESTMENT IN UKRAINE

Дослідження присвячене методологічним основам адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування. Автор на підставі аналізу наукових праць доводить, що під час вибору методологічного інструментарію особливу увагу слід приділяти як самому явищу, яке досліджується, так і середовищу, в якому воно існує.

У процесі дослідження автор приходить до висновку, що методологією дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування є теоретичне обґрунтування доцільності застосування відповідних підходів і способів, які використовуються для проведення теоретико-юридичного дослідження державної політики іноземного інвестування, а також дібрана на науковій основі для зазначеної мети система прийомів і способів, тобто відповідних методів. Вона має враховувати: а) філософську і світоглядну складову частину розвитку суспільства; б) політико-правову основу функціонування держави, державна політика іноземного інвестування якої досліджується; в) ієрархічність відносин та особливості середовища існування державної політики іноземного інвестування.

Філософська і світоглядна складову частину розвитку суспільства включає в себе весь набір філософсько-світоглядних методів дослідження і пізнання, які використовуються в наукових дослідженнях. Вона включає такі структурні частини, як: 1) філософські принципи, до яких належать принципи взаємозв'язку, розвитку, цілісності, системності, детермінізму, принципової пізнаваності світу тощо; 2) закони й категорії діалектики та логіки, які виконують гносеологічну та методологічну функції; 3) загальнонаукові принципи, до яких належать принципи об'єктивності, обґрунтованості наукових висновків, обов'язковості доведень розуму, міровизначеності тощо; 4) загальнонаукові методи, серед яких аналітичний, історичний, порівняльний, структурний та ін.

Політико-правова основа функціонування держави, інвестиційна політика іноземного інвестування якої досліджується, забезпечується методами історизму та компаративізму.

Відображення та конкретизація методів безпосереднього об'єкту дослідження здійснюється через формування методології дослідження ієрархічності відносин, що виникають у процесі реалізації інвестиційної політики іноземного інвестування держави. У цьому аспекті на перший план виходять такі методи дослідження, як системність та методи юридичного моделювання.

Ключові слова: методологія дослідження, методологія юридичного дослідження, методологічний інструментарій, іноземне інвестування, державна політика іноземного інвестування.

The research deals with the methodological foundations of studying the administrative and legal basis used to formulate and fulfill the state policy of foreign investment. Based on the analysis of available research literature, the author proves that when choosing a methodological tool both the phenomenon under research and the environment it exists in should be taken into consideration.

In the research the author comes to the conclusion that the methodological foundations of studying the administrative and legal basis used to formulate and fulfill the state policy of foreign investment is a theoretical justification for the use of relevant approaches and methods as well as a system of methods selected scientifically. It must take into account the following: a) the philosophical and mindset component of the society development; b) the political and legal foundation of the functioning of state, whose investment policy is under consideration; c) hierarchical relations and peculiar features of the environment, in which the investment policy exists.

The philosophical and mindset component of the society development includes a whole toolbox of philosophical and mindset investigation methods used for scientific research. These include the following: 1) philosophical principles such as the principle of interconnection, development, integrity, systemacity,

determinism, principal cognizability of the world, etc.; 2) dialectical and logical laws and categories that havegnoseological and methodological functions; 3) general scientific principles including the principles of objectivity, relevance of scientific conclusions, obligatory nature of deduction, world outlook, etc.; 4) general scientific methods including analytical, historical, comparative, structural, etc.

The political and legal foundation of the functioning of state, whose investment policy is under consideration, is ensured by historical and comparative methods.

Representation and concrete definition of the method for an exact object of research is carried out with the help of the methods that study hierarchical relations emerging in the process of the investment policy being executed by the state. In this context such methods as systemacity and juridical modelling move to the forefront.

Key words: *methodology of research, methodology of juridical research, methodological toolbox, foreign investment, the state policy of foreign investment.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток нашої цивілізації характеризується максимальною економічною відкритістю, мінливістю та мало прогнозованістю. Ураховуючи це, ефективна розбудова України як незалежної та економічно-могутньої держави залежить від вирішення цілого ряду управлінських, організаційних і правових проблем, однією з яких є створення нової, дієвої моделі державної політики іноземного інвестування, оскільки поступовий еволюційний розвиток української економіки вимагає залучення якнайбільшого обсягу іноземних інвестицій. Вони є необхідними для створення ефективної системи кредитування малого й середнього бізнесу, розвитку високотехнологічного виробництва конкурентоздатних товарів та створення нових робочих місць.

У свою чергу, розроблення та впровадження ефективної державної політики залучення іноземних інвестицій вимагає ґрунтового теоретичного осмислення цієї діяльності, розробки відповідних правових засад іноземного інвестування та, враховуючи надзвичайну чутливість в економічному плані цього процесу, створення та випробування на обмежених територіях науково-обґрунтованих моделей, що будуть прийнятними для України.

Сьогодні для вироблення ефективної державної політики іноземного інвестування є надзвичайно актуальним питання з'ясування суті та змісту державної політики іноземного інвестування. Для цього має бути застосована відповідна методологія дослідження, яка забезпечить об'єктивний та науково-обґрунтований результат.

Ураховуючи зазначене, **метою нашої роботи** є виявлення методологічних основ дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної інвестиційної політики іноземного інвестування в Україні.

Аналіз публікацій. Виявлення та характеристика методологічних основ дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування є досить складним завданням, оскільки в рамках цієї мети переплітаються три основних складових частини дослідження,

а саме: теоретико-методологічні засади дослідження різних правових явищ, правове регулювання певних видів економічної активності суб'єктів господарювання, адміністративно-правове регулювання іноземного інвестування. У рамках цих трьох напрямків зазначимо основні наукові роботи, які стали теоретичною основою нашої розвідки.

Як свідчить аналіз фахової наукової літератури, дослідженням теоретико-методологічних засад різних правових явищ займалось досить велика кількість вчених-юристів. Разом із тим, із нашої точки зору, найбільш суттєвими роботами, що значно вплинули на методологію юридичних досліджень взагалі та методологію дослідження державно-правових явищ зокрема і які стали фундаментом сучасних робіт із методології юридичних досліджень, є роботи таких радянських вчених, як А.М. Васильєв [1], Д.А. Керімов [2; 3], Р. Лукич [4] та В.М. Сирих [5; 6]. У роботах цих вчених були досліджені сутність, структура та рівні методологічного знання взагалі та юридичного зокрема. Серед робіт іноземних авторів, які також зробили свій вклад у методологію дослідження державно-правових явищ, є роботи Рональда Дворкіна [7], Лона Фуллера [8], Г.Л.А. Харта [9]. Серед сучасних вітчизняних робіт варто згадати роботи М. Кельмана [10], М.В. Костицького [11], Н.В. Кушакова-Костицької [12], Р.М. Шевчука [13].

Дослідженням адміністративно-правових засад різних видів господарської діяльності займалась досить велика кількість вчених, серед яких значний вплив на розвиток вітчизняної юридичної науки справили роботи таких дослідників, як В.Б. Авер'янов, М.Ю. Віхляєв, С.М. Гусаров, А.В. Замрига, Р.А. Калюжний, Т.О. Коломоєць, О.В. Кузьменко, Д.М. Лук'янець, О.П. Рябченко, О.І. Харитонова та інші. У роботах цих дослідників були розкриті механізми та особливості державного управління та регулювання економічними процесами, а також роль держави та уповноважених нею органів в цих процесах.

Серед останніх досліджень сфери іноземного інвестування варто згадати роботи таких дослідників, як Г.В. Блакита [14], В.С. Князєв [15], А.В. Мерзляк [16], Ю.О. Світлична [17], О.В. Орлов [18], О.В. Рибій [19] та інші. Значний

внесок в розробку питання іноземного інвестування внесли такі вчені-економісти як Т.В. Панчишин [20], А.С. Слепушкіна [21], В.В. Степаненко [22], О.О. Сухий [23], В.В. Чернобаєв [24] та інші.

Методологічною основою нашої розвідки є комплексне поєднання філософських (законів діалектики та метафізики), загальнонаукових (прийомів логічного методу, системного та структурно-функціонального методів) та спеціально-юридичних методів дослідження, принципів об'єктивності та історизму.

Виклад основного матеріалу. З'ясування методологічних основ дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування вимагає визначитись із двома основними категоріями, які є важливими для об'єктивності дослідження, а саме з категорією «державна політика іноземного інвестування» та «методологія наукового дослідження».

Логіко-лінгвістичне тлумачення терміна «державна політика іноземного інвестування» дає можливість стверджувати, що він складається з двох структурно важливих частин, розуміння яких впливає на усвідомлення змісту та суті категорії «державна політика іноземного інвестування». Такими частинами є політика та державна політика іноземного інвестування.

Політика як явище і як категорія в основному досліджується такою наукою, як політологія, представники якої констатують факт її складності. У своїй переважній більшості під політикою розуміють цілеспрямовану діяльність, пов'язану з ухваленням відповідальних рішень у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами й народами, пов'язану з боротьбою за здобуття або утримання державної влади як знаряддя регулювання і формування цих стосунків [25, с. 494]. При цьому політика є управлінською діяльністю стратегічного рівня щодо внутрішніх та зовнішніх правових стосунків і взаємодій.

Термін «державна політика іноземного інвестування» також привертає до себе увагу дослідників. Проте до сьогодні в науковій літературі немає одностайного його сприйняття. Узагальнюючи підходи в цьому питанні, ми схильні підтримати О. Шадріну, яка сприймає інвестиційну політику як складову частину економічної політики держави, що включає комплекс правових, адміністративних та економічних заходів, що провадиться з метою поширення та активізацію інвестиційних процесів, а також регулювання капіталовкладень для контролю над структурною перебудовою виробництва, його технічного та технологічного оновлення і модернізації [26, с. 111–117].

Розкриваючи зміст категорії «методологія наукового дослідження», звернемось до визначення терміна «методологія», що надається в науковій та довідковій літературі.

Філософський енциклопедичний словник методологію (від «метод» і грец. *logos* – слово, поняття, вчення) визначає як систему принципів і способів організації та побудови теоретичної й практичної діяльності, а також як вчення про цю систему [27, с. 359].

Також у літературі присутні широке та вузьке сприйняття цієї категорії. Так, у широкому розумінні методологія – це теорія людської діяльності, «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво. В цьому аспекті методологія «...» є теорія людської діяльності» [28, с. 6]. Вузьке ж розуміння методології виходить з того, що це сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження.

Таким чином, ураховуючи зазначене, варто погодись зі думкою Р. Шевчука, що термін «методологія» має два значення, а саме як: 1) система певних принципів і способів, які застосовуються для організації та побудови певної діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо); 2) вчення про цю систему, теорія методу [13, с. 33]. Ураховуючи це, можемо констатувати, що структурно методологія наукового пізнання взагалі, та методологія дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування зокрема містить два змістовно відмінні елементи: онтологічний, що становить систему засобів відшукування та систематизації нових знань; гносеологічний, тобто вчення про цю систему.

Ураховуючи вищевикладене, в аспекті нашого дослідження підкреслимо важливі для нашого дослідження аспекти розкритих понять і категорій.

Державна політика іноземного інвестування являє собою діяльність держави в особі уповноважених нею органів з метою поширення та активізації іноземного інвестування, а методологія – це сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження. Ураховуючи це, для отримання об'єктивних та науково-обґрунтованих результатів, методологія дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування має включати в себе сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження, що сприяють усвідомленню суті та змісту як явищ, пов'язаних з діяльністю держави, так і явищ і процесів, які є складовою частиною економічної діяльності, одним із видів яких є іноземне інвестування. У рамках нашого дослідження методологією буде теоретичне обґрунтування доцільності застосування відповідних підходів і способів, які використовуються для проведення теоретико-юридичного дослідження державної політики іноземного інвестування, а також дібрана на науковій основі для зазначеної мети система прийомів і способів, тобто відповідних методів.

Із нашої точки зору, методологія дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування має враховувати: а) філософську і світоглядну складову частину розвитку суспільства; б) політико-правову основу функціонування держави, державна політика іноземного інвестування якої досліджується; в) ієрархічність відносин та особливості середовища існування державної інвестиційної політики та державної політики іноземного інвестування.

Характеризуючи філософську та світоглядну складову частину методології дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування, варто зазначити, що вона включає в себе весь набір філософсько-світоглядних методів дослідження і пізнання, які використовуються в наукових дослідженнях. У цьому аспекті вона має включати такі структурні частини. Як: 1) філософські принципи, до яких належать принципи взаємозв'язку, розвитку, цілісності, системності, детермінізму, принципової пізнаності світу тощо; 2) закони й категорії діалектики та логіки, які виконують гносеологічну та методологічну функції; 3) загальнонаукові принципи, до яких належать принципи об'єктивності, обґрунтованості наукових висновків, обов'язковості доведень розуму, міровизначеності тощо; 4) загальнонаукові методи, серед яких аналітичний, історичний, порівняльний, структурний та ін.

Окреслюючи політико-правову основу функціонування держави, політика іноземного інвестування якої досліджується, слід звернути увагу на те, що об'єктивність та обґрунтованість отриманих результатів забезпечується методами історизму та компаративізму. Використовуючи історичний метод в дослідженні державної політики іноземного інвестування, науковець має можливість виявити всі етапи становлення і розвитку досліджуваного явища та проілюструвати їх історичними прикладами, які існували в минулому. Як наслідок можуть бути виявлені певні закономірності розвитку, виявлені тенденції та вироблені рекомендації щодо можливих варіантів поведінки уповноважених державою органів в разі настання тих чи інших явищ чи процесів. Використання компаративістського методу в дослідженні державної політики іноземного інвестування дає можливість дослідити позитивні та негативні аспекти реалізації політики іноземного інвестування в інших державах. Ураховуючи, що інвестиційна діяльність є надзвичайно важливою для держави та чутливою до різних економічних чинників, використання компаративістського методу буде сприяти можливості побудови теоретичної моделі формування та реалізації державної політики іноземного інвестування й аналізу її ефективності без впровадження її в реальне життя. Аналіз практики впровадження в інших держа-

вах є неоціненним джерелом не лише перевірки ефективності тих чи інших управлінських рішень, а й можливості більш раціонально використовувати державні ресурси.

Відображення та конкретизація методів безпосереднього об'єкта дослідження здійснюється через формування методології дослідження ієрархічності відносин, що виникають у процесі реалізації державної політики іноземного інвестування. У цьому аспекті на перший план виходять методи системності та юридичного моделювання.

Використання системного методу дослідження передбачає використання теорії систем та заснованого на ній системно-структурного методу. Відповідно до теорії систем є два типи системної побудови явищ та процесів: органічні та сумативні. До органічних відносяться такі цілісні утворення, які володіють властивостями інтегративності, тобто сукупністю властивостей, яких немає у складових системи. Сумативні системи являють собою механічне об'єднання, в якому ціле лише кількісно відрізняється від складових частин. Спираючись на це, в рамках використання системного методу ми можемо стверджувати, що дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування має спиратись на усвідомлення того, що державна політика іноземного інвестування є невід'ємною складовою частиною економічної політики держави. Її реалізація значно покращує формування ефективної економіки в державі та збільшує її можливості у фінансовому плані. У цьому аспекті при виборі методологічного інструментарію дослідник має виходити з того, що об'єкт його дослідження, тобто державна політика іноземного інвестування, є органічною системою і предметом дослідження є структурні зв'язки, що притаманні цій системі. Це є важливим для отримання об'єктивних наукових результатів, оскільки органічна система не просто сприймає свої компоненти як такі, а змінює під власну природу, наділяючи їх при цьому новими ознаками і властивостями.

Також системний підхід у дослідженні адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування має застосовуватись диференційовано з урахуванням особливостей структурної побудови органічно цілісних явищ і процесів. У правовій науці виділяють три типи структурних зв'язків: синтетичні, ієрархічні (вертикальні) та зовнішні (функціональні).

Синтетичний тип структурного зв'язку характеризується тим, що органічно цілісне явище складається з: а) визначеної кількості елементів; б) кожен елемент системи володіє специфічними, не властивими іншим елементам ознаками; в) сукупність специфічних ознак, що властиві елементам, утворюють склад і зміст

системи. У нашому випадку прикладом синтетичного типу зв'язку є правовідношення з участю іноземного інвестора, що виникає під час реалізації державної політики іноземного інвестування. Дослідження цього типу зв'язку дасть можливість досліднику усвідомити змістовну суть явищ та процесів, які виникають під час реалізації державної політики іноземного інвестування.

Ієрархічний (вертикальний) тип зв'язку при-таманий, наприклад, системі уповноважених державною органів у сфері іноземного інвестування. Для них є характерним те, що всі їх елементи мають: а) загальну ознаку (органи влади); б) вони є чітко ранжовані відносно один одного; в) у своїй сукупності створюють якісно нове явище.

Також у дослідженні адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування варто враховувати, що далеко не будь-який зв'язок між компонентами системи є структурним і може тягти за собою виникнення якісно нових правових явищ. Між правовими явищами існує багато інших стійких видів зв'язків. До таких можна віднести: зв'язок між змістом і формою явища, причини і наслідки та інші. Стійкі зв'язки правових явищ, що не тягнуть за собою утворення якісно нового правового явища, називаються зовнішніми (функціональними) зв'язками.

Ураховуючи зазначене щодо особливостей системних зв'язків, використання системного підходу в дослідженні адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування має орієнтуватись на розкриття особливостей всього багатоманіття структурних і функціональних зв'язків. Як результат дослідник отримає об'єктивне знання про характер і направленість досліджуваного явища, в нашому випадку – державну політику іноземного інвестування.

Ураховуючи те, що практична реалізація державної політики іноземного інвестування є досить складним процесом із великою кількістю структурних частин та значними економічними наслідками для її економіки, найбільш ефективним та безболісним способом обґрунтування необхідності зміни того чи іншого елементу є використання методу моделювання, за допомогою якого здійснюється побудова абстрактної моделі державної політики іноземного інвестування. У праві метод моделювання визначається як мисленнєве створення моделей державно-правових явищ і маніпуляція ними в певних умовах, спрямовані на пошуки оптимальних варіантів вирішення конкретних проблем [29, с. 97]. Результатом використання методу моделювання є отримання правової моделі. У літературі під правовою моделлю розуміється створена в результаті абстракції, ідеалізації чи спостереження форма відобра-

ження правової дійсності, яка перебуває у відношенні відповідності з досліджуваним об'єктом, служить засобом вираження внутрішньої структури складного правового явища, та яка несе інформацію про об'єкт чи виконує спеціальну описову (демонстраційну) задачу [30, с. 211]. Правова модель у процесі пізнання допомагає отримати нову інформацію про можливі варіанти трансформації самого досліджуваного явища, в нашому випадку – державної політики іноземного інвестування.

Таким чином, підводячи підсумок вищевикладеному, можна зробити такі **висновки**. Методологією дослідження адміністративно-правових засад формування та реалізації державної політики іноземного інвестування є теоретичне обґрунтування доцільності застосування відповідних підходів і способів, які використовуються для проведення теоретико-юридичного дослідження державної політики іноземного інвестування, а також дібрана на науковій основі для зазначеної мети система прийомів і способів, тобто відповідних методів.

Вона має враховувати: а) філософську і світоглядну складову частину розвитку суспільства; б) політико-правову основу функціонування держави, державна політика іноземного інвестування якої досліджується; в) ієрархічність відносин та особливості середовища існування державної політики іноземного інвестування.

Філософська і світоглядна складові частини розвитку суспільства включають у себе весь набір філософсько-світоглядних методів дослідження і пізнання, які використовуються в наукових дослідженнях. Вона включає такі структурні частини: 1) філософські принципи, до яких належать принципи взаємозв'язку, розвитку, цілісності, системності, детермінізму, принципової пізнаваності світу тощо; 2) закони й категорії діалектики та логіки, які виконують гносеологічну та методологічну функції; 3) загальнонаукові принципи, до яких належать принципи об'єктивності, обґрунтованості наукових висновків, обов'язковості доведень розуму, міровизначеності тощо; 4) загальнонаукові методи, серед яких аналітичний, історичний, порівняльний, структурний та ін.

Політико-правова основа функціонування держави, політика іноземного інвестування якої досліджується забезпечується методами історизму та компаративізму.

Відображення та конкретизація методів безпосереднього об'єкта дослідження здійснюється через формування методології дослідження ієрархічності відносин, що виникають у процесі реалізації державної політики іноземного інвестування. у цьому аспекті на перший план виходять такі методи дослідження, як системність та методи юридичного моделювання.

Використання зазначених методів у дослідженні адміністративно-правових засад форму-

вання та реалізації державної політики іноземного інвестування в Україні дасть можливість не лише отримати об'єктивні та науково-обґрунтовані результати, а й значно підвищать дослідницький потенціал виконаної роботи.

Також отримані висновки можуть бути покладені в основу формування методологічних основ дослідження соціально-правових явищ та інститутів, що виникають у процесі реалізації державної політики іноземного інвестування.

Список використаних джерел:

1. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Юридическая литература, 1976. 264 с.
2. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва : Мысль, 1986. 332 с.
3. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. Москва : Изд-во СГУ, 2008. 521 с.
4. Лукич Р. Методология права. Москва : Прогрес, 1981. 302 с.
5. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. В 3 т. Москва : Юстицинформ, 2004. 528 с.
6. Сырых В.М. История и методология юридической науки. Москва : Норма, 2012. 464 с.
7. Дворкин Р. Империя права. Москва : Из-во Института Гайдара, 2020. 592 с. (перше видання 1986 р.)
8. Фуллер Лон. Мораль права. Москва : ИРИСЭН, 2016. 308 с. (перше видання в 1964 р.).
9. Харт Г.Л.А. Философия и язык права. Москва : Канон, 2017. 384 с.
10. Кельман М. Методология сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
11. Костицький М.В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 17–29.
12. Кушакова-Костицька Н.В. Методологічні проблеми сучасних правових досліджень: об'єктивна необхідність чи суб'єктивна формальність. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 23–31.
13. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1(11). С. 31–45.
14. Блакита Г.В. Фінансова стратегія торговельних підприємств: методологічні та прикладні аспекти : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. 244 с.
15. Князев В.С. Адміністративно-правові засади формування та реалізації інвестиційних відносин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» ; Міжнародний університет бізнесу і права. Херсон, 2011. 19 с.
16. Мерзляк А.В. Державне управління іноземними інвестиціями: регіональний аспект : автореф. дис. д-ра наук з держ. управління : 25.00.02 «механізми державного управління» ; Нац. акад. держ. упр. При Президентові України. Київ, 2003. 36 с.
17. Світлична Ю.О. Адміністративно-правові засади державного регулювання іноземного інвестування в Україні: теорія і практика : монографія. Харків : Золота миля, 2017. 374 с.
18. Орлов О.В. Інноваційні процеси в державному управлінні : монографія. Харків : Магістр, 2012. 248 с.
19. Рибій О.В. Міжнародно-правове регулювання інвестиційної діяльності: теорія та практика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. 17 с.
20. Панчишин Т.В. Інвестиційна діяльність в умовах ринкової трансформації економіки України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 «економічна теорія» ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2006. 20 с.
21. Слепушкіна А.С. Державне регулювання інвестиційної взаємодії економічних суб'єктів України і міжнародних інвестиційних інститутів : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.02.03 «організація управління, планування і регулювання економікою» ; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. Київ, 2000. 19 с.
22. Степаненко С.В. Інвестиційні ресурси та їх використання в трансформаційній економіці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 «економічна теорія» ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2001. 17 с.
23. Сухий О.О. Іноземне інвестування в умовах ринкової трансформації економіки України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 «Економічна теорія» ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2004. 20 с.
24. Чорнобаєв В.В. Інноваційно-інвестиційна діяльність та її регулювання в економіці України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» ; Нац. гірн. ун-т. Дніпро, 2008. 19 с.
25. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
26. Шевердіна О.В. Інвестиційна політика України як об'єкт державної економічної політики. *Публічне управління: теорія та практика*. 2012. № 4(12). С. 111–117.
27. Философский энциклопедический словарь / редкол. : С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва : Сов. энцикл., 1989. 815 с.
28. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. Москва, 1964. 48 с.
29. История и методология юридической науки : учебное пособие / А.А. Федорченко, М.Б. Аверин, П.В. Никишин; РПА. Москва : РПА, 2014. 176 с.
30. Шигун М.М. Моделювання як метод наукових досліджень та інші методи пізнання дійсності. *Міжнародний збірник наукових праць*. Випуск 3(9). С. 203–214.

УДК 347.235:347

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.14>

Шабалін А.В.,
кандидат юридичних наук, адвокат,
керівник сектору узагальнення експертної та судової практики
Центру експертних досліджень
Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0001-8536-5081

РІШЕННЯ СУДУ У СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ РЕЧОВИХ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ, ЯКІ ВИРІШУЮТЬСЯ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

COURT DECISION IN COURT CASES ON PROTECTION OF LAND OWNERSHIP RIGHTS RESOLVED IN THE CIVIL JUDGE PROCEDURE

Автор приділяє уваги питання цивільно-процесуальним особливостям судового рішення у справах про захист речових прав на землю, які вирішуються за правилами цивільного судочинства. З метою більш детального аналізу означеної тематики дослідження, автором проаналізовано існуючі доктринальні підходи щодо природи судового рішення в цивільному процесі. Також аналізуються дефініції судового рішення, яке розглядається як акт правосуддя, підсумок діяльності суду із вирішення правового конфлікту тощо. Проаналізовано форму та зміст судового рішення в рамках цивільно-процесуальної доктрини, визначені основні питання, які повинен з'ясувати суд для ухвалення судового рішення, яке відповідає вимоги процесуального законодавства. Вказується що за основними критеріями судового рішення повинно бути: судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права, судові рішення має відповідати завданню цивільного судочинства. На підставі цього визначені змістовні особливості судового рішення у справах про захист речових прав на землю, які вирішуються в порядку цивільного судочинства. Також автором на підставі класифікаційної моделі судових рішень, надана власна градація судових рішень у цивільних справах про захисту речових прав на землю, за їх юридичною спрямованістю, зокрема: до основних групи судових рішень у означеній категорії цивільних справ, належать: 1) судові рішення про визнання (наприклад, щодо визнання та захисту права власності на земельну ділянку, ін.); 2) судові рішення про присудження (наприклад, щодо усунення перешкод у користуванні земельної ділянки, встановлення сервітутів на землю, ін.). на підставі викладеного сформульована авторська дефініція судового рішення у справах про захист речових прав на землю, які вирішуються в порядку цивільного судочинства, яке варто розглядати як акт реалізації судової влади, яким закінчується розгляд справи щодо вирішення спору з приводу захисту речових прав на землю, ухвалюється судом і набуває законної сили відповідно до ЦПК України, на підставі дослідження та оцінки судом всіх доказів по справі, із посиланням на норми матеріального права, рішення Конституційного Суду України, а також профільну практику Верховного Суду і практику ЄСПЛ, викладається у письмовій формі та спрямоване на захист суб'єктивне речового права на землю.

Ключові слова: *судове рішення, цивільний процес, речове право, цивільне право, цивільний процес, захист речових прав на землю, судовий захист, цивільно-правовий захист, земельна ділянка.*

In this scientific article the author pays attention to the issue of civil procedural features of the court decision in cases of protection of property rights to land, which are decided by the rules of civil procedure. In order to analyze the research topic in more detail, the author analyzes the existing doctrinal approaches to the nature of court decisions in civil proceedings. Definitions of a court decision, which is considered as an act of justice, the result of the court's activities to resolve a legal conflict, etc. are also analyzed. The form and content of the court decision within the framework of the civil procedure doctrine are analyzed, the main issues that the court must clarify in order to make a court decision that meets the requirements of procedural law are identified. It is indicated that according to the main criteria, a court decision should be: a court decision should be based on the principles of the rule of law, be lawful and reasonable. A decision made by a court in accordance with the rules of substantive law in compliance with the rules of procedural law is lawful, the court decision must meet the task of civil proceedings. Based on this, the substantive features of the court decision in cases of protection of property rights to land, which are resolved in civil proceedings. Also, on the basis of the classification model of court decisions, the author provides his own gradation of court decisions in civil cases on protection of real land rights, according to their legal orientation, in particular: the main group of court decisions in this category of civil cases includes: 1) court decisions (for example, on the recognition and protection of property rights on the land plot, etc.); 2) court decisions on awards (for

example, on the removal of obstacles to the use of land, the establishment of easements on land, etc.). Based on the above, the author's definition of the court decision in cases of protection of property rights to land, which are resolved in civil proceedings, which should be considered as an act of judicial power, which ends the case to resolve a dispute over the protection of property rights to land, is adopted by the court. and enters into force in accordance with the CPC of Ukraine, based on the study and assessment of all evidence in the case, with reference to substantive law, the decision of the Constitutional Court of Ukraine, as well as the relevant practice of the Supreme Court and the case law of the European Court of Human Rights subjective property rights to land.

Key words: *court decision, civil proceedings, property law, civil law, civil proceedings, protection of property rights to land, judicial protection, civil law protection, land halo.*

Вступ. Судове рішення у кожному спорі є тим самим підсумком, у якому відображаються як позиції учасників справи, так і позиція суду щодо спірних правовідносин. Зазначене стосується всіх видів судочинства (цивільного, господарського, кримінального й адміністративного).

Сьогодні значна кількість приватно-правових спорів вирішується за правилами визначеними цивільного судочинства – земельні спори, трудові, сімейні (ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України – ЦПК України) – виходячи зі суб'єктивного складу учасників провадження.

У кожній справі судове рішення має свої процесуальні особливості. Це обумовлюється як специфікою певних категорій судових справ, так і особливостями кожної справи у межах категорії.

Питанню природи судового рішення у цивільному судочинстві приділяли уваги такі науковці-процесуалісти: І.В. Андронов, С.С. Бичкова, Л.Ю. Василевський, С.В. Губарєв, К.В. Гусаров, П.П. Заворотко, М.Б. Зейдер, В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, Ю.С. Чурпиту, Г.В. Чурпита, А.В. Шабалін, О.М. Шиманович, М.Й. Штефан, О.О. Штефан, С.Я. Фурса та ін.

Натомість існує необхідність у модернізації існуючих доктринальних підходів, що обумовлено змінами у процесуальне законодавство (Судова реформа 201 року) та формування нових практичних підходів у вирішенні цивільних справ, а отже, існує необхідність щодо встановлення особливостей судового рішення у справах про захист речових прав на землю, які вирішуються в порядку цивільного судочинства, а також вироблення законодавчих пропозицій, спрямованих на удосконалення судового рішення в означеній категорії цивільних спорів.

Методи наукового дослідження. У межах статті обґрунтованість теоретичних положень і рекомендацій щодо подальшого наукового розроблення теми, а також достовірність результатів забезпечено використанням сукупності філософських, загально- і спеціально-наукових методів, що використовуються у відповідних правових дослідженнях.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити природу судового рішення у цивільних справах та на цій основі становити процесуальні особливості судового рішення у справах про захист речових прав на землю, які розгля-

даються за правилами цивільного судочинства. Сформувані відповідні доктринальні підходи та законодавчі пропозиції.

Виклад основного матеріалу. Основним Законом держави визначено право кожного на відповідний правовий захист порушеного або невизначеного права шляхом звернення до суду – ст. 55, 124 Конституція України [1].

Вказані конституційні положення конкретизуються у відповідному процесуальному законодавстві.

Згідно зі ст. 19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства [2].

У законодавчій і науковій процесуальній доктрині існують певні градації судових рішень. Це стосується і розуміння природи судового рішення у цивільних справах.

Зупинимось й ми на деяких доктринальних позиціях (як законодавчих, так й теоретичних).

Відповідно до ст. 258 ЦПК України у межах цивільно-процесуальної форми судові рішення поділяються на види: 1) ухвали; 2) рішення; 3) постанови; 4) судові накази. Процедурні питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом, вирішуються судом шляхом постановлення ухвал. Розгляд справи по суті судом першої інстанції закінчується ухваленням рішення суду. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку закінчується прийняттям постанови. У випадках, передбачених цим Кодексом, судовий розгляд закінчується постановленням ухвали чи видачею судового наказу [2].

Як бачимо, законодавцем запроваджена видова градація судових рішень у цивільному процесі, а також визначено у яких саме випадках судом приймається (ухвалюється) відповідний судовий акт.

Варто зазначити, що серед науковців існують різні позиції щодо моделі градації судових рішень.

Так, наприклад, І.В. Андронов вказує на відмінність судового наказу від судових рішень у видовому розумінні й зазначає про необхідність виключення судового наказу із видів судових рішень [3, с. 205].

З означеною позицією ми не погоджуємося, оскільки судовий наказ є повноцінним судовим рішенням, яке має свої процесуальні особливості з огляду на спрощеність процедури видачі судового наказу [4].

У плані вищевикладеного нам представляється правильною позиція М.Г. Авдюкова, який вказував, що термін «рішення» є узагальнюючим відносно всіх процесуальних актів, які ухвалюються судовими органами – у розумінні суджень суду в усіх питаннях, віднесених до компетенції суду, незалежно від форми його вираження [5, с. 7-8].

У цивільно-процесуальній літературі судові рішення поділяються за функціональністю (характером правової дії).

М.Й Штефан визначає такі види судових рішень, за характером правової дії (юридичною функціональністю): 1) рішення про присудження – акт правосуддя, яким підтверджується права та обов'язки та законні інтереси сторін. За цим рішенням одна сторона повинна на користь іншої сторони присуджене (виконати певні дії або утриматися від дій); 2) рішення про визнання – підтверджується наявність або відсутність між сторонами певних правовідносин, обставин або юридичних фактів; перетворювальне судові рішення – спрямоване на зміну, припинення правовідносин між сторонами [6, с. 7-8].

Ми підтримуємо вищезазначену класифікаційну модель, в контексті справ про захист речових прав на землю, які вирішуються за правилами цивільного процесу.

Так, рішення про визнання у с правах пов'язаних із речовими правами на землю ухвалюється щодо визнання та захисту права власності на земельну ділянку (ч. 1 ст. 152 ЗК України, п. 1) ч. 2 ст. 16, гл. 29 ЦК України, ч. 1 ст. 19 ч. 1 ст. 23 ЦПК України), про встановлення земельних сервітутів (ст.ст. 98-102 ЗК України, ст.ст. 401-406 ЦК України, п.п. 1), 3), 5). 7) ч. 1 ст. 16 ЦК України ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 23 ЦПК України), визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або місцевого самоврядування щодо фізичних осіб власників земельних ділянок і користувачі (п. г) ч. 1 ст. 152 ЗК України, п. 9) ч. 2 ст. 16 ЦК України, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 23 ЦПК України);

про присудження – встановлення та припинення права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) та право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) (гл. 16-1 ЗК України, гл.гл. 33, 34 ЦК України, п. 1), 3), 5). 7) ч. 1 ст. 16 ЦК України, ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 23 ЦПК України), усунення перешкод

у користуванні (володінні) земельною ділянкою (ст. 16 ЦК України, ч. 2 ст. 152 ЗК України).

Іншим важливим питанням щодо судового рішення є розуміння його сутності.

М.Б. Зейдер вказує на те, про наявність у рішенні суду двох моментів, імперативного та декларативного, – необхідний наслідок особливостей рішення суду як акту правосуддя. Насамперед у рішенні суду отримує своє вираження правосуддя як одна із форм прояву державної влади. Водночас однією із рис правосуддя є, зокрема, усунення спору про факт, що має юридичне значення. Ця риса правосуддя виявляється в такому елементі рішення суду, який можна назвати декларативним моментом рішення суду.

Таким чином, уявлення про рішення суду як про акт підтвердження та одночасно наказ, впливає із самої природи правосуддя. У зв'язку з наведеним обидва елементи рішення суду є невід'ємними один від одного [7, с. 20-22].

М.М. Ясинок визначає судові рішення як процесуально-правовий документ, який ухвалюється судом від імені й іменем держави на підставі норм цивільного процесуального права [8, с. 60].

Г.В. Фазикош вважає, що рішення суду – це акт реалізації судової влади, постановлений у формі процесуального акту-документа в межах самостійної (автономної) судової процедури, яким справа вирішується по суті і який є частиною загального правопорядку [9, с. 8].

Більш розширене розуміння судового рішення в цивільному судочинстві запропоноване В.В. Масловим, котрий говорить, що судові рішення – це основний процесуально-правовий документ, який ухвалюється судом у нарадчій кімнаті іменем держави й від її імені, відповідно до норм процесуального законодавства, на основі всієї системи доказів, яку суд дослідив у судовому засіданні з посиланням на норми матеріального права та судові прецеденти Верховного Суду України і Європейського суду з прав людини, має письмову форму й захищає суб'єктивне право або інтерес фізичних, юридичних осіб чи держави [10, с. 186].

На наш погляд, вищенаведене визначення судового рішення узгоджується із принципом верховенства права (ст. 2, 10, 263 ЦПК України).

У навчальній літературі з цивільного процесу, судові рішення визначається, як акт правосуддя, що ґрунтується на встановлених у ході судового розгляду обставинах і застосуванні норм права; акт, яким вирішуються вимоги, заявлені у позовному провадженні, або вимоги, спрямовані на охорону й захист свобод та інтересів у порядку окремого провадження [11, с. 277].

Наведені теоретичні визначення судового рішення свідчать про те, що теоретики визначають рішення суду через призму акта судової влади. Це кореспондується у розумінні акта

влади, оскільки судова влада є самостійною гілкою державної влади в Україні.

Натомість у ЦПК України судові рішення не розглядається як акт. У процесуальному законі лише закріплено види судових рішень (ст. 258 ЦПК України).

Відповідно до абз. 3 п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі» від 18 грудня 2009 р. № 14 під судовим рішенням, зазначеним у ч. 3 ст. 61 ЦПК, мається на увазі будь-яке судове рішення, яким справа вирішується по суті, яке ухвалює суд у порядку цивільного судочинства (рішення, 3 тому числі й заочне, або ухвала, а також судовий наказ), у порядку господарського судочинства – відповідно до Господарського процесуального кодексу України, у порядку адміністративного судочинства – відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України [12].

За п. 8 Постанови Пленуму ВС України від 18 грудня 2009 р. № 14 ухвалене у справі рішення має бути гранично повним, ясним, чітким, викладеним у послідовності, встановленій у ст. 215 ЦПК України [12].

У процесуальній літературі вказується на те, що рішення суду умовою правосудної судового рішення є його здатність повно та ефективно захистити суб'єктивне право чи інтерес, а також його виконувальність, повним, точним та ясним можна вважати тільки таке рішення, яким суд реально надає відповідний правовий захист, і текст якого не має таких дефектів викладення, що перешкоджають його виконанню [9, с. 13].

Кожне судове рішення, у тому числі й рішення суду з приводу захисту речових прав на землю, ґрунтується на фактичному складі, який безпосередньо був досліджений судом під час судового розгляду, у межах заявлених позовних вимог.

Судове рішення має відповідати певним правовим критеріям.

Відповідно до ст. 263 ЦПК України судові рішення повинні ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Судове рішення має відповідати завданню цивільного судочинства, визначеному цим Кодексом. При виборі і застосуванні норм права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду [2].

Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені у судовому засіданні.

Саме з метою дотримання вищевказаних критеріїв щодо судового рішення у практичній судовій діяльності законодавцем встановлені вимоги

щодо етапності вирішення основних питань під час ухвалення судом рішення у цивільній справі. Надання правильної та об'єктивної відповіді й забезпечує прийняття об'єктивного судового вердикту спрямованого на захист порушеного або невизначеного суб'єктивного права.

Так, під час ухвалення рішення суд має вирішити, зокрема, такі питання: 1) чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення, та якими доказами вони підтверджуються; 2) чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження; 3) які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин; 4) яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин; 5) чи слід позов задовольнити або в позові відмовити – ч. 1 ст. 264 ЦПК України [2].

Перелік означений питань носить вичерпний характер.

Вступна частина судового рішення у справах про захист речових прав на землю, які розглядаються в порядку цивільного судочинства повинна відповідати ч. 2 ст. 265 ЦПК України (дата і місце його ухвалення; найменування суду; прізвище та ініціали судді або склад колегії суддів; прізвище та ініціали секретаря судового засідання; номер справи; ім'я (найменування) сторін та інших учасників справи; вимоги позивача; прізвища та ініціали представників учасників справи) [2].

Наступна частина рішення суду, в означеній нами вище категорії цивільних справ, описова (або як її ще називають історична). Ця частина присвячена опису вимоги позивача, опису заяв та клопотання (у разі наявності таких) – ч. 3 ст. 265 ЦПК України [2].

У мотивувальній частині рішення зазначаються: 1) фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини; 2) докази, відхилені судом, і мотиви їх відхилення; 3) мотивована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не відноситься до предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику; 4) чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду; 5) норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування; 6) норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування (ч. 4 ст. 265 ЦПК України).

Мотивувальна частина повинна містити: встановлені судом обставини і визначені відповідно до них правовідносини, зокрема відносини з приводу речових прав на землю, мотиви, з яких суд вважає встановленою наявність або відсутність

фактів, зокрема, порушення або невизнання відповідного речового права на земельну ділянку, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення у зазначеній категорії цивільних справ.

У вказаній частині судового рішення суд застосовує й профільну практику Верховного Суду, а також положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї, а також практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Зазначене корелюється із принципом верховенства права. Посилання на конвенціональні положення та практику ЄСПЛ не є обов'язковим з огляду на положення ч. 4 ст. 265 ЦПК України. Натомість таке посилання підсилює кожне судове рішення у контексті його відповідності стандартам верховенства права, що відповідає положенням ст. 10 ЦПК України [2] та ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [13]. Також суд має з метою обґрунтування відповідного рішення у справах про захист речових прав на землю може звернутися до рішень Конституційного Суду України (про офіційне тлумачення Конституції та законів України, які підлягають застосуванню у цих категорія справ і під час вирішення питання про відповідність України нормативно-правових актів, перелічених у ст. 150 Конституції України, якими сторони доводять свої вимоги чи заперечення). Це також вписується у рамки принципів цивільного судочинства.

Свої особливості має й застосування норм права у рішеннях зазначеної категорії судових справ. Суд мотивує власне рішення нормами цивільного та земельного законодавства та відповідними підзаконними нормативно-правовими актами.

Також суд у досліджуваній категорії справ у разі такої необхідності в обґрунтування свого рішення посилається й на положення відповідного договору, яким регулюються відповідні земельно-речові правовідносини (наприклад, договір оренди земельної ділянки).

Д.Д. Луспеник, досліджуючи мотивувальну частині рішення суду, зазначає, що у мотивувальній частині рішення суд не повинен обмежуватися лише простим викладенням обставин, перераховувати докази, приводити витяги з показань свідків тощо і без їх аналізу робити висновок. Суд повинен не просто зазначити докази, але й зробити їх контрольну оцінку, привести доводи, з яких одні з них приймаються, а інші відхиляються, а також суд повинен дати правову оцінку встановленим обставинам, які підтверджені цими доказами. Особливо важливим у мотивувальній частині рішення суду є мотивування кожного доводу сторін, що є вимогою, передбаченою ч. 1 ст. 6 ЄСПЛ [14, с. 387–388]

У резолютивній частині рішення зазначаються: висновок суду про задоволення позову

чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної із заявлених вимог; висновок суду про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог не може залежати від настання або ненастання певних обставин (умовне рішення) та інші положення (ч. 5 ст. 265 ЦПК України).

Відповідно до зазначеного суд у резолютивній частині рішення у справах про захист речових прав на землю надає щодо наявності чи відсутності відповідного речового права на земельну ділянку, яка є об'єктом цивільних прав, факту порушення речового права на земельну ділянку, порядок і строки виконання судового рішення. Також суд вирішує й інші питання, які є універсальними для всіх цивільних спорів – порядок і строк виконання рішення; надання відстрочення або розстрочення виконання рішення; забезпечення виконання рішення; повернення судового збору; призначення судового засідання для вирішення питання про судові витрати, дату, час і місце його проведення; строк для подання стороною, за клопотанням якої таке судове засідання проводиться, доказів щодо розміру понесених нею судових витрат; дату складення повного судового рішення та ін. (ч. 7 – 11 ст. 265 ЦПК України).

У деяких справах щодо захист речових прав на землю важливе значення має описання способу захисту порушеного права. Так, наприклад, у справах пов'язаних із усуненням перешкод у користування земельної ділянки (ст. 16 ЦК України, ч. 2 ст. 152 ЗК України) слід правильно вказати, яким чином здійснити усунення перешкод, наприклад, на яку відстань перенести паркан (тут важливо вказати й геодезично-кадастрові дані земельної ділянки – координати поворотних точок; лінійні проміри між поворотними точками меж земельної ділянки тощо), але у таких випадках суд виходить із позивних вимог та обраного безпосередньо позивачем способу захисту порушеного речового права на земельну ділянку, виходячи із принципу диспозитивної цивільного процесу (ст. 13 ЦПК України). Натомість раціональною пропозицією буде додавання до судового рішення (додаток до рішення), у таких категоріях справ, у схемі яких визначено з погляду геодезії та кадастру порядок реалізації (як виконати) способу захисту порушеного, наприклад, право користування земельною ділянкою. Як на нас, такий підхід корелюється зі земельно-кадастровою регламентацією (Закон України «Про землеустрій», Закон України «Про Державний земельний кадастр», ін.). Можливо такі додатки до судового рішення будуть корисними й у інших категоріях судових справ, де для реалізації таких рішень необхідна спеціальна-технічна інформація. Ставимо це питання на обговорення.

У кожній справі у межах категорії справ, пов'язаних зі захистом речових прав на землю

в порядку цивільного судочинства, мотивувальна та резолютивна частини судового рішення будуть мати свої особливості виходячи зі спірних правовідносин.

У разі об'єднанні в одне провадження кількох вимог має бути сформульовано, що саме ухвалив суд щодо кожної заявленої вимоги [15, с. 7].

П. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 14 визначено, що резолютивна частина повинна мати вичерпні, чіткі, безумовні й такі, що випливають зі встановлених фактичних обставин, висновки по суті розглянутих вимог і залежно від характеру справи давати відповіді на інші питання, зазначені у ст. 215–217 ЦПК України [13].

Висновки. Все вище розглянуте нами дозволяє сформулювати такі висновки:

– судові рішення у справах про захист речових прав на землю, які вирішуються у порядку цивільного судочинства, – це акт реалізації судової влади, яким закінчується розгляд справи щодо вирішення спору з приводу захисту речо-

вих прав на землю, ухвалюється судом та набуває законної сили відповідно до ЦПК України, на підставі дослідження й оцінки судом всіх доказів по справі, із посиланням на норми матеріального права (конституційні, конвенційальні, цивільні та земельні), рішення Конституційного Суду України, а також профільну практику Верховного Суду і практику ЄСПЛ щодо стосується таких спорів, викладається у письмовій формі й спрямоване на захист суб'єктивне речового права на землю фізичних, юридичних осіб чи держави;

– за характером юридичної спрямованості у справах про захист речових прав на землю, які вирішуються у порядку цивільного судочинства до основних групи судових рішень належать: 1) судові рішення про визнання (наприклад, щодо визнання та захисту права власності на земельну ділянку, ін.); 2) судові рішення про присудження (наприклад, щодо усунення перешкод у користуванні земельної ділянки, встановлення сервітутів на землю, ін.).

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print> (дата звернення: 15.07.2021).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.07.2021).
3. Андронов І.В. Питання класифікації рішень суду в цивільному процесі України. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4 (19–20). С. 204–207.
4. Shabalin A.V. The court order proceedings an institute of civil procedure law of Ukraine, Actual problems of globalization: *Collection of scientific articles*. Midas S.A., Theloniki, Grees, 2016, P. 189–191.
5. Авдюков М.Г. Судебное решение. Москва : Госюриздат, 1959. 192 с.
6. Штефан М.Й. Цивільний процес : підручник. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 694 с.
7. Зейдер Н. Б. Судебное решение по гражданскому делу. Москва : Юрид. лит., 1966. 190 с.
8. Ясинок М.М. Судове рішення в позовному та окремому провадженні Цивільного процесуального права України (теоретичний аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 5. 2008. С. 56–61.
9. Фазикош Г.В. Судове рішення в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. наук : 12.00.03. Харків, 2008. 20 с.
10. Маслов В.В. Судові рішення та їх зміст під час застосування судового прецеденту. *Науковий вісник Херсонського державного університету (Серія «Юридичні науки»)*. 2015. № 1. Т. 1. С. 185–188.
11. Цивільний процес України : підручник / за ред. Червоного Ю.С. Київ : Істина, 2007. 392 с.
12. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі» від 18.12.2009 № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09/print> (дата звернення: 15.07.2021).
13. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006. № 3477-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15/print> (дата звернення: 15.07.2021).
14. Луспенік Д.Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків : Харків юрид., 2006. 480 с.
15. Постанова Пленуму Верховного Суду «Про судові рішення у цивільній справі» України від 18 грудня 2009 р. № 14 *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 1. С. 4–6

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 342.8

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.15>**Максименко Т.В.,**

аспірантка

Львівського університету бізнесу та права

ORCID: 0000-0002-6600-8596

ВИБОРЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ**ELECTORAL CODE OF UKRAINE: CONCEPTUAL PRINCIPLES**

У статті акцентується увага на тому, що вибори – це фундамент демократичного суспільства. Розглянуто теоретичні засади дослідження виборчого процесу як суспільного явища та концептуальні підходи до кодифікації виборчого законодавства; проаналізовано основні положення Виборчого кодексу України, а також виявлені недоліки та колізії кодексу з чинним законодавством України. Проведено аналіз нормативно-правового забезпечення виборчого процесу в Україні; виявлено особливості впливу виборчих систем на виборчий процес. Виокремлено ключові проблеми виборчого процесу та запропоновано підходи до їх розв'язання, проаналізовано світовий досвід антикризового управління виборчим процесом та оцінено можливості його використання в Україні.

На основі всебічного дослідження виборчого процесу як соціального явища підкреслюється, що кожна виборча кампанія характеризується певною специфікою та особливим ставленням до неї як із боку суспільства так і з боку держави. Визначено, що вибори – це складне явище, яке базується не лише на законодавстві, судовій системі, міжнародних стандартах, але й на масовій психології електорату, історичних традиціях, політичній культурі, економічній та політичній ситуації, демократичних цінностях. Справедливий виборчий процес відіграє значну роль у формуванні демократії та є стабілізуючим інструментом для зняття соціальної напруги у суспільстві. Якщо вибори проводяться таким чином, що вони по суті стають політичною та організаційною кризою для суспільства, державний апарат має реагувати через запровадження антикризового управління виборчим процесом та удосконалення виборчого законодавства. У цьому контексті важливим є не тільки виборче законодавство, але й кримінальне законодавство та правоохоронна система. Підкреслюється важливість виборчої системи, від якої залежить організація та управління виборчим процесом і яка впливає на всі інститути політичної системи країни. Проведений аналіз світових виборчих систем показав у висновку, що кожна з них має свої переваги та недоліки. Успішність однієї й тієї ж виборчої системи може бути різною залежно від політичних реалій кожної конкретної країни.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, виборче законодавство, кодифікація, виборчі системи.

The article is focused on the fact that elections are the foundation of the democratic society. The theoretical foundations of the study of the electoral process as a social phenomenon and conceptual approaches to understanding crisis management are considered. The assessment of the features of crisis management of the electoral process in Ukraine is conducted based on the analysis of scientific views of the researchers of our country. The analysis of the legal support of the electoral process in Ukraine is conducted; the features of the influence of electoral systems on the electoral process are revealed. The problems of the electoral process were singled out and approaches to their solution were proposed.

Based on a comprehensive study of the electoral process as a social phenomenon, it is emphasized that each election campaign is characterized by certain specificity and special attitude to it by civil society and the state. It is determined that elections are a complex phenomenon, based not only on legislation, the reception of international norms and a powerful judicial system, but also on the mass psychology of the electorate, historical traditions, political culture, economic and political situation, democratic values of the electoral process, etc. It is revealed that the issue of governing the electoral process plays a significant role in shaping the democratic regime and is a stabilizing tool for relieving social tension in society. Therefore, when elections are conducted in such a way, that they essentially become both a political and organizational crisis for society, the state has to react through the introduction of anti-crisis management of the electoral process. In this context not only electoral law is important, but an extremely important role is also played by criminal law and the justice system. The importance of the electoral system, on which the organization and management of the electoral process depends and which affects all the institutions of the political system of the country, is emphasized. The analysis of electoral systems operating in the world has shown that they have their advantages and disadvantages.

Key words: elections, electoral process, electoral legislation, codification, electoral systems, crisis, crisis of public administration, problems of electoral process management.

Актуальність проблеми дослідження.

Демократичні вибори до органів представницької влади в сучасному суспільстві є важливим соціально-політичним заходом, основна мета якого полягає в легітимному відтворенні соціального представництва в системі державного управління. В умовах політичної глобалізації, зростання взаємодії та взаємозалежності держав на міжнародній арені питання організації виборчого процесу виходить на наддержавний рівень, трансформуючись в об'єкт міжнародно-правового регулювання.

Звертаючись до вітчизняних реалій, відзначимо, що через постійні зміни у виборчому законодавстві України та складність публічного управління виборчим процесом як напрямку державного регулювання у сфері виборчого законодавства накопичилась низка питань, які вимагають швидкого і водночас системного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В Україні проблеми місцевих виборів, актуальні питання безпосередньої демократії, народовладдя, зокрема різні аспекти правового регулювання виборів, досвід реалізації виборчого законодавства досліджували: Ю.Б. Ключковський, Л.М. Костецька, В.Д. Бабкін, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, Ф.Г. Бурчак, Р.К. Давидов, В.М. Кампо, В.В. Копейчиков, М.І. Корнієнко, Л.Г. Кривенко, М.І. Малишко, П.Ф. Мартиненко, В.Ф. Мелашенко, О.М. Мироненко, Г.О. Мурашин, Н.Р. Нижник, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, А.О. Селіванов, М.І. Ставнійчук, В.Я. Тацій, О.Ф. Фрицький, П.Ф. Чалий, В.М. Шаповал, Л.П. Юзьков, О.П. Бойко та інші.

Мета дослідження – проаналізувати концептуальні засади реформування виборчого законодавства в Україні.

Методи дослідження. Досягнення мети й вирішення поставлених завдань стало можливим завдяки широкому використанню комплексу взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих сучасних загальнонаукових та спеціальних методів, спрямованих на отримання об'єктивних достовірних результатів.

Виклад основного матеріалу.

Проаналізувавши особливості проведення парламентських та місцевих виборів в Україні впродовж всього періоду незалежності нашої держави, можна дійти висновку, що ні мажоритарна, ні пропорційна із закритими списками, ні змішана системи виборів, так само як і «гібридна» система, яка застосовувались на місцевих виборах 2015 року, не забезпечували дотримання демократичних стандартів під час проведення виборчих кампаній та якісного оновлення Верховної Ради та органів місцевого самоврядування. Вищезазначені виборчі системи продукували політичні корупцію, зокрема купівлю місць у списках та фактичну купівлю виборчих округів, масовий підкуп виборців, вико-

ристання адміністративного ресурсу та брудних виборчих технологій.

Відтак не дотримувався принцип справедливих виборів. Останній, у свою чергу, можна характеризувати як сукупність таких складових частин, як: якість виборчого законодавства; безсторонність суб'єктів владних повноважень, недопущення зловживання адміністративним ресурсом; забезпечення спостереження за виборами; існування ефективної системи оскарження виборчих правопорушень [6, с. 25].

У цьому контексті варто відзначити необхідність врахування кращих здобутків виборчого законодавства країн Європи в частині кодифікації виборчого законодавства [7, с. 10].

Слід також зазначити, що впродовж багатьох років в українському політикумі, науковому та експертному середовищі точилися дискусії щодо необхідності кодифікації виборчого законодавства. Зокрема, в якості однієї із змістовних цілей кодифікації виборчого законодавства можна визначити забезпечення системності та логічної взаємної узгодженості викладу нормативного матеріалу на основі єдиної системи принципів виборчого права, явно закріплених у кодексі та спільних для всіх типів виборів, чітке визначення змісту галузевих та інституційних принципів з урахування міжнародних виборчих стандартів (європейського виборчого доробку) [5, с. 692].

Відтак упродовж останніх років представники інститутів громадянського суспільства та окремі політики активно виступали за докорінне реформування системи виборчого законодавства шляхом запровадження пропорційної системи із відкритими списками. Досягти цієї мети планувалось через ухвалення кодифікованого законодавчого акта – Виборчого кодексу України. Саме активна позиція громадськості врешті-решт дала змогу подолати спротив основних політичних гравців, для яких якісна зміна виборчого законодавства була явно не вигідною.

11 липня 2019 року Верховною Радою України VIII скликання було прийнято в цілому як закон проект Виборчого кодексу (реєстр. № 3312-1). Варто зазначити, що до тексту проекту цього законодавчого акта в редакції до другого читання було подано багато зауважень, притому доволі суттєвих, від експертів Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України. Зокрема, у висновку Головного юридичного управління наголошувалось на тих положеннях законопроекту, що не відповідають Конституції України, не узгоджуються з іншими законами України або стосуються неналежної техніки законопроектування в контексті якості закону [4].

У вересні 2019 року цей законодавчий акт було повернуто до Верховної Ради з Пропозиціями Президента України. Відповідно до тексту цих Пропозицій Кодекс, що надійшов

на підпис, містить положення, які не відповідають Конституції України, не враховують останні позитивні зміни до виборчого законодавства, спрямовані на його удосконалення, не узгоджуються із законодавчими актами, які є базовими у відповідній сфері, не забезпечують належної регламентації й організації виборчого процесу, ефективного контролю за здійсненням виборчих процедур [10].

Водночас у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України зазначено, що в тексті Пропозицій Президента відсутні чітко сформульовані пропозиції, а замість конкретних формулювань подається обґрунтування, чому саме Президент України не погоджується з окремими приписами Кодексу. Крім того, в окремих пунктах Пропозицій Президента України відсутній аналіз приписів Кодексу, з якими не погоджується Глава держави, або лише зазначається, що Кодекс не враховує законодавчих актів, спрямованих на вдосконалення виборчого законодавства, або декларується невідповідність приписів Кодексу вимогам чинного законодавства без обґрунтування. Також містяться загальні приписи про те, що використовується в Кодексі термінологія потребує узгодження з вимогами низки законодавчих актів, проте не зазначається, які саме приписи потребують узгодження. Варто зазначити, що зміст деяких зауважень також не може бути однозначно з'ясований [3].

Детально проаналізувавши Пропозиції Президента України до Виборчого кодексу України, можна дійти висновку, що не всі вони були належним чином обґрунтовані, а деякі фактично зумовлені політичною доцільністю, а не потребою ухвалення цілісного і несуперечливого законодавчого акту.

Кодекс набув чинності 1 січня 2020 року, за винятком декількох підпунктів перехідних положень, один із яких починає діяти з 1 липня 2020 року. Положення щодо здійснення повноважень органів адміністрування та органів ведення Державного реєстру виборців регіональними та територіальними представництвами Центральної виборчої комісії набирають чинності з дня, наступного за днем прийняття ЦВК рішення про початок роботи її регіональних і територіальних представництв [2].

Ціла низка запропонованих законопроектів змін були актуальними і доцільними, утім загалом даний законопроект в редакції до другого читання був доволі недосконалим, мав цілу низку сумнівних або навіть неприйнятних положень, які можуть призвести до порушення конституційних прав громадян обирати і бути обраними.

Представники неурядових організацій наголошували на важливості врахування в ході реформи виборчого законодавства рекомен-

дацій, заснованих на міжнародних стандартах демократичних виборів, які, зокрема, були запропоновані міжнародними та національними місіями спостереження за виборами, Венеціанською комісією, ОБСЄ / БДІПЛ, IFES, ОПОРОЮ, Групою держав проти корупції (GRECO) та іншими міжнародними організаціями.

Врешті-решт, після тривалих дискусій законопроект було ухвалено в цілому як закон 16 липня 2020 року. При цьому ціла низка найбільш дискусійних поправок, зокрема поріг партизації (поріг застосування пропорційної виборчої системи), відсоток виборчої квоти, який має набрати кандидат, щоб просунути вгору за списком, розмір застави, форма виборчого бюлетеня тощо були винесені на розгляд у сесійну залу. Також було враховано цілу низку поправок, які стосувалися процедурних питань діяльності Центральної виборчої комісії та територіальних виборчих комісій [11].

22 липня закон було підписано Президентом України, в той же день він був опублікований у «Голосі України», а наступного дня набув чинності.

Характеризуючи основні концептуальні засади Виборчого кодексу в чинній редакції, варто зазначити таке.

Кодекс передбачає пропорційну виборчу систему з відкритими регіональними списками. Згідно із цим законодавчим актом виборці голосуватимуть не тільки за партію, а й за конкретного кандидата в списку партії.

Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи відповідно до єдиних списків кандидатів у депутати в загальнонаціональному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Кодекс гарантує, що перші дев'ять кандидатів партійного списку потрапляють до парламенту, якщо партія подолала п'ятивідсотковий бар'єр.

Під час формування партійних списків політичні сили зобов'язані дотримуватися гендерного балансу: в кожній п'ятірці кандидатів має бути не менше двох осіб кожної статі. Під час формування загальнодержавного і регіональних виборчих списків партія повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місях з першого до п'ятого, з шостого до десятого і т.д.) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі).

На виконання норм Конституції Кодексом передбачено, що чергові вибори до Верховної Ради проходять в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень парламенту. Позачергові вибори депутатів відбуваються в останню неділю шістдесятиденного терміну після опублікування указу президента про дострокове припинення повноважень Верховної Ради. Загальнодержавні вибори, як президентські, так і парламентські, можуть проводитися одночасно з місцевим

референдумом, позачерговими, повторними, проміжними, першими, додатковими місцевими виборами [2].

Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради, сільського, селищного, міського голови мають виборці, які належать до відповідної територіальної громади. Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради ОТГ та сільського, селищного, міського голови мають виборці, які належать до відповідної об'єднаної територіальної громади. Право голосу на виборах депутатів районної ради мають виборці, які належать до однієї з територіальних громад відповідного району. Право голосу на виборах депутатів обласної ради мають виборці, які проживають на території області. Право голосу на виборах депутатів районної у місті ради (у місті з районним поділом, де утворені районні у місті ради) мають виборці, які належать до територіальної громади відповідного міста і проживають на території відповідного району в місті. Право голосу на виборах старости села, селища мають виборці, які належать до відповідної ОТГ і проживають на території відповідного села, селища, що входить до складу ОТГ. Право голосу на додаткових виборах депутатів сільської, селищної, міської ради мають виборці, які належать до територіальної громади, що приєдналася до ОТГ у порядку, визначеному Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [2].

Відповідно до Кодексу громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за рішенням суду знаходяться в місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади і не мають права голосу на місцевих виборах.

У Кодексі деталізовано конституційні норми щодо заборони будь-яких прямих або непрямих привілеїв або обмежень виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, інвалідності та стану здоров'я, за мовними або іншими ознаками.

Низка положень Кодексу, безумовно, є помітним кроком уперед у напрямку вдосконалення виборчого законодавства. Насамперед варто зазначити про запровадження пропорційної виборчої системи. Також Кодексом передбачено запровадження гендерних квот (включення до кожної п'ятірки кандидатів у списках на парламентських та місцевих виборах не менше двох кандидатів кожної статі) та відповідальності за їх недотримання, удосконалення порядку адміністрування і ведення Державного реєстру виборців, запровадження електронної системи фінансової звітності партій і кандидатів

на виборах, посилення гарантій виборчих прав людей з інвалідністю, удосконалення порядку проведення передвиборної агітації, підрахунку голосів, встановлення підсумків голосування та результатів виборів.

Водночас Кодекс містить і цілу низку концептуальних недоліків. Одним із ключових недоліків є те, що передбачена ним «пропорційна виборча система з відкритими списками» не робить списки партій на виборах повністю відкритими. Так, для того, щоб просунутись вище по списку, кандидату треба набрати доволі значний відсоток (не менше ніж 25 відсотків від виборчої квоти). Відтак все-таки не виборці, а партійні керівники мають вирішальний вплив на те, яким є місце у виборчому списку того чи іншого кандидата.

Крім того, рівень представництва громади або регіону в певній раді залежатиме від явки виборців у день голосування, а не кількості зареєстрованих у громаді / регіоні виборців, як це має місце в усіх країнах Європи, де використовується пропорційна система з відкритими списками.

Виборчий кодекс не передбачає дієвих механізмів забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб та інших мобільних всередині країни категорій громадян, які й надалі не зможуть повною мірою скористатись своїми виборчими правами на місцевих і парламентських виборах. Він також не містить інструментів професіоналізації виборчих комісій (у тому числі шляхом запровадження обов'язкового навчання всіх претендентів до складу комісій із питань виборів із подальшою їх сертифікацією).

Кодекс не регулює належним чином новітні форми агітації (в тому числі в Інтернеті та соціальних мережах) [2]. У Кодексі варто було б приділити більше уваги зменшенню обсягу тіньового фінансування агітації, включаючи забезпечення прозорості усіх поточних фінансових транзакцій з поточних рахунків виборчих фондів. Активне використання інформаційних технологій також доцільно передбачити під час ведення Реєстру виборців та в інших виборчих процедурах.

У Виборчому кодексі запропоновано нетиповий метод розподілу місць, який може суттєво впливати на шанси партій на обрання до парламенту та легітимність виборчої системи. Майже в кожній виборчій системі для парламентських виборів у країнах світу рівень представництва округу (кількість відведених йому місць) в парламенті визначається на основі певної комбінації кількості населення / виборців та географії. Дуже малі округи інколи можуть мати дещо завищене представництво, але за загальним правилом округи представлені в парламенті пропорційно до кількості населення / виборців в них.

Таким чином, один мільйон людей в умовному північному окрузі отримує приблизно таку ж кількість представників, як і один мільйон людей

в умовному південному окрузі. Цим нівелюється вплив непередбачуваності явки на розподіл місць між партіями, здатний викривити представництво співрозмірних округів. Наприклад, якщо виборці в одному регіоні стикаються з вищими бар'єрами стосовно реєстрації або голосування, їхній регіон не виявиться недопредставленим у національному парламенті. Або ж якщо вони проголосують за партію, сконцентровані саме в їхньому регіоні, вони не будуть покарані за це заниженим представництвом.

Виборчим кодексом передбачено, що кількість отриманих партією мандатів у загальнодержавному та кожному з регіональних округів визначатиметься залежно від загальнодержавної виборчої квоти (кількість голосів, поданих за всі партії, які отримали право на участь у розподілі мандатів, поділена на кількісний склад парламенту).

Кількість голосів, отриманих партією в кожному регіональному окрузі, ділитиметься на загальнодержавну квоту. Отримане в результаті такого ділення ціле число і буде кількістю мандатів, отриманих партією в окрузі. Наслідком застосування такого механізму розподілу мандатів в округах / виборчих регіонах стане те, що рівень їх представництва в парламенті залежатиме від кількості виборців, які проголосували в окрузі, а не від кількості зареєстрованих виборців.

Висновки та перспективи подальших розробок у даному напрямку.

Реформа виборчої системи залишається важливим інструментом зміцнення української демократії. Відмова від проведення виборів в одномандатних виборчих округах, перехід на пропорційну виборчу систему з голосуванням у регіональних виборчих округах та належно опрацьований механізм голосування і розподілу місць за відкритими списками можуть сприяти посиленню підзвітності депутатів перед виборцями, внутрішньопартійній стабільності та стабільності парламентської коаліції й уряду. Проте жодну з виборчих систем не слід розглядати як панацею від слабкостей української політичної системи. Успішність однієї й тієї ж виборчої системи може бути різною залежно від політичних реалій кожної конкретної країни. Відтак доцільно подальше вивчення досвіду виборчого законодавства розвинутих країн із метою розумної адаптації його кращих положень у систему вітчизняного законодавства. Доцільним є також подальший детальний аналіз Виборчого кодексу України в контексті ефективності та прозорості передбачених ним правил і процедур проведення виборів. Саме на основі такого аналізу, який має бути всебічним і неупередженим, а не виходячи зі швидкоплинної політичної кон'юнктури, може бути доцільним вдосконалення окремих положень Виборчого кодексу.

Список використаних джерел:

1. Аналіз стану та пропозиції щодо доопрацювання проекту Виборчого кодексу (№ 3112–1) : матеріали за результатами регіональних дискусій / Ю. Ключковський, О. Бурмагін, В. Венгер, Є. Радченко. Київ : Фенікс, 2018. 98 с.
2. Виборчий Кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 12.05.2020).
3. Висновки на Пропозиції Президента України до Виборчого кодексу України реєстр. № 0978 від 13.09.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66849 (дата звернення: 21.06.2020).
4. Зауваження до проекту Виборчого кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671 (дата звернення: 15.06.2020).
5. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с.
6. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.02 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019. 36 с.
7. Костецька Л.М. Особливості антикризового управління виборчим процесом в Україні : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 ; Національна академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2019. 20 с.
8. Пропозиції до Виборчого кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66849 (дата звернення: 18.06.2020).
9. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 16 липня 2020 року. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/7499.html> (дата звернення: 21.07.2020).

НОТАТКИ

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 3–4 (38–39)

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 12,32.
Замов. № 1121/455. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 3–4 (38–39)

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *N.S. Kuznietsova*

Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 12,32.
Order № 1121/455. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 6424 as of 04.10.2018